

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 21.

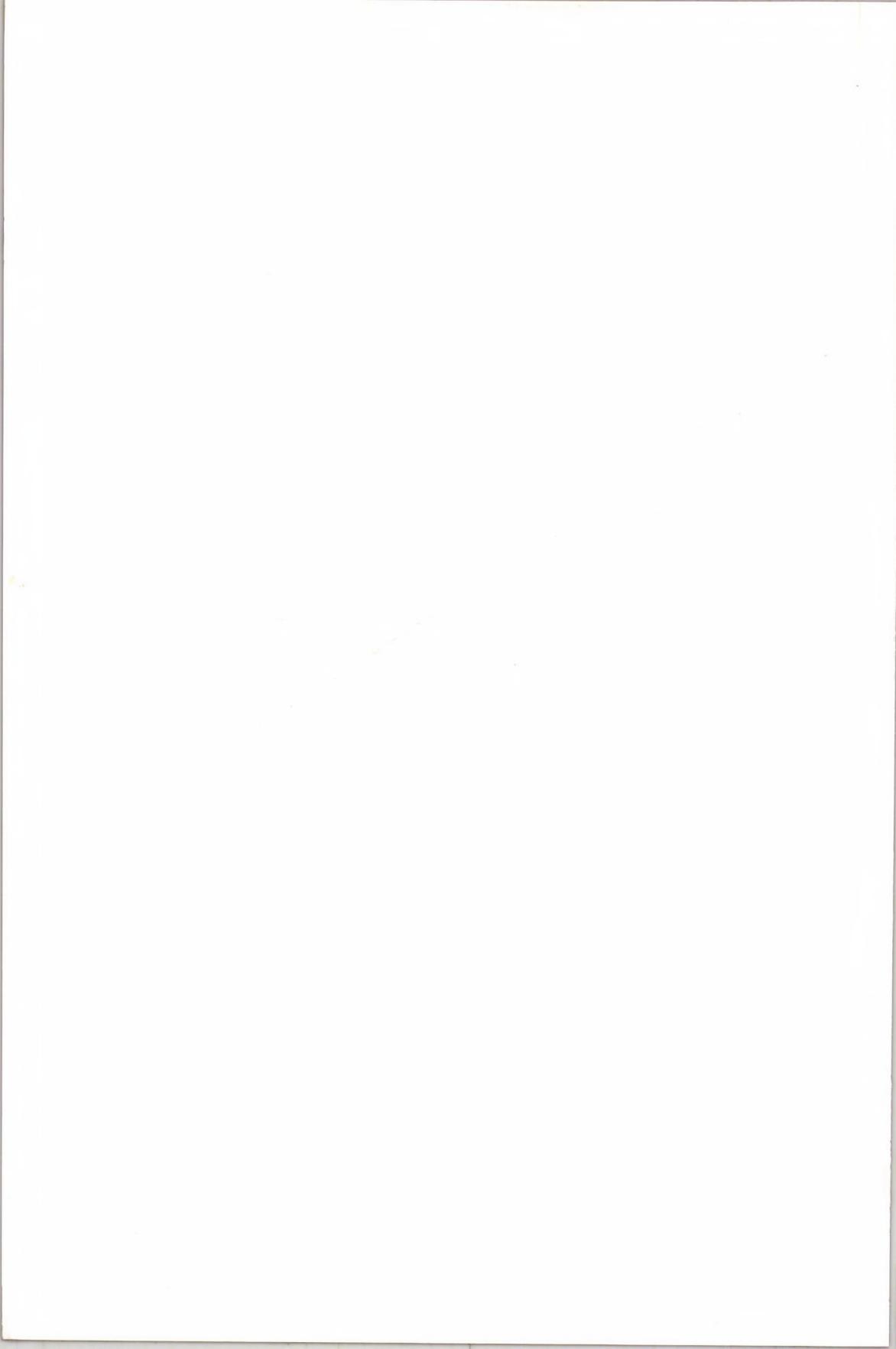
Emlékkönyv

B. Lőrinczy Éva
hetvenedik születésnapjára

Tanítványai, munkatársai és barátai

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1996/1997

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 21.

**EMLÉKKÖNYV B. LŐRINCZY ÉVA
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAJÁRA**

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 21.

Emlékkönyv

B. Lőrinczy Éva
hetvenedik születésnapjára

Tanítványai, munkatársai és barátai

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1996/1997

A kiadást támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (P 24473) és
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány

Szerkesztette:

Bánki Judit

ISBN 963 9074 02 0
ISSN 0238-8642

© 1996/1997 Az MTA Nyelvtudományi Intézete

Computer typeset by *MA_TE_X* and *CORELDRAW*.

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc

Budapest, 1996/1997

Tartalom

Köszöntés	9
-----------------	---

I. FONETIKA – FONOLÓGIA

Elekfi László: Semmiség?	13
Kassai Ilona: Teljes hasonulás a tájnyelvben és a gyermeknyelvben ...	19
Zaicz Gábor: A magyar mássalhangzókiesés szabályszerűségei és néhány általános törvényszerűsége	25

II. NYELVTÖRTÉNET

Abaffy Erzsébet: Az ősmagyar *kǣ és *kʷ történetéről	33
Benkő Loránd: <i>Földvár</i> helyneveinek tanúságtételéről	38
Haader Lea: Hány kéz írta a Gömör-y-kódexet?	45
S. Hámori Antónia: A TESz. és az EWUng. „származék”-szavai	52
Kázmér Miklós: Családnév-magyarázatok	58

III. DIALEKTOLÓGIA — HATÁROK NÉLKÜL

Balogh Lajos: Mura-vidéki (kapcai) tájszavak egy népi adatközlő értelmezésében	67
Kiss Jenő: Tájszavak az idő sodrásában	74
Kontra Miklós: „Még az istenektől sem értett bégetéssel”	78
Sebestyén Árpád: Két tájnyelvi névutóról	83
Szabó József: Tájszómagyarázatok Duba Gyula műveiben	89
Zelliger Erzsébet: Generációk az emigrációban	94

IV. LEXIKOGRÁFIA

Deme László: Három szótárnemzedék	101
Kiss Lajos: Harminc szláv jövevényszó az Új Magyar Tájszótárból....	106
Nyirkos István: A finn tájszótár-munkálatokról	114
Pusztai Ferenc: Tájszavak az értelmező kéziszótárakban	119
Villó Ildikó – Kiss Gábor: Mozgást jelentő igék szinonimitásának vizsgálata	123

V. AZ ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK BEMUTATKOZÁSA

(Nyelvtudományi Intézet, 1996. február 27.)

Bánki Judit: Az ÚMTsz. mint lexikográfiai adatbázis	129
Fiers Márta: Istenbarátságból	133
Hosszú Ferenc: Az ÚMTsz. anyagának jelentősége.....	135
Kóródi Bence: Miért modern az Új Magyar Tájszótár?	137
Vitányi Borbála: Máriahang (A személynevekből lett közszavakról)...	139

VI. STILISZTIKA ÉS NYELVMŰVELÉS

Hexendorf Edit: A hagyományos stílusértékek védelmében.....	145
Ruzsiczky Éva: Néhány észrevétel a szókészletünkben végbemenő változásokról	151
Szathmári István: A stílusértelmezésekről	156

VII. VARIETATES

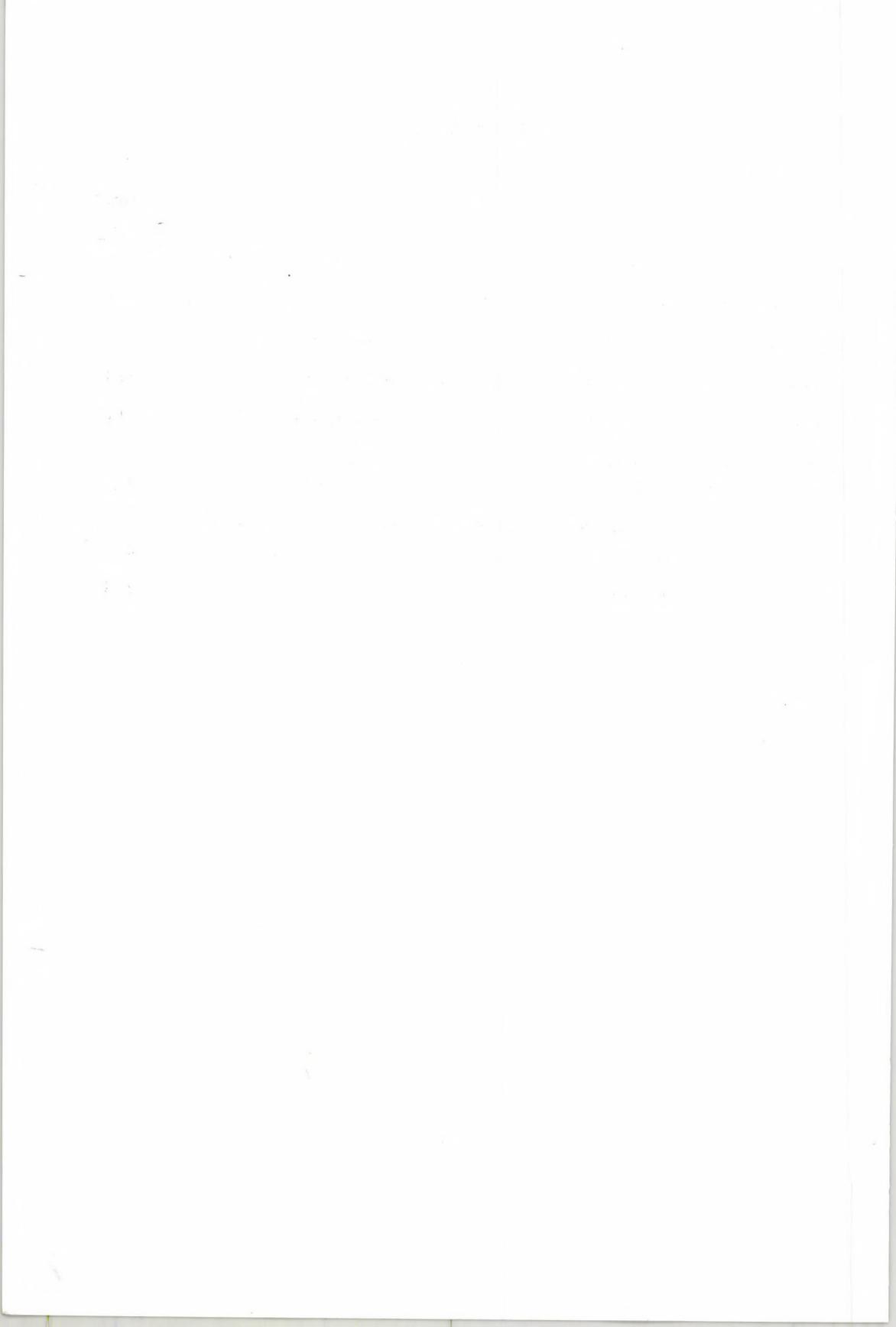
Bakró-Nagy Marianne: „...asz szent Judit asszonynak...”	163
Balassa Iván: Az ÚMTsz. és a néprajzkutatás.....	166
Heltainé Nagy Erzsébet: Az Új Magyar Tájszótár a közönség szolgálatában	171
Keszler Borbála: A közbevetett minőségjelző írásjelzése	175
Kovács Teréz: Tudományon innen és túl (Kortársi emlékek).....	178
Szende Tamás: A betiluai Judit keze (Variáció egy Gustav Klimt-témára)	180
Vértés O. András: Oldó érzelmeink ritkulásáról	186

VIII. PÁLYAKÉP

B. Lőrinczy Éva (tudományos) életrajza	193
B. Lőrinczy Éva publikációinak jegyzéke	195

IX. FÜGGELÉK — A TUDOMÁNYON TÚLRÓL

Születésnap levél Kutyafejtől Bogárnak	207
Bárczi tanár úr levele Bogárhoz menyegzője alkalmából (1949)	211
Bárczi tanár úr levele Bogárhoz egy fénykép ürügyén (1951)	213
Ama bizonyos fénykép (1951), és egy másik a közelmúltból (1994)	214
Bogár rajzos köszöntője Bárczi tanár úr hetvenedik születésnapjára (1964)	215
Így láttam én... (Szöke István karikatúrái B. Lőrinczy Éva doktori vitájáról. 1976. (Péter-Pál napján))	216
Az „ünnepelt” utószava	218

Köszöntés

Születésnapján sok szeretettel köszöntjük, kedves Tanárnő! Mit is adhatnánk ebből az alkalomból, ami maradandó, egész eddigi pályájára emlékezteti és amit magunk készítünk el? Ez az emlékkönyv a szó szoros értelmében a kezünk munkája, hiszen saját dolgozatainkon kívül cikkeinek jó részét mi rögzítettük számítógépen. Magunk szerkesztettük és köttettük be — addig is, amíg megfelelő, végleges, sokszorosított formáját elnyeri.

Amikor a szerzőket felkértük, azt tartottuk szem előtt, hogy a Tanárnő tudományos pályájának minden színtere képviselve legyen a nyelvtörténettől a leíró nyelvészetig, a dialektológiától a lexikográfiáig, a nyelvmuveléstől a publicisztikáig. A kialakult névsor meggyőző bizonyítéka annak, hogy a Tanárnő eddigi életműve mennyire sokoldalú, másrészt annak, hogy összekötő, békítő szerepet játszott a sokszor egymással szembefordulók között. Az eltérő álláspontok tiszteletbentartása különösen fontos manapság, amikor az egyébként is meglévő szakmai ellentétek, viták mellett a kultúrát nyomorító anyagi és egzisztenciális nehézségek még inkább egymás ellen uszítják a kutatókat.

Köszönetet mondunk a szerzőknek, akik írásaikkal hozzájárultak az emlékkönyv létrejöttéhez. Külön köszönet illeti Kassai Ilonát, Kiss Lajost és Szende Tamást tanácsaikért és biztatásukért, valamint Szépe Juditot a kötet szép formába öntéséért és Jancsó Katalint, azért, hogy oly türelmesen javítgatta számítógépes zsengeinket.

Kedves Tanárnő! A Tájszótár készítése közben nemcsak a lexikográfia rejtelseibe vezetett be minket, hanem megtanított bennünket arra is, hogy minden nehézség ellenére hogyan tartsunk ki egy számunkra fontos ügy mellett. Köszönjük!

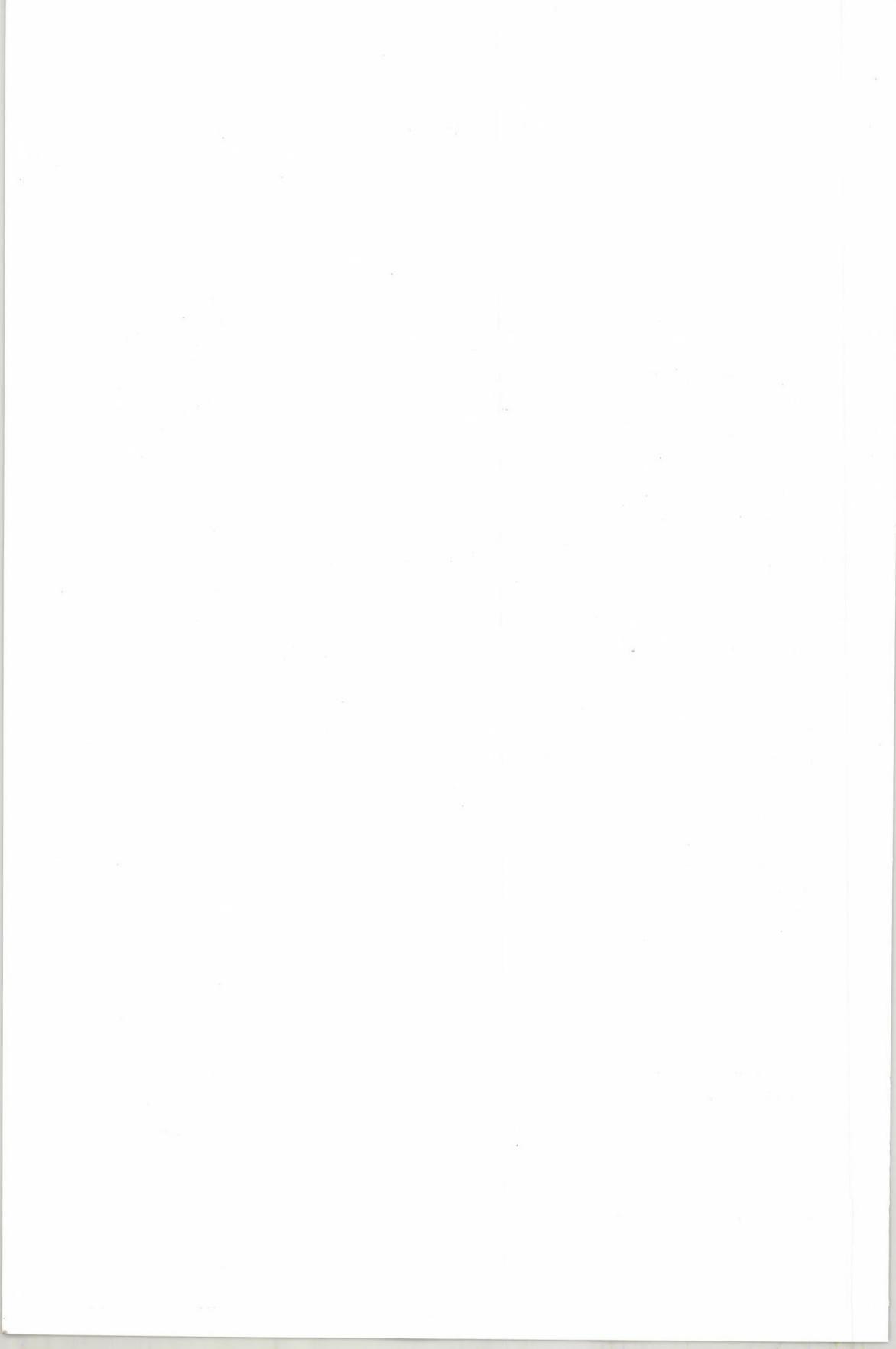
Isten éltesse sokáig:

a Tájszótár munkaközössége.

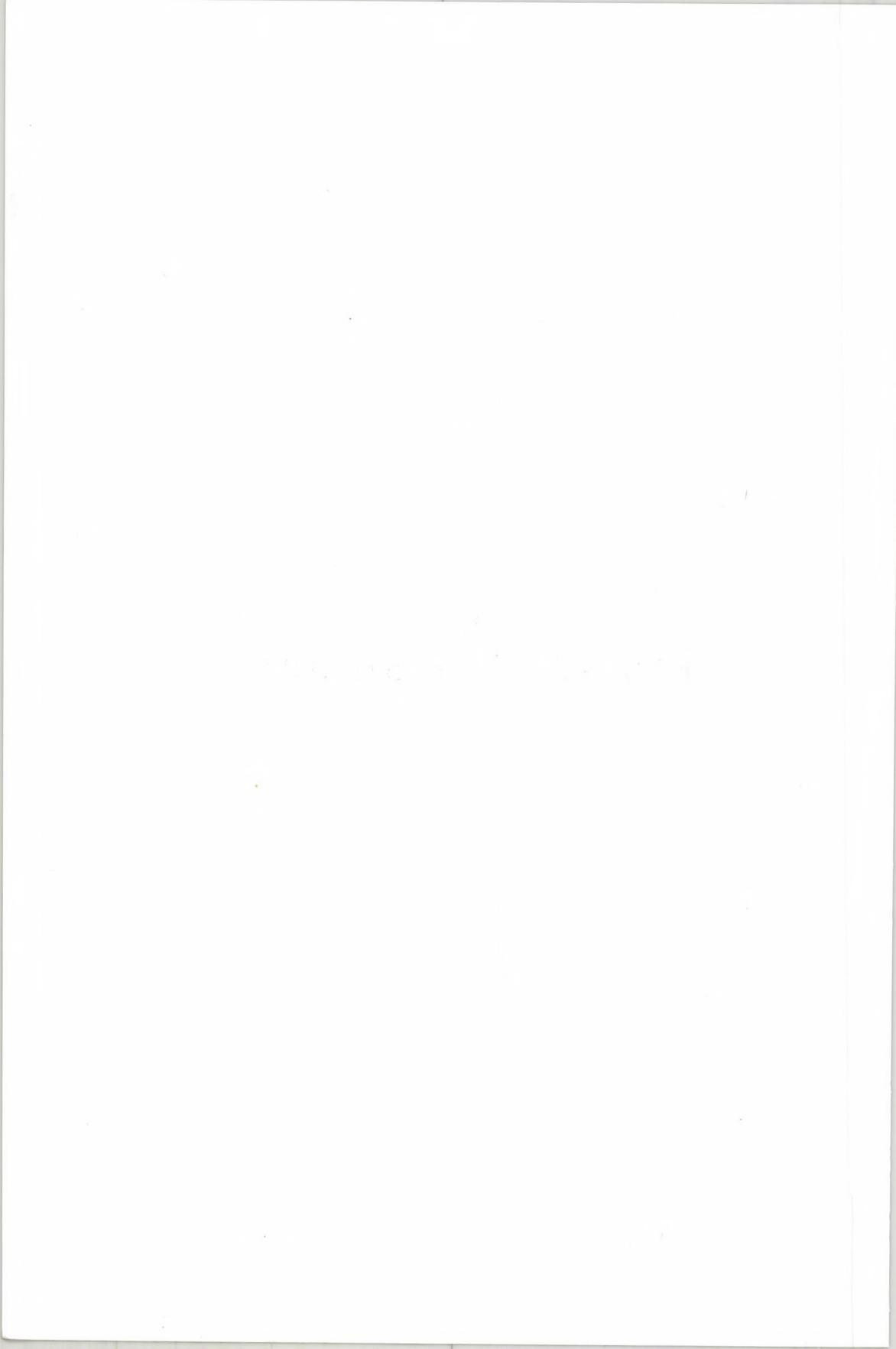
Az ünnepelt tudományos holdudvarába tartozó többi szerző nevében a legjobbakat kívánja

Kassai Ilona

Budapest, 1996 december

I.
FONETIKA – FONOLÓGIA

Semmiség?

ELEKFI LÁSZLÓ

1. Winter István 1934-ben szóvá tette (Msn, III, 21), hogy a *semmiség* nem azonos a *semmisség*-gel. A különbség világos, de a korábbi szótárak egy részének ingadozása, határozatlan írásmódja és a Pallas Lexikon (XIV. 1897. 1050) *semmiség* alakja okot adott a szótévesztésre. Balagi (Iskolai és utazási magyar és német zsebszótár 1878. Magyar–német rész 311) a *semmiség*-nél egymás után adja meg a 'Nichtigkeit' és a 'Nichts' jelentést; így van ez más szótáraiban is (Új teljes, magyar és német szótár 1857. 551; 1864.² = 1867.³ 573; 1872. = 1875.⁴ 676; 1890.⁶ — 1905. = 1914. 861), Magyar–német kéziszótárában is (1910.² 516), utána a *semmisségi* is egyszerű *s*-sel. Egynyelvű szótárában (A magyar nyelv teljes szótára [1868–73] 512) külön van *semmiség* és *semmisség*, de az *-i* képzős melléknevet a *semmiség*-hez kapcsolja. Winter hibásnak találta e szót Kelemen német szótárában is (I. Magyar–német rész 1912. 452), ahol a *semmisség* a *semmiség* 2. jelentésére utal, de az 1942. évi Thienemann-féle átdolgozásban már világos a szétválasztás. Sauvageot-nál (Nagy kéziszótár II. Magyar–francia 1942.² 1017) megtalálható a *semmisség* 'nullité' értelmezéssel, mely a *semmiség*-nél is megvan, a *semmisségi* pedig csak utal a *semmisségi*-re. Hasonlóan utal a *semmisség* a *semmiség* II-re Yollandnál (Magyar és angol szótár 1924. II. 242). Az akadémiai helyesírás nem segítette elő a két fogalom szétválasztását, amikor csak a *semmis* és a *semmiség* szóalakokat vette be szójegyzékébe (1915. = 1921. 88; 1922. 87; 1923.² 76; 1927.³ = 1929. 84; 1931.⁴ 99; 1937.⁵ = 1938.⁷ 100). A szétválasztást az AkH. 8. kiadásában találjuk meg (1940. 100).

Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 1937. 256) a helytelen értelemben használt szavak és kifejezések közt sorolja fel ezt a szótévesztést. L. még AkH. 1984. 315.

Hangtanilag a két szó valóban csak egyetlen mássalhangzó időtartamában, (pontosabban: kvantitásában, vö. Kassai Iлона, NytudÉrt. 102. 1979.) különbözik. Fonotaktikai szempontból a hosszú mássalhangzó itt gemináta, mert az eleje az előző szótagot zárja, a folytatása a következő szótagot kezdi. Az „ikerítés” fonetikailag pontosan nem mutatható ki (bár bizonyos vonat-

kozásait fonológiai szempontból elemezte Szende Tamás: Phonological representation and lenition process 1982. Magyar Fonetikai Füzetek 24. 114–5), de vannak olyan mérések, melyek szerint a szájüregben a nyelv alatti levegő nyomása az ilyen hosszú mássalhangzó belsejében éri el a viszonylagos minimumot. Ezt nyelvérzékünk tanúsítja, és e nyelvérzék alapján jelöli helyesírásunk az intervokalikus hosszú mássalhangzót már régóta kettőzéssel, a magyar elválasztási szabályok pedig a két mássalhangzóbetű kettéválasztását kívánják meg.

Ámde vizsgált példánkban nem csupán fonetikai határ van a hosszúnak ejtett mássalhangzó belsejében, hanem morfémahatár is. A *semmisség* azért más szó, mint a *semmiség*, mert *-s* melléknévképző is rejlik benne. Ezért egyrészt világos, hogy a hosszúnak ejtett [ss] itt két fonéma (hiszen egyébként a hosszú mássalhangzó egyetlen, a rövid mássalhangzótól különböző fonémának is volna tekinthető), másrészt az is világos, hogy az első [s] külön morféma: a *semmis* melléknév képzőeleme. Tehát itt valami másról is szó van, mint két fonémának /s/ + /s/ → [ss] mintájú találkozásáról. A jogi szaknyelv ismeri a *semmis* minősítő fogalmát, és ebből *-ség* képzővel főnevet képez.

E sorok írója röviden összefoglalta a nyelvművelő munkaközösség álláspontját a NymKk. külön kis cikkében (II, 640): *semmiség* – *semmisség*. (Ott e cikk névtelenül jelent meg.) Nem volt azonban alkalma az egyedinek látszó eset általánosabb vonatkozásait kifejezni.

2. Vajon a *-ság/-ség* képző [s] hangjának nyúlása más szavakban is rejt egy külön morfémat?

A NymKk. nagyobb áttekintő cikke (I. 139–143: alakváltozatok – alakpárok) csak ezt a példát adja arra, hogy egyetlen mássalhangzó időtartamkülönbsége fontos jelentéskülönbséggel jár. Az alakpárok közt említi, hiszen az alakváltozatok közt csak hangalaki (fonematikus, néha esetleg morfematikus) különbség van, jelentéskülönbség nélkül. (Az átmeneti jelenségekről, a részleges szóhasadásról l. bővebben Elekfi, MNy. XCII, 151.)

A magyar nyelv szóvégmutatató szótára (126–7) 32 *-iség* végű címszót sorol fel az ÉrtSz.-ből (és némelyiknek még néhány összetételét). Ezek jórésze egyértelműen *-i* képzős melléknév világos származéka; kivétel a *semmiség*, a *mennyiség*, a *kicsiség* (ezek alapszava nem *-i* képzős) és talán az *emberiség* (mely nem egyértelműen vezethető le az *emberi* melléknévből, hanem inkább az *emberi nem* fogalmának összesűritése egy szóba), a *helyiség* (melyet éppen az *-i* képző homályos értelme miatt tévesztenek össze sokan a *helység*-gel). A *semmiség*-en kívül egyikük sem áll szemben olyan *-ség* képzős főnévvel, melynek *-s* képzős melléknév volna az alapszava.

Vannak azonban az *s:s* szembenállásnak valamivel távolibb analógiái. Rövid magánhangzó előzi meg a *-ség* képzőt a *ferdeség*-félékben. Ilyet 30-at

találunk a VégSz.-ban (összetételeiken kívül). Ezek közül tövégi (leíró szempontból elemezhetetlen) *e* van a képző előtt 18 szóban, előhangzó 2 melléknév származékában (*nyersesség* és — az akkori helyesírás szerint — *frissesség*), birtokos személyjel a *feleség*-ben, előhangzó 3 ige származékában (*nyereség*, *vereség*, *veszteség*) és még az *eleség*-ben (melynek *el*-változatú töve az *él* ige csak paradigmán kívüli származékaiban van meg). Ezek közül a *veszteség* olyan, hogy el kell határolni az *-s* képzőt tartalmazó *vesztesség*-től. A többiben nemigen fordul elő az *s* nyúlása, kivéve a *frissesség*-et, melyben az AkH. 1984. a *frissesség* változatot fogadta el normának. Van tehát *semmisség* szavunk, melyben a hosszú *s* két fonémának a megvalósulása, és van a *frissesség*, melyben a második [ss] éppúgy egyetlen hosszú mássalhangzó-fonéma, mint az első (a *friss*-ben). Ezáltal veszendőbe megy a kettőzés értelemmegkülönböztető szerepe.

Érdemes kitekintenünk a hosszú *ő*-t követő *ség*-képzőre és a mély hangrendű *-iság*, *-aság*, *-óság* szóvégekre is. A 39 *-őség* végű (és néhány összetett) szó közül *-ő* tövű van 15 szóban (ideértve a leíró szempontból nem képzett *egyenlő*-, *első*-, *mező*- töveket is), nem világosan igenévképző van az *előkelőség* alapszavában, világosan igenévképzős (*függőség* típusú vagy *-andó*, *-endő* képzős) 22. A *jelentőség* szóban világos az *-ő* képző, de nem átlátszó az ennek igenévi jelentéséből való származtatás. Az *s* megnyúlása még ejtésváltozatként sem merült fel egyikben sem, bár a *jelentőség* egyértelműen a *jelentős*-ből vezethető le, akár az 5 *-őség* végű címszó az *-s* képzős származékából. — A 20 *-iság* végű címszó közül egynél sem tudunk az *s* nyúlásáról, sem *s* + *s* fonémakapcsolatú alakpárjukról. (A 2 *-isság* végű szó nyelvünk mai rendszerében nem tartalmaz *-s* képzőt: *hamisság*, *turpisság*.)

A 65 *-aság* végű szó közül nem az alapszóhoz tartozik az *-a*- a *sokaság*, *uraság*, *társaság*, *gyorsaság*, *rosszaság* szóban, de csak az *urasság* és *társasság* jöhet szóba mint morfématöbbletet tartalmazó oppozíció. Az *-asság* végű 20 egyszerű címszó közül csak a *vigasság* mutat fel nyúlással keletkezett hosszú *ss*-et. (L. TESz. II, 1140; a NySz. 8 *vigaság* adatával is 5 *vigasság* áll szemben, a 7 *vigaságos* mellett 5 *vigasságos*.) — A 34 *-óság* végű közül pedig csak a *jóság*, *valóság* mellé állíthatnánk szembe a *jósság*-ot, *valósság*-ot.

3. A *jelentőség* és a *jelentősség* keveredése igen hasonlít a *semmisség* és a *semmisség* keveredéséhez. De a fejlődés menete, okai és tendenciái különbözők. A *jelentőség* és a *jelentősség* azért nem alkot oppozíciót, mert a *jelentő* igenévként korábbi melléknévi értelme veszendőbe ment. CzF.-nál (III. 1865. 250) a *jelentő* melléknévként négy jelentése közül három igenévi; tisztán melléknévi használatával csak a *jelentő mód*-ot értelmezi, mely mint a nyelvtani igemódok egyikének megnevezése a legutóbbi időig haszná-

latban volt. A *jelentő mód* ugyanis a *feltételes mód*-dal áll közvetlen szemantikai oppozícióban a logikai jelentés vonalán. Akkor ezt a megkülönböztetést látták az igemódok közt a legfontosabbnak. A mai nyelvtanokban használatos *kijelentő mód* más vonatkozású: a mondatbeli *b e s z é d a k t u s r a* (a megszólított személy cselekvését befolyásoló — vagy nem befolyásoló — viszonyra) utal, és mint ilyen a *felszólító mód*-dal alkot más szempontú oppozíciót. A mondatszemlélet változása következtében merült feledésbe a *jelentő*-nek az az értelme, melyet az eredetileg átlátszó *jelentőség* logikus írásmódja kifejez. Eltűnt a (szak)nyelvből egy különbség, és az AkH. kitartott az egyszerűbb írásforma mellett, melyet a kiejtés is támogat.

A *semmisség* esetében viszont a jelentésbeli oppozíció egyre jobban tudatosodott, ezért a korábbi ingadozás helyett ma a világos szétválasztás a kívánatos.

4. A NySz. adatainak (II, 514–5) fényében jobban megvilágosodik, hogy régebbi helyesírási szójegyzékeink a *semmis* és *semmisség* mellett miért hanyagolták el a *semmisség*-et. A *semmis* melléknévre Molnár Alberttel kezdve 6 adatot közöl a NySz., utána külön a *semmisedik*, *semmisít*, *semmisül* származékokra néhány adatot, majd a *semmisség*-re kettőt, de a *semmisség* nem szerepel a NySz. anyagában.

A nagyszótári adatok bő magyarázatot kínálnak ahhoz, amit a TESz. (III. 516) csak így említ a *semmis* előfordulásaként: „1743: fn. 'zéró' (Nyr. 14: 361)”. Ti. Maróthi György Arithmetikájában (1) találjuk a 0-nak ilyen magyarítását: „Leg-jobb semminek, vagy semmisnek hívni”. Ezért nevezi a zérók oszlopát *semmis rend*-nek (i.m. 15). 1796-ban Takács Ádám könyvében (Gottholdnak kegyes elmékedései ... 599) ez áll: „semmist avagy az 0-t”, sőt még Fogarasi Műszókönyvében is (1833. 30): „Nullás. Semmis, semmis”. Márpedig ha a *semmis* a *semmi* szinonimája lehetett, akkor az *-s* képzőnek nem volt lényeges oppozíciót létrehozó funkciója. Az abból származó *semmisség* szintén szinonimája lehetett a *semmisség*-nek. Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárában (1792.² 90): „Semmis: semmivel nem bíró. Semmivé, v. semmissé tenni.” Ez a magyarázat pontosan értelmezi az *-ss* képzőt, nem azonosítja a *semmi* és a *semmis* jelentését; példája csupán azt mutatja be, hogy a *tesz* igével mind a kettő alkothat translativusi szókapcsolatot.

Hogy az *-s* képző néhol határozottan megváltoztatja az alapszó jelentését (pl. *semmis* 'semmivel sem bíró'), máshol pedig nem ad hozzá semmit, az megnyilvánul néhány igei származékban is. A R. *semmisedik*, *semmisül* elsősorban annyi, mint 'semmivé válik', de a *semmisít* lehet 'semmivé tesz' és 'semmisnek nyilvánít' értelmű is.

Mindezt még jobban alátámasztják a *semmisség* nagyszótári adatai. A régi törzsanyagban (1650–1901.) 177 adat van a *semmisség*-re. Ezek több-

ségében a szó 'semmi; olyan kicsi, hogy majdnem semmi' jelentésű. De a 177 adat közül van 26 adat arra is, hogy birtokviszonyban azt jelenti: 'valaminek semmi volta', és ez az állítmányt rejtő szerkezet mondat (pontosabban: mellékmondatban kifejezhető tétel) alakjában fejezhető ki: 'hogy vki, vmi semmi v. igen csekély értékű'. („Taníts meg engem az én semmiségemnek meg-ismerésére”. Boldog halál 1776. 195.) Ez a jelentés közel áll a *semmisség* jelentéséhez, mely szintén állítást, értékelést rejt. És van 3 adat magára a 'nullitas' (tehát 'semmisség') jelentésre is (1789: „Birói Végzésnek semmisége iránt teendő Panaszokról”; továbbá 1809: Simai Kristóf Vszót.Told.; 1834: Szófüzér). — A *semmisség*-re ebből a korból egyetlen adat sincs, sem itt, sem az újabb gyűjtést tartalmazó kiegészítő anyagban (mely 1877–1963 közt további 27 adatot tartalmaz a *semmis*-re, 1839–1848 közt 5-öt a *semmisedés*-re, 1793–1960 közt 135-öt a *semmiség*-re, hármat a *semmiségi*-re), — de *semmiségi panasz*-ra 3 van: 1883–1900.

Tehát évszázadokon át nem érezték szükségét annak, hogy a 'vminek semmis volta' jelentésű főnévben megkettőzzék a *s*-et, mert a *semmi* és a *semmis* használata közt nem volt éles határvonal.

5. B. Lőrinczy Éva — aki a tájszótári anyagot feldolgozó művében (A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei 1979; vö. még Kassai Ilona–B. Lőrinczy Éva: Folyamatjelenségek a nyelvjárásban. MFonFüz. 1983. 38–52) nem foglalkozik az azonos mássalhangzók találkozásait tartalmazó szóalakokkal — az *-s* képzővel alakult névanyag vizsgálatát tartalmazó dolgozatának (NyelvtudÉrt. 33 [1962.]: 161) függelékében idézi a Gyulafehérvári Glosszák [*keguffe*] adatát, ahol a betűkettőzés mindenképpen hosszú mássalhangzót és morfématalálkozást jelentett. Számos hasonlót találunk még nyelvelméinkben.

Az [s] : [ss] hangok oppozíciójának fonetikai megterheltsége fordítva arányos a neutralizációval: minél több szóban jelentkezik az értelmi megkülönböztetéssel nem járó mássalhangzónyúlás, annál kisebb szerepe van a két fonéma fonológiai szembenállásának. (Ezt a feladatot a legtöbb magyar mássalhangzó és magánhangzó kvantitására nézve érdemes lenne külön-külön elvégezni.)

6. A *semmiség* és a *semmisség* írásának és hangoztatásának megkülönböztetése nem semmiség, hanem hozzátartozik két különböző fogalomnak világos elhatárolásához. A magyar szavak millióinak tengerében ez az egy fogalompár semmiség ugyan, de nem egyedülálló abban a vonatkozásban, hogy egyetlen hangtulajdonság különbsége az [s] hang esetében nemcsak fonológiai oppozíciót alkothat, hanem két fonéma egybeesése útján két morféma találkozásából is származhat. A jelentésbeli különbséget nem kifejező alakváltozatok hatalmas tömegében (ha a tájnyelvi változatokat is

figyelembe vesszük) az ilyen megkülönböztető értékű eltérések igen csekély számúak ugyan, de nem elhanyagolhatók. Pontos statisztikai felmérésük legalább olyan nagyszabású munkát igényelne, amelyet B. Lőrinczy Éva végzett az Új magyar tájszótár anyagából az alakváltozatok hangtani tipizálásához. Ezt a munkát ki kellene egészíteni az -s képző vizsgálatával, melynek sokféle jelentése, jelentésmódosító funkciója mellett nemegyszer olyan szerepe van, hogy alig ad valamit a tőszó jelentéséhez. Talán az is kimutatható lenne, hogy a képző története során többször fellépő funkciótlanúság a mai nyelvhasználatban nem bizonyos -s képzős melléknevekre, hanem inkább azok továbbképzésére, származékaira jellemző.

Teljes hasonulás a tájnyelvben és a gyermeknyelvben

KASSAI ILONA

Előbeszéd

Korábbi közös munkálkodásunk ürügyén (B. Lőrinczy–Kassai 1982, 1984, 1986) szerzőtársam, B. Lőrinczy Éva átadta nekem az Új Magyar Tájszótár anyagából a mássalhangzókkal kapcsolatban kigyűjtött, de fel nem használt cédulákat azzal, hogy hátha egyszer kedvet kapok a feldolgozásukhoz. Nos, soha jobb alkalom nem jöhetett volna, hogy a feldolgozás elkezdődjön, s az alábbi ujjgyakorlattal köszöntsem „Éva öreganyámat”, ahogyan nekem hagyott írásos üzenetein aláírni szokta magát.

A párhuzam

A tájnyelv és a gyermeknyelv párhuzamba állítható egy olyan hangfolyamat-jelenség alapján, amelyet a köznyelv csak „túl a gondozott beszéden”, ott is igen korlátozott érvénnyel enged meg (vö. Ács–Siptár 1994, 572–573), ez pedig a szomszédos mássalhangzók teljes hasonulása. A jelenség mindkét nyelvváltozatban elterjedt, kérdés azonban, melyek a mozgatórugói az egyikben és a másikban. Ennek vizsgálatához alant az Új Magyar Tájszótár nyelvi anyagának a teljes hasonulást illusztráló szeletét fogom szembe-
síteni a leányom, Fruzsina nyelvi fejlődését dokumentáló korpusz megfelelő adataival, melyeket alátámasztanak a gyermeknyelvi szakirodalomban közölt hasonló adatok. Céлом nem a kimerítő statisztikai feldolgozás, hanem csupán a típusok felvillantása és a háttérben meghúzódó motívumok kipuhatolása.

A tájnyelvi adatok vallomása

A köznyelvi szóalakhoz képest teljes hasonulást mutató nyelvjárási szavak minikorpuszában 59 típusát találtam a teljes hasonulásnak. Közülük 10-ben a képzés helyében (K_{hely}) történt hasonulás, 11-ben a képzés módja ($K_{\text{mód}}$) hasonult, és 38 típus szemléltet egyszerre képzéshelybeli és képzés-

módbeli ($K_{\text{hely}}+K_{\text{mód}}$) alkalmazkodást a szomszédos mássalhangzóhoz. Íme a típusok és a szemléltető példányok.

K_{hely}

pt>*tt* *szepember*>*szetember*
pk>*kk* *csipke*>*csikke*
pk>*pp* *szapka*>*szappa*
bt>*tt* *lábtó*>*láttó*
dg>*gg* *vadguzgán*>*vagguzgán*
kb>*bb* *törökbúza*>*töröbbúza*
kt>*tt* *október*>*ottóber*
gp>*pp* *őregpapa*>*őreppapa*
gt>*tt* *rögtön*>*röttön*

$K_{\text{mód}}$

tr>*tt* *petrezselyem*>*pettőzselyem*
dn>*nn* *kereskedni*>*kereskenni*
dl>*ll* *padló*>*palló*
tk>*kk* *futkosott*>*fukkosott*
mp>*mm* *csimpaszkodik*>*csemmeszkedik*
nk>*kk* *inkább*>*ikkább*
ng>*gg* *ingad*>*iggad*
nl>*ll* *egyenlő*>*egyellő*
rd>*dd* *borda*>*bodda*
rz>*zz* *örzöm*>*őzzöm*
rl>*ll* *tarló*>*talló*
rl>*rr* *parlag*>*parrag*

$K_{\text{hely}}+K_{\text{mód}}$

pf>*pp* *copf*>*copp*
pf>*ff* *cserépfazék*>*cseréffazék*
pv>*pp* *papvirág*>*pappirág*
pv>*vv* *képviselő*>*kévviselő*
bf>*ff* *lábfa*>*láffa*
bl>*ll* *keblem*>*kellem*
tv>*tt* *pitvar*>*pittar*
ts>*ss* *két sor*>*késsor*
th>*tt* *göthös*>*göttös*
kh>*kk* *pökhendi*>*pökkendi*
kb>*bb* *törökbúza*>*töröbbúza*
gs>*ss* *vendégség*>*vendésség*
gn>*nn* *tegnap*>*tennap*
gr>*gg* *regruta*>*regguta*
fs>*ss* *csúfság*>*csússág*
zm>*mm* *czizma*>*csimma*
sm>*ss* *ismeg*>*esseg*
sl>*ss* *pislog*>*pissog*
sh>*ss* *peshed*>*pessed*

sk>*kk* *tuskó*>*tukkó*
gyp>*pp* *nagypéntek*>*nappéntek*
gyt>*tt* *megfagytak*>*megfattak*
gyk>*kk* *úgy kell*>*úkkell*
gyf>*ff* *nagyfejű*>*naffejű*
gysz>*ssz* *négyszáz*>*nésszáz*
gys>*ss* *ügysem*>*ússem*
gyh>*hh* *nagyhasú*>*nahhasú*
gym>*mm* *hogymint*>*hommint*
gyn>*nn* *dehogynem*>*dehonnem*
gyl>*ll* *nagylegény*>*nallegény*
gyr>*rr* *egyrétű*>*errétű*
nyv>*nny* *senyved*>*sünnnyög*
nyh>*nny* *dunyhá*>*dunnya*
rs>*ss* *gyorsan*>*gyossan*
rc>*cc* *durcos*>*duccos*
rty>*tty* *felfortyan*>*felfottyán*
rny>*nny* *dörnyög*>*dönnyög*
lh>*ll* *felhő*>*föllő*

Közelebről megvizsgálva az egyes csoportokat azt látjuk, hogy a képzéshelybeli különbség azonos módon képzett hangok között szűnik meg, azaz olyan mássalhangzók között, amelyek egymással amúgy sem szívesen kombinálódnak (vö. B. Lőrinczy 1979). Ennek okát könnyű megtalálni, ha elemezzük a szomszédos mássalhangzók képzési mozzanatait. Nos, az érintett

kapcsolatok tagjai egytől egyig felpattanó zárhangok, amelyeknél C_1 zárjának fel kell pattania, s csak ez után képezhető C_2 , tehát képzésük csakis egymás után történhet. Az ezt a különidejűséget megszüntető hasonulás iránya hátraható, tehát $C_1C_2 \rightarrow C_2C_1$.

A képzésmód szerint eltérő kapcsolatokból ugyancsak a különidejűség iktatódik ki a teljes hasonulás révén, mivel a két eredeti mássalhangzó sorrendje olyan, hogy képzésük különidejű. A felpattanó zárhang+folyamatos zárhang (pl. $d+n$) sorrend esetén ugyanis a felpattanó zárhangnak fel kell pattannia ahhoz, hogy a folyamatos zárhang képezhető legyen. A fordított sorrend, az $n+d$, sokkal kedvezőbb, ennél ugyanis — a képzéshelyek azonossága folytán — a folyamatos zárhang képzése már magában foglalja a következő felpattanó zárhang néma fázisát is, ennek tehát csupán a feloldását kell produkálni. Ugyanennyire ellentmond az Optimális Rendezettség Elvének (vö. Kassai 1994, 634) a pergő+részhang sorrend, pl. $/r+z/$, hiszen a perdület képzéséhez a nyelvhegynék el kell válnia a felső fogmedertől, s csak ezt követően kerülhet sor a részhang részének kialakítására. Fordított sorrend esetén a rés tartamának végén elegendő a nyelvhegynék megérintenie a felső fogmedret, hogy a perdület is elhangozzék. Irány tekintetében a $K_{\text{mód}}$ csoportban is hátraható a hasonulás, bár már nem kizárólagosan, hiszen az ellenkező irányra is van példa: $rl > rr$, $tr > tt$ és $mp > mm$.

A $K_{\text{hely}}+K_{\text{mód}}$ csoportban C_1 és C_2 sorrendje túlnyomórészt szintén különidejű képzést implicál, mint az előző két kategóriában, a hasonulás iránya azonban hangonként változik. A gy és a h , akár C_1 , akár C_2 , mindig hasonul a szomszédjához, ugyanakkor az s és az ny mindig kiváltja a hasonulást. A végeredmény szempontjából tehát a kapcsolattagok sorrendjén kívül fontos ezek minősége is. Az összefüggés olyan, hogy minél nagyobb kiterjedésű az akadály és minél tehetetlenebb képzőszervek hozzák létre, annál nagyobb az illető beszédhang koartikulációs ellenállása, azaz kisebb a hasonulási készsége. Ebből két lehetséges kimenet következik: (1) az ilyen hang minden körülmények között magához igazítja a környezetét és (2) mivel képzése túlságosan „költéses”, áldozatul esik a szomszédos, kevésbé költséges hangnak, és ahhoz hasonul. Az (1) következik be az s -nél és az ny -nél, a (2)-ben vázolt sors éri utol a gy -t.

A teljes hasonulás a beszédláncban egymás mellé került szomszédos mássalhangzók között is működik, pl. *hogy többet > hot többet, ez meg > em-meg*.

A nyelvtörténet vallomása

A teljes hasonulás a nyelvtörténetben is produktív folyamatnak tekinthető. A magyar nyelv történetében különösen a középmagyar korszak mutat fel teljes hasonuláson átesett szavakat, amelyekben *dn > nn*, *gyn > nn*, *gn > nn*, *dl > ll* és *gyl > ll* változás történt (vö. Bárczi 1958, 166). Nem magyar példák is szép számmal akadnak. A latin *september*-ből az olaszban kialakult *settembre*, a *subvenire*-re visszamenő *sovenire*, a latin *adpetre* francia folytatása, az *apporter*, a szanszkrit *labdha*-ból a paliban keletkezett *laddha*, az óír *fret+cor*-nak a mai ír nyelvben megfelelő *freccor*, az észttájnyelvben a köznyelvi *september*-nek megfelelő *settember* és a *retseptene*-nek megfelelő *retseppe* (vö. Ohala 1990, 258, 271) mind-mind ugyanazokat a típusokat vonultatják fel, mint amelyeket fentebb elemeztünk.

A gyermeknyelv vallomása

A nyelvelsajátítás folyamatában a mássalhangzók körében tapasztalható fonetikai jelenségek közül a távhasonulás mellett (vö. Kassai 1981) legalább ennyire jellemző és szükségszerű az intervokális helyzetű mássalhangzó-kapcsolatok teljes hasonulása (Vértés 1905: 22, S. Meggyes 1971: 7). Nézzük meg ezeket is közelebbről!

Példaanyagom tanúsága szerint másfél és kétéves kor között mondható jellemzőnek a teljes hasonulás, amelynek a lefolyásában az idő előrehaladásával változások figyelhetők meg. A legkorábbi példákban a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolat képviselőjében egy a hangsor más pontján álló mássalhangzó nyújtott változatát találjuk, pl. *piszkos > pipposz*, *Miska > mimma*. Itt valójában nem a szomszédos mássalhangzók hasonulásáról, hanem távhasonulásról van szó, amelyet a hangsor első hangja indít el. Az ugyancsak *mimmá*-nak hangzó csizma példában már valóban a *zm > mm* hasonulás következik be, s ez vezérli a gyermek hangrendszeréből még hiányzó szókezdő mássalhangzó, a *cs m*-ként való realizálódását is. A példák egy másik csoportjában az dönti el a mássalhangzó-kapcsolat sorsát, hogy a két szomszédos mássalhangzó közül melyik van már meg a gyermek hangrendszerében, illetőleg ha mind a kettő megvan, melyiknek az ejtése automatizáltabb. Az előző változatot a *sapka > appa*, *paprika > pappita*, *tiktakot > tittatot*, *Jutka > Jutta* szópárok illusztrálják, amelyekben a már meglévő hang a *p* és a *t*. A másik megoldásra példa az *Eszter > Ettej* és az *aludni > aunni* szópár, amelyekben a *t* és az *n* régebbi keletkezésű és gyakoribb használatú, mint akár az *sz*, akár a *d*. Bármelyik változatot tekintjük is a kettő közül, a hasonulás irányát az szabja meg, hogy az illető hang C₁ vagy C₂ helyzetet foglal-e el. A harmadik csoportba azok a példák tartoznak, amelyekben a kapcsolatot alkotó mássalhangzók közül egyik sincs még

meg a gyerek hangrendszerében, helyettesítésükről a már meglévő mássalhangzók gondoskodnak. Az ilyen szavakban a helyettesítő hangok közül a könnyebben ejthető hasonítja a másikat, pl. *macska* > *matta*, *táska* > *tátta* a *maszta* és *tászta* megoldás helyett.

Amilyen mértékben bővül a hangállomány, úgy fejlődnek a teljes hasonulással ejtett szóalakok. Így például, amikor a /k/ fonéma képviselőjében megjelenik a *t* helyettesítő hang, a *Miska mimma*-ként való ejtését követően 1 hónappal később már *mitta* hangzik, 4 hónappal később pedig *miszta*. Ugyanígy a *sapka appa* formában való ejtése 1;6 éves korban *szaptá*-vá differenciálódik 6 hónap leforgása alatt. A *csizma* helyett ejtett *mimma* is előbb *timma* lett, mivel a *cs* képviselőjében belépett a *t*, majd pedig *tizma*. A *piszkos* kezdeti realizációja, a *pipposz* is *pisztosz*-ra változik. Az is megfigyelhető, hogy a mássalhangzó-kapcsolat realizációja ugyanannak a szóalaknak az esetében is váltakozást mutat a teljes hasonulásos és az eredetit megközelítő ejtés között, pl. a *kisbaba* hol *tibbaba*, hol pedig *tiszpapa*.

Amikor a *k* is megjelenik a gyermek hangrendszerében, két és fél éves korban, az ezt a mássalhangzót tartalmazó szavak hangalakja egy jó darabig, egészen pontosan addig, amíg a *k* ejtése nem stabilizálódik, újra egyszerűbbé válik, hiszen ezúttal a *k*-hoz való teljes hasonulást mutatja: *Miska* > *Mikka*, *Jutka* > *Jukka*, *piszkos* > *pikkosz*, *macska* > *makka*.

A szomszédos mássalhangzók közötti teljes hasonulás, csakúgy, mint a tájnyelvben, nemcsak szavakon belül következik be, hanem szólamon belül is az egymás mellé került mássalhangzók között, pl. *úgy ni* > *únni*, *hogy kell* > *hokkel*, *úgy kell* > *úkkel*, *nekem is van* > *netemisszan*.

Idekívánkozik, mert a tájnyelvvvel újabb párhuzam megállapítását teszi lehetővé, hogy azoknál a mássalhangzó-kapcsolatoknál, amelyeknek az első eleme *l*, *r*, *j*, kezdettől fogva jelen van a pótlónyúlásos ejtés, azaz a likvida „felszívódik” a megelőző magánhangzóban, megnyújtva annak időtartamát. Néhány példa: *tarka* > *tāta*, *szörpöt* > *hőpöt*, *Ildi* > *Ídi*, *esernyő* > *esēő*, *sajtot* > *hätot*.

Következtetések

A vizsgált jelenséget illetően a magyar és nem magyar, történeti és szinkrón példákból nyilvánvaló — elég, ha csupán a magyar *szetember*, észt tájnyelvi *settember* és az olasz *settembre* szavakat visszaidézzük —, hogy olyan általános „kényszer” húzódik meg a háttérben, amely nyelvektől független, az egyetemes hangképzési mechanizmusban gyökerezik, és a szintagmatikus összeférhetlenségek elsimítására irányul. Nevezhetjük akár nyelvkényelmi szempontnak is, amely kimerítően leírható artikulációs termi-

nusokban olyasféléképpen, ahogyan fentebb érintőlegesen tettük (de l. még Kassai 1994, 632–645).

A szomszédos mássalhangzók teljes hasonulása a tájnyelvben tehát a nyelvjárási beszélőnek ama öntudatlan törekvésével magyarázható, hogy kiküszöbölje a beszédképzés folyamatosságát zavaró, csupán egymás után képezhető, tehát különidejű mássalhangzók kapcsolatát, azaz fonotaktikailag kedvezőbbé formálja a hangsorokat. Ezzel szemben az anyanyelvét tanuló kisgyermek beszédében a teljes hasonulás fő motiváló tényezője az artikulációhoz szükséges finommotoros mozgások kialakulatlanságával összefüggő kezdetleges hangállomány, tehát produkciós korlátok megléte. Ez a fontos különbség értelmezhetővé teszi a másik nyilvánvaló különbséget is, tudniillik azt a tényt, hogy amíg a kisgyermeknél a fejlődés a teljes hasonulást fokozatosan kiiktató differenciálódás irányába halad, a nyelvjárási beszélő a hasonulásos alakokat a maguk statikus, lexikalizálódott mivoltában használja. A jelenség szintjén mutatkozó azonosság mögött tehát a lényegét illető különbözőség húzódik meg.

Szakirodalom

- Ács-Siptár (1994) = Ács Péter – Siptár Péter: Túl a gondozott beszédén. In: Kiefer Ferenc szerk. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia, 550–580. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bárczi (1958) = Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kassai (1981) = Kassai Ilona: Táv hasonulás a gyermeknyelvben. NyK 83: 160–167.
- Kassai (1994) = Kassai Ilona: A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc szerk. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia, 581–665. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- B. Lőrinczy (1979) = B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- B. Lőrinczy–Kassai (1982) = B. Lőrinczy Éva – Kassai Ilona: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai háttéréről. NyK 84: 244–257.
- B. Lőrinczy–Kassai (1984) = B. Lőrinczy Éva – Kassai Ilona: A magyar metatézis értelmezéséhez és tipológiájához I. NyK 86: 47–61.
- B. Lőrinczy–Kassai (1986) = B. Lőrinczy Éva – Kassai Ilona: A magyar metatézis értelmezéséhez és tipológiájához II. NyK 87: 89–107.
- S. Meggyes (1971) = S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Nyelvtudományi Értekezések 73. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ohala (1990) = Ohala, J.J.: The phonetics and phonology of aspects of assimilation. In: Kingston, J.–Beckman, M.E. (eds.): Papers in Laboratory Phonology 1, 258–275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vértés (1905) = Vértés József: A gyermeknyelv hangtana. NyF 22.

A magyar mássalhangzó-kiesés szabályszerűségei és néhány általános törvényszerűsége

ZAICZ GÁBOR

A mássalhangzók kiesése a mordvinban c. értekezésem (Kézirat. Budapest 1995. 139 p.) tanúsága szerint a magyar és a mordvin hangváltozásoknak számos hasonló vonása van, történeti és leíró szempontból egyaránt. Ez az érdekes — eddig kellőképpen nem tisztázott — hasonlóság természetesen semmiképpen sem érintkezéssel magyarázható, hanem a hangtani fejlődésnek és a fonológiai rendszernek, valamint a fonotaxisnak univerzális vonásaival. A mordvin mássalhangzók elíziójával egy sor finnugrisztikai sorozatban, folyóiratban, illetőleg gyűjteményes kötetben foglalkoztam (vö. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Bp. 1983. 465–475 (= Urálsztikai tanulmányok [1]); *Linguistica et Philologica*. Wien 1984. 589–596 (= *Philologica Germanica* 6); *NyK* 87 [3: 86] (1984): 438–443; *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen*. Wien 1987. 240–254 (= *Studia Uralica* 4); stb.). Ebben a cikkemben a mássalhangzó-kiesés jelenségét a magyarban tekintem át, a kérdéskör szakirodalmának feldolgozásával, az ide kapcsolható legfontosabb tanulmányok eredményeinek összegzésével. Szemlém megírására B. Lőrinczy Éva *A magyar mássalhangzókapcsolódások rendszere és törvényszerűségei* c. műve (Bp. 1979) ihletett elsősorban. Örömmre szolgál, hogy a jeles alkalomból egy e témával érintkező dolgozattal köszönhetem az ünnepeltet. — Ezúton is köszönöm Szende Tamás, valamint Keresztes László és Mészáros Edit kollégáimnak, hogy dolgozatomat elolvasták, és több vonatkozásban is hasznos tanácsokkal láttak el.

1. A magyar mássalhangzó-kiesés vizsgálatának történeti áttekintése

A magyar mássalhangzó-kapcsolódások fő jellegzetességeit elsőként Istenes Károly összegezte századunk húszas éveiben (Istenes 1924). A két mássalhangzó találkozásakor mutatkozó kiesés-jelenségeket tárgyalva megállapítja: a népnyelv a mássalhangzó-torlódás elkerülésére a két konzonáns közül — megfelelő szótagpozícióban — az elsőt gyakran elhagyja, és az előtte álló vokálist megnyújtja. Példái közül vö. *lt* > *t*, *lj* > *j(j)*: *ültem* > *nyj. üttem, ölje meg* [öjje meg] ~ *nyj. [ö]je meg* (i.m. 6, 38–39). A *h* elő-

tagú mássalhangzó-kapcsolatok *h* eleme — összetételekben, morfémahatáron — rendszeresen kiesik, hiszen szóvégi és szótagzáró helyzetben a magánhangzóhoz kapcsolódó *h*-t sem ejtjük; pl. *juh* : *juhvér*, *juhzsír*, *juhjárás*, *juhásztor*, *juhtej* (i.m. 15, 22, 58, 62–63, ill. 57, 91; az ismert mai ellenpéldák közé sorolható a *dohszag*, továbbá a *potrohban*, *MÉH-től* stb.). Kettőnél több mássalhangzó kapcsolódásakor — állapítja meg Istenes — asszimiláció (*kezdje* [kezgye] vagy *elízió* (*azt dalolta* [azdalolta]) észlelhető, mely utóbbi — hozzátehetjük, hogy átmenetileg itt a kieső elem asszimilációs hatása is érvényesül: *azt dalolta* [aszdalolta] → [azdalolta] — „nyelvkényelmi szempontból bekövetkezett fonetikai jelenség” (vö. i.m. 7, 88–89). „Hogy ... a kettőnél több tagot számláló consonansos hangcsoportok eseteinél általában mit, miért és hogyan cselekedjünk a folyékony beszéd érdekében nyelvkényelmi szempontból, azt meghatározza egyrészt a két-két consonans kiejtésbeli helyzete, másrészt pedig a folyékony beszéd szabályainak az az engedménye, hogy bizonyos esetekben bizonyos hangokat ki is ugrathatnak a folyékonyság érdekében” (Istenes 1924. 88). Kettőnél több mássalhangzó egymás mellé kerülésekor — szögezi le végül — leggyakrabban a *t*, illetőleg a *d* szokott kiesni (i.m. 92).

Horger Antal számos példát sorol fel arra (Horger 1932, főleg 142–145), hogy az explozívák — mint a legkevésbé hangzós mássalhangzók — bármely más nem-zárhanggal szemben gyakran kiesnek. Ezután a cikkíró rámutat: „A zárhang annál hangzósabb, mennél nagyobb űr van képzésének helye előtt. A zárhangok hangzóssága e szerint fokozatosan így csökken: *k*, *g* – *ty*, *gy* – *t*, *d* – *p*, *b*. Ha tehát egy háromtagú mássalhangzótorlódás első felében két zárhang került egymás mellé, akkor (mint viszonylag kevésbé hangzós) mindig az esett ki, amely előbbre van képezve” (i.m. 134). Horger példáit és az általa említett hangzóssági sor kritikáját mellőzve érdemes még megemlíteni a szerző alábbi fejtegetését: „Már nem ilyen világos azonban a mássalhangzó kiesésének szabályossága azon esetekben, melyekben nem három, hanem négy mássalhangzó állott egymás mellett. Az előbbieknél után ugyanis azt lehetne várni, hogy a megelőző szótaghoz tartozó három közül tekintet nélkül sorrendi helyére itt is mindig az essék ki, amely a *legkevésbé hangzós*” (i.m. 144; — H.A. kiemelése). Ezért Horger szabálytalannak („szabályellenesnek”) tartja a *r*, *n*, *k* — elsősorban *t* helyetti — kiesését a *kocsmá* (< R. *korcsma*), *mustrál* (vö. lat. *monstrare* ’mutat’), *Lacfi* (< R. *Lackfi*) hangalakjának alakulásában.

A legutóbbi évtizedek klasszikus magyar fonetikai irodalmából elsősorban Deme László, Papp István és a tételeiket tömören szintetizáló A. Jászó Anna leíró hangtani összegzéseinek a mássalhangzó-elízióhoz kapcsolódó — itt terjedelmi okokból nem ismertethető — megállapításait (vö. Deme 1961. 104–105; Papp 1966. 145; Jászó 1991. 130) látszik szükségesnek kiemelni.

2. A magyar mássalhangzók kiesésének szabályszerűségei

Elekfi László a közelmúltban több mint száz oldalas értekezésben tekintette át a két vagy több mássalhangzó, illetőleg a két magánhangzó találkozásakor érvényesülő fonológiai és fonetikai szabályszerűségeket a mai magyar köz- és népnyelvben (Elekfi 1992).

A szerző a mássalhangzó-kapcsolatok valamennyi kombinációját megvizsgálja, és megállapítja, hogy gyakran csak a gyors, hanyag, illetve a népies beszédben engedhető meg egy-egy konzonáns kiesése, mint például a *viszontlátásra* [viszontlátásra] ejtésformájában. A *Mássalhangzó kiesése* című fejezetben (i.m. 64–67) többek között leszögezi: három (vagy több) elemű mássalhangzó-kapcsolatban a köznyelvi gyors beszédben legkönnyebben a közbülső *t* esik ki, a népiesebb stílusban emellett a felszólító módú igealakok *d* eleme is. Elekfi megfigyelései és példái alapján az alábbiakban röviden felsorolom a nyelvünkben a leggyakrabban kieső *d*, *t*, illetőleg *gy*, *ty* elíziójának legfontosabb eseteit.

A *t* és a *d* hangok a mássalhangzó-torlódásban ezek közbülső komponenseként hajlamosak a kiesésre: *mindnyájan* [minnyájan], *most gyalogol* [mozsgyalogol], *hagyd nyerni* [hagynyerni] (vö. Elekfi 1992. 48, 52, 56, 67). Torlódásos alakokban, két különböző, illetve azonos mássalhangzó között népies — nem köznyelvi — e zárhangok elíziója (vö. *jelentkezik* [jelenkezik], *receptpapír* [receptpapír] stb.), s ez vonatkozik — rendszerint imperatívuszi igealakban — a szóvégi *d*-re is: *kösd meg* [közsmeg], *rakd rá* [ragrá]. A *t*, *d* a gyorsabb, hanyagabb beszédben, ha az nem okoz félreértést, a köznyelvből is eltűnhet, ilyen például a *nyomd meg* [nyommeg], *cementgyár* [cemen(y)gyár], *oszd be* [ozbe] ejtése (i.m. 46, 52, 54). Elekfi felsorolja a kiejtést pótló hasonulás változatait, amelyben rendszerint a közbülső *d* hang kiesése, illetőleg megtartása kerül szóba. A háromtagú mássalhangzó-kapcsolatok kiesésének következményeként két azonos mássalhangzó találkozására is sor kerülhet: *dobd be* [dobbe], *húzd szét* [hússzét] stb. (Vö. i.m. 65–67.) — A háromnál több torlódó konzonáns közül a szerző megítélése szerint valamelyik közbülső dentális zárhang szokott kiesni, így például a *t* elmaradhat az *ezüstpróba*, *füstkvarc*, *dunsztkötés*, *vurstli* ejtésekor. Sőt, ha a megértést pótló zöngésülés biztosítja, e mássalhangzó nagyritkán még szaknyelvi szavakból is elmaradhat; vö. *ezüsbromid* [ezüsbromid], *karsztban* [karzban] (i.m. 68, 69).

Olykor a *gy*, illetve még ritkábban a *ty* kieshet a gyors beszédben, hármas mássalhangzó-kapcsolat középső elemeként; vö. pl. *gyöngycsepp* [gyöny-csepp], *kontytalan* [konytalan] (i.m. 54, 55).

3. A magyar mássalhangzó-kiesés elméleti kérdései és néhány általános törvényszerűsége

A velünk született 'fonetikai képességekre' épülő mai fonológiai elmélet a természetes fonológia (vö. pl. Siptár 1983. 240), melynek legfőbb funkciói közé tartozik a nyelvnek észlelhetővé és kiejthetővé tétele. A szegmentális fonológia ismert módon kétféle folyamatot különböztet meg: ezek a szintagmatikai (vagy: szintnagmatikus) folyamatoknak megfelelő, leegyszerűsítő természetű, az artikuláció kényelmességével összefüggő *l e n i z á c i ó s* (simító vagy lazítási) folyamatok és a paradigmaticus folyamatoknak megfelelő, kiemelő szerepű, a szomszédos szegmentumokkal való kontrasztot felelősítő *f o r t i z á c i ó s* folyamatok (vö. Ács–Siptár 1994. 555–556; Kiefer 1994. 39–40). A lenizációs folyamatokra példa többek között a szegmentumok artikulációját megkönnyítő, főképpen a gyors és a nem-gondozott beszédre jellemző mássalhangzó-kiesés (törlés) és a magánhangzó-redukció: *gombvétel* [gomvétel], illetőleg *azt mondja* [asznygya]; a fortizációs folyamatokra egyebek mellett a szegmentumok akusztikai vagy artikulációs tulajdonságait kiemelő magánhangzó-betoldás és metatézis (hangátvetés): *hármát* [hářemat], illetve *pehelyet* : *pehely*.

A mássalhangzó-kiesést is magában foglaló lenizációs folyamatokat befolyásolhatja 1) az affixum-/összetétel-/klitikum-/szó-/frázis-/tagmondat-/mondathatár erőssége; 2) a szótagszerkezet kezdő vagy záró (nyitott vagy zárt) jellege és 3) a beszédstílus (amely az elízió esetében döntő fontosságúnak tekintendő): a beszéd gondozott vagy gyors volta (példákkal l. Kiefer 1994. 40).

A magyar mássalhangzók, mint ismeretes, zörejhangokra (zárhangok, réshangok, affrikáták) és zengőhangokra (nazálisok, likvidák) oszlanak. Siptár Péter szerint 1) a hagyományosan a réshangok, tehát a zörejhangok közé besorozott *j* valójában likvida, azaz zengőhang, amely az ugyanide tartozó *l* és *r* mellett lezser beszédben kieshet; 2) a tradicionálisan zörejhangnak tartott *h*-nak „sajátos státusza van a mássalhangzórendszeren belül”, *s* „a szó *szűkebb* értelmében” nem is tekinthető mássalhangzónak (Siptár 1994. 269).

Gyors beszédben a magyarban talán az intervokális helyzetű *h* a leggyakrabban törölt mássalhangzó, őt követik a likvidák (vö. Ács–Siptár 1994. 564), *s* a felszólító mód jele előtt — meghatározott fonetikai helyzetben — a *t* zárhang törlésére is sor kerülhet.

A hangközi zöngés *h* — mindenekelőtt a nyelvjárásokban — kieshet akkor, ha hangsúlytalan vokális követi: *tehén* [teén], a *h*-törlésnek azonban egyéb, felszíni (posztlexikális) és lexikális fonológiai szabályai is vannak (vö. Siptár 1994. 213, ill. 265–268; vö. még: Ács–Siptár 1994. 565). Az ingatag viselkedésű likvidák gyors vagy lezser beszédben egyaránt törlődhetnek (anélkül elsősorban csak a *l*: *balra* [bara]): a *l* főleg szótagvégen és azon-

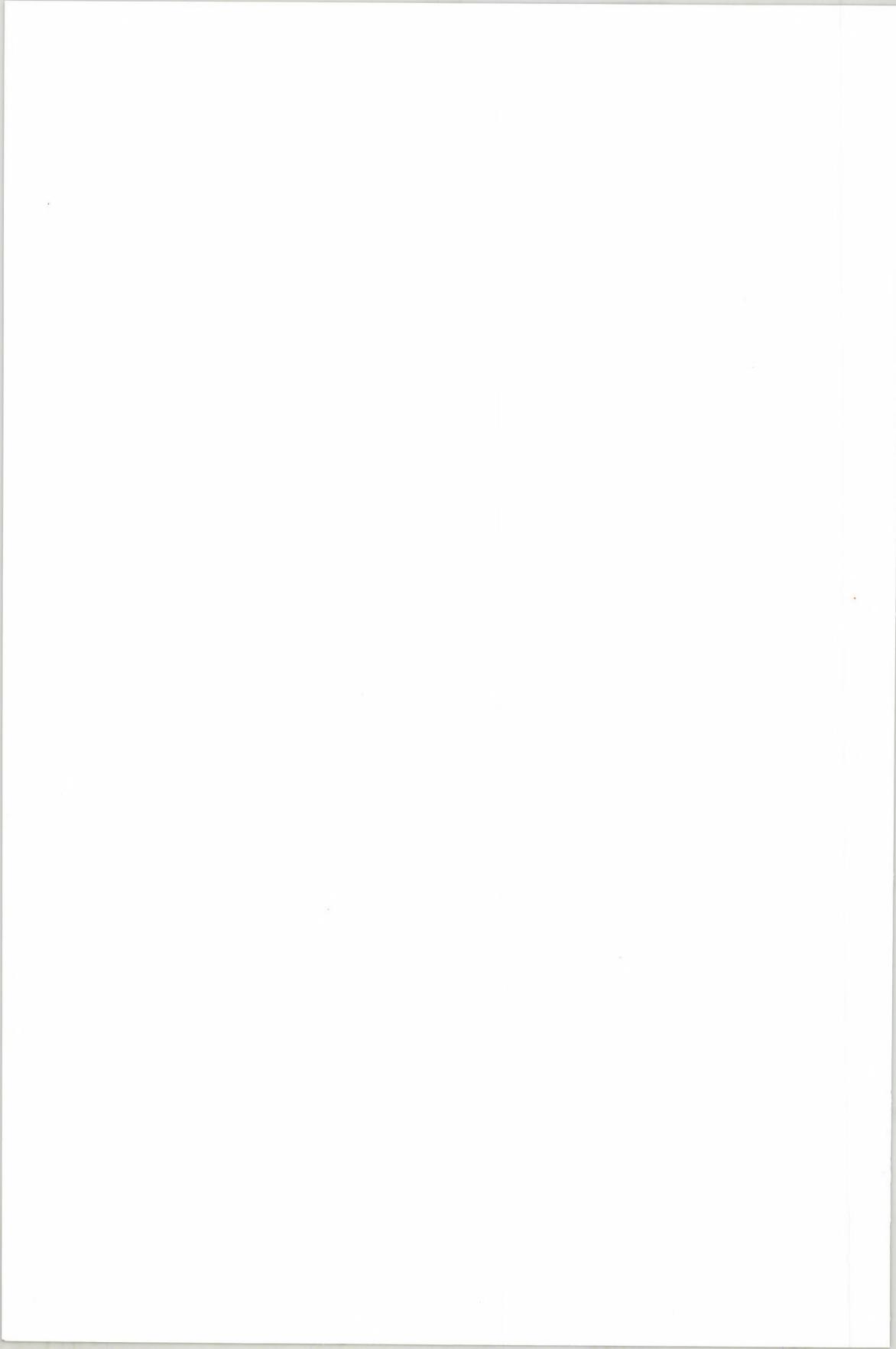
szótagi mássalhangzó előtt, a *j* palatális magánhangzók után, a *r* pedig szóvégen; vö. pl. *fel kell jönnöd* [feke ...], *leszállsz?* [leszász]; *mélység* [mé-ség]; *egyszer* [etysze, ecce] (Siptár 1994. 201–202; Ács–Siptár i.h.). Végül a tövégi *t* akkor esik ki az imperativus *j*-je előtt, ha előtte *s*, illetőleg *sz* spiráns áll (az elíziót aztán teljes hasonulás követi): *fest* : *fess*, *oszt* : *ossz* (vö. Siptár 1994. 252–255).

Ami az elízió fonetikai hátterét illeti, Kassai Ilonával szólva: „A hangkivetésre is érvényes, hogy (...) minél esendőbb valamely beszédhang akár saját jellemzői, akár hangsorbeli helyzete folytán, annál valószínűbb, hogy a hangsor nélküle valósul meg. A törlés valószínűsége magas, ha a közrehevő szegmentumok azonosak, hiszen a gazdaságossági elv ellene szól az artikulációs konfiguráció pillanatnyi átállításának, majd visszaállításának. (...) [Új bekezdés:] Szomszédos mássalhangzók közül is az az elem vetődik ki, amelyik nélkül kedvezőbb a hangsor mind a beszélő, mind a hallgató szempontjából. A mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsítésének látszólag rendszertelen alakulását (egyeseknél bekövetkezik, másoknál nem) elégségesen magyarázza az egymás mellé kerülő elemek összetevőinek egymáshoz való viszonya. Az összefüggés olyan, hogy minél inkább egyidejű a képzés, annál erősebb a kohézió a kapcsolat elemei között, következképpen annál kisebb a bármelyik elem kiesésére vonatkozó valószínűségi érték” (Kassai 1994. 642).

Szakirodalom

- Ács–Siptár 1994 = Ács Péter – Siptár Péter: Túl a gondozott beszéden. In: Kiefer Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia. Bp. 550–580.
- Deme 1961 = Deme László: Hangtan. In: Tompa József (szerk.) A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bp. 55–119.
- Elekfi 1992 = Elekfi László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Bp. (Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes, 10.)
- Horger 1932 = Horger Antal: A mássalhangzók kieséséhez. MNy. 28: 140–145.
- Istenes 1924 = Istenes Károly: Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác.
- Jászó 1991 = A. Jászó Anna: Hangtan. In: A. Jászó Anna (főszerk.) A magyar nyelv könyve. Bp. 75–157.
- Kassai 1994 = Kassai Ilona: A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia. Bp. 581–665.
- Kiefer 1994 = Kiefer Ferenc: A fonológia ma. In: Kiefer Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia. Bp. 25–41.
- Papp 1966 = Papp István: Leíró magyar hangtan. Bp.
- Siptár 1983 = Siptár Péter: David Stampe: A Dissertation on Natural Phonology. [Ismeretetés.] NyK 85: 240–244.
- Siptár 1994 = Siptár Péter: A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia. Bp. 183–272.

II.
NYELVTÖRTÉNET

Az ősmagyar *kǣ- és *kɣ- történetéből

(Részlet egy speckollból)

E. ABAFFY ERZSÉBET

Jól ismert tény, hogy az ősmagyar kor eleji mássalhangzó-rendszerben az explozívákat csak a zöngétlen zárhangok, a *p*, *t*, *k* képviselték. Az is köztudott, hogy e hangok másképp változtak intervokalikus helyzetben és másképpen szókezdő pozícióban.

Két magánhangzó között tendenciaszerűen zöngésültek, s ez természetes folyamat, hiszen a hangkörnyezet is ezt sugallja, majd a zöngés zárhangok spirantizálódtak (fgr. *repǣ > ravasz, fgr. *sata > száz, uráli *joke *joγɣ > jó 'folyó').

A szókezdő *p*-, *t*-, *k*- változása már nem ilyen egyöntetű.

Először is, nem a zöngésülés jellemző e hangokra, hanem a spirantizálódás, melynek szintén fonotaktikai okai vannak: gondoljunk a mai /h/ különböző ejtésére szókezdő, illetve intervokalikus helyzetben.

Másodszor, ez a spirantizálódás sem érvényesül mindhárom hang esetében. A *p*-ből *f*- lesz, a *t*- viszont nem spirantizálódik, s a *k*-ből is csak veláris magánhangzó előtt lesz *χ* > *h*.

Előfordulhat azonban zöngésülés is (szórványosan), de ez is csak két fonéma esetében: *p*- > *b*-, *t*- > *d*-, de *k*-ből soha sem lesz *g*-.

Vagyis a helyzet a következő:

**p*- → *f*- : a fő tendencia

 ↙ *b*- } szórványos
 ↘ *p*- }

**t*- → *t*- a fő tendencia

 ↘ *d*- szórványos

**kǣ*- → *kǣ*- a fő tendencia

(de vannak *hǣ*- kezdetű ősi szavaink is)

**kɣ*- > *χɣ*- > *hɣ*- a fő tendencia

(de vannak *kɣ*- kezdetű ősi szavaink is).

(Tehát kivételesnek tekinthető, a fő tendenciának ellentmondó, ha ősi szavainkban palatális magánhangzó előtt szókezdő *h* van, s az is, ha veláris magánhangzó előtt *k* mutatkozik.)

Azzal, hogy a szókezdő *t* miért nem vesz részt soha a spirantizálódásban (ez véleményem szerint összefügg a fgr. *s*-, *ś*- változásaival), valamint azzal, hogy a *p*- és a *t*-, ha szórványosan is, miért zöngésülhet, illetve hogy a *p*- miért maradhat meg egyes esetekben, továbbá, hogy az ősi *k*- miért nem zöngésül soha *g*-vé egy más (szintén e régi speckollból készült) dolgozatban fogok foglalkozni (de vö. Benkő-Eml. [1991.] 27–30, Bárczi-Eml. [1994.] 9–20).

A jelen dolgozat a *k*-nak a szokásostól, a „szabályos”-tól eltérő mai fejleményeit tárgyalja. Forrásom az EWUng. és a TESz. A szakirodalomra való hivatkozások e szótárakban találhatóak.

Magyarázatot próbálok keresni a következőkre:

I. Mi az oka annak, ha ősi eredetű szavainkban a szókezdő *h*-t veláris magánhangzó helyett palatális magánhangzó követi?

II. Mi az oka annak, ha ősi eredetű szavainkban a *k* szókezdet után palatális helyett veláris magánhangzó van?

I. Az első típusba (mai *h* + palatális magánhangzó) mintegy tucatnyi (csaknem mind biztos etimológiájú) szó tartozik. Egy kivételével valamennyi uráli/fgr. **kx*- szókezdetre megy vissza. Szabályos tehát bennük, hogy első lépésként a **kx* > *χ*- folyamat játszódik le. Ez indokolja a mai *h*-t. Az ezt követő eredeti veláris magánhangzó különböző okokból válhatott később palatálissá.

1. Az első csoportba tartozó szavak ma teljes egészükben magas hangrendűek. Ezek a *here* < uráli **koj(e)ra*, a *hős* < uráli **kaća* és a *hölgy* < fgr. **kaδ’ba*. Mindhárom uráli/fgr. **kx*- előzményű, s mindháromban be is következett a **kx* > *χ*- spirantizálódás. Csakis ennek lezajlása után történhetett az ősmagyar kor folyamán a magánhangzók palatalizálódása, mely a szóbelseji palatális mássalhangzó (*j*, *ć*, *δ’*) hatásának tulajdonítható. Ide tartozhat még *hegy* szavunk, mely vagy az uráli **kaδ’a*, vagy a fgr. **kaća* szóval egyeztethető. A palatalizálódást itt is a *δ’* vagy a *c’* idézte elő.

2. A második csoportba sorolt szavak ma vegyes hangrendűek, s első szótagukban *i* vagy *e*, *é* található. Ezek a *hím* < uráli **koje-m3*, a *hiú* (*hiu* és családja: *hiába*, *heon*, *hézag* stb.) < fgr. **kxm3*, a *hív* < uráli **kan3*- vagy **kaŋ3*-, és a *hízik* < ugor **katz*-. A *h* utáni mai palatális hang, valamint a vegyes hangrendűség oka nyilvánvaló: e szavakban az ősmagyar kor elején a szókezdő *k*-t veláris *i* követte. A **ki* > *χi* tehát szabályos hangváltozás. Később — legkorábban az ősmagyar kor végén, de legalábbis egyes nyelvjárásokban, inkább az ómagyar kor első szakaszában — az *i* > *i* változás lezajlása az első szótagot palatálissá tette, de a második szótag természetesen megtartotta az eredeti velárist, így a szavak vegyes hangrendűek

lettek és maradtak is. Ekkor már nem volt kötelező érvényű a magánhangzó-harmónia. — Kivétel ezek alól a *hím* szó, mely ma teljes egészében palatális hangrendű (*hímek*). Ennek alapján az első csoportba is sorolhattam volna, ám szavunk még a XVI–XVII. sz.-ban is vegyes hangrendű volt: 1519: *himja*, 1608: *himok* (EWUng.). Ehhez hasonló jelenség, velárisból teljes palatálissá válás a kései ősmagyarban, lezajlott a *sír* főnév vagy a *nyír* ige esetében is.

3. A harmadik típusba egy szó tartozik: a *hég* < fgr. **koja*. Az ősmagyar kori **k̄x-* > *χx-* spirantizálódás itt is szabályosan bekövetkezett. Majd a *ǰ-s* diftongus *é*-vé monoftongizálódott: *hé*. (Vö. *paraj* ~ *paré*). A *hég* *j*-je az E/3. birtokos személyjeles alakból való elvonás.

4. A következő csoportba tartozó szavak még az ősmagyar korban is szabályosan veláris hangrendűek. Az, hogy az első szótagban a *h* utáni veláris később palatálissá válik, s így vegyes hangrendűség keletkezik, a szórványos elhasonulás következménye: *herdál* (a *hord* ige származéka, mely ugor **kur3*-alakra megy vissza), *hernyó* < fgr. **kurnia* (1300 k. *hurnou*, *hervad* < fgr. (?uráli) **korpe-*.

5. Egyetlen ősi *h* + palatális kezdetű szavunk a *hét*, melynek *h*-ja nem *k*-ra megy vissza. Az ugor **ðäpt3* < **säpt3* szabályos megfelelője a magyar *ét*, s ebből a *hat* analógiájára lett a *hét*.

Jó néhány olyan szót sorolhatnánk még fel, amelyek uráli/fgr./ugor eredete nem bizonyítható ugyan, de morfológiai felépítésük, jelentésszerkezetük, igen régi előfordulásuk, nagy szócsaládjuk alapján feltehető, hogy az ősi rétegbe tartoznak *h* + palatális szókezdetük ellenére is. Ilyenekre gondolhatunk, mint a *hisz*, *hit*, *hideg*, *hűvös*, *hő*, *hint*, *himlő*, *hely* stb. stb. Mindezek alapján úgy tetszik, hogy legalábbis az ősmagyar kor utolsó szakaszában már elfogadott lehetett nyelvünkben a *χ(h)* + palatális magánhangzós szókezdő szekvencia. Ennek első jelentkezése talán a mi első csoportunknak tekintett *here*, *hős* típusú szavakban tehető fel.

Érdemes ennek kapcsán egy kronológiai hipotézist megkísérelni. Köztudott, hogy az alán (palatális magánhangzójú) *χīd* szót azért vettük át veláris *ǰ*-vel, mert ebben az időben még kötelező volt a *χ* utáni veláris magánhangzó (vö. mai *híd*: *hidat*). Ennek alapján feltehetjük, hogy a *here*, *hős*, *hölgy* szavakban lejátszódó változás utolsó állomása, a magánhangzók palatalizálódása, az alán *χīd* átvétele után — feltehetően a Kr. u. V. sz. után történt. Ebből az is következik, hogy az intervokalikus *j*, *ć* (= *ć*) és *δ*' (véleményem szerint ez az ősmagyarban már *l'*) még ebben az időben megvoltak e szavainkban. Ez pedig török jövevényszavaink *č*-féle hangjainak vizsgálatában nyújthat majd fogódzót. Másrészt esetleg az is valószínűsíthető, hogy az alán *χīd* átvétele idején még nem voltak nyelvünkben vegyes

hangrendű szavak, vagyis az *i*-s diftongusok monoftongizálódása és az *i* > *i* változás az ősmagyar kor második felében/vége felé zajlott le. Ez azonban még komolyabb vizsgálatot igényel.

II. A másik problémacsoport azt a kérdést veti fel, mi az oka annak, ha ősi szavaink mai változatukban az eredeti **kx*- szókezdet után nem a tendenciaszerű *h*-t (*kala* > *hal* stb.), hanem *k* + veláris magánhangzót tartalmaznak.

1. Az EWUng. mindössze két szóban teszi fel, hogy eredeti *kx*-nak *kx*- és *hx*- megfelelése egyaránt lehetséges. Ezek az uráli **kuńa* > *húny* ~ *kum*, *hunjó* ~ *kumó*, *hunjócska* ~ *kumócska* (ÚMTsz.), valamint az ugor **kajz*- > *hajlik* és *kajla* (*kajsza*, *kajtat* stb.). Én még egy szót ide sorolnék, mint Bárczi is tette: a *kíván* igét. A szótárak elvetik vagy legalábbis kétségesnek tartják ennek a *hív* igével való összefüggését, mely — mint láttuk — az uráli **kanz*- vagy **kajz*- alakra megy vissza, s melynek első szótagában az ősmagyar korban veláris *i* tehető fel. Úgy gondolom, ugyanez a szó lehet (a *húny* ~ *kúm*, illetve *hajlik* és *kajla* -hoz hasonlóan) a *hív* és *kíván* közös előzménye. Vagyis az eredeti *k*-nak mind *h*-s, mind *k*-s változata fennmaradt. A *hív* szamojéd megfelelői nemcsak 'hív', hanem 'kér' jelentést is hordoznak. S ez utóbbi könnyen kapcsolódhat a 'kíván' jelentéshez. A hangtani nehézség a magyar *k* ~ *h* kettősségből adódna, de gondoljunk arra, hogy a tendenciák nem kötelesek 100%-osan működni (vö. *por*, *para*, *domb*, *lágý* ~ *langyos* stb.). Morfematikailag a *harsan*, *zuhan*, *siráncozik*, *botráncozik*, *ajánl* adhatnak párhuzamot az analógiára.

2. Az ide vonható *kx*- kezdetű szavaink onomatopoetikus eredetűek, s az EWUng. ezeket önálló magyar fejleménynek tartja, még akkor is, ha hozzá hasonlók más uráli/fr. nyelvekben előfordulnak. Természetesen elképzelhető, hogy ezek egymástól függetlenül jöttek létre, de vajon miért tiltakozunk a közös előzmény ellen akkor is, amikor például a *kap* és családja vagy a *kopik* és családja esetében még a rokonnyelvi párhuzamok is felvannak sorolva, s a magyar kivételével mindenütt „szabályos” megfeleléseket találunk: (*kopog*, *koppan*, *kapar* stb. stb.), melynek a magyartól független, de ugyancsak onomatopoetikus, párhuzamos megfelelői a szótár szerint a vog. *χáplij* *suj*; votj. *kopjlt*-; finn *kopaa*-, *kopista*-, *koputta*- stb. Anélkül, hogy tagadnánk valamennyi szó hangutánzó/hangfestő jellegét, figyelemre méltónak tartjuk, hogy a vogul *χ* szókezdet (s a többi nyelv megfelelői is) az ősi **kx*- szabályos folytatásai is lehetnek. — A *kopik* (*kovál* stb.) onomatopoetikus igecsoportot a szótár a mordv. *kuvo*, *kuva*; észt *kõba*; jur. *kopa* hangutánzó/hangfestő, de a magyartól független szavakkal veti egybe. — Jegyezzük meg, hogy például az ugyancsak hangutánzó eredetű *holló* sza-

vunkat azért tartja az EWUng. egyértelműen urálinak *kul3(-k3), mert a többi uráli nyelvvel együtt a magyar is „szabályos” megfelelést (kř- > hř- mutat fel. Márpedig a *kul3(-k3) eredeti alakja még hívebben őrzi a *holló* károgó hangját, mint a mai magyar változat.

Az a benyomásunk támad tehát, hogy a *kap* és *kopik* igen kiterjedt szócsaládja csupán azért rekesztődik ki az uráli/fg. etimológiák köréből, mert a magyarban „szabálytalan” *k* mutatkozik szókezdő helyzetben veláris magánhangzó előtt.

Nem akarom itt felsorolni azokat a szavakat, amelyek szintén hangutánzó eredetűek, de amelyeknek párhuzamos megfeleléseit az EWUng. sem veszi fel: ezekben valóban bizonyíthatatlan az ősi, közös eredet, jóllehet nem egyről a szótár maga is megállapítja, hogy ősi, gyakran nomen-verbum tő van bennük: a *kacs* és családja (*kacsint*, *kacska*, *konyít*, *kunyerál* stb. stb.); *kall-ódik*, (*kalandoz*, *koldul*, *koltoz* stb. stb.); a *haj*, *huj* s a vele összefüggő *kaját*, *kiált* stb. stb., s még jó néhány szó. De ezek valóban lehetnek magyar eredetű ősmagyar koriak is, hiszen a kř- szókezdetet török jövevényszavaink ekkor már jócskán elterjesztették (*korom*, *koporsó*, *kor* stb. stb.).

3. A harmadik csoportba tettem azt a két szót, ahol az ősi eredetű alak *kř-* kezdetű volt, szabályos tehát bennük a *k* megmaradása, ám hangrendi átcsapással veláris változatuk is létrejött, méghozzá a *k-* megőrzésével: *kerek* szavunk töve a fg. **kerř* 'kör', belőle hangrendi átcsapással jött létre a *karika*; s feltehető, hogy *kő* szavunk (< fg. **kiře*) *kővecs* származékának veláris változata a *kavics* (vö. még *kova*) is.

4. Végül, eredetileg palatális, ma vegyes hangrendű két szavunk: a R. *késál*, *kísál* 'küzd, harcol' (< fg. **kisk3-* és a *kígyó* (< uráli **kije* v. **küje*). Ezekben az történt, hogy szabályosan megőrizték a palatális előtti *k* hangjukat, de később a második szótaguk velárisrá vált, azaz így vegyes hangrendűek lettek. Ez akkor következhetett be, amikor az *í*-, *é*-vel kapcsolatban már voltak vegyes hangrendű szavaink. Ez ismét kronológiai megfigyelésekre ad majd lehetőséget.

Végső összegezésként azt mondhatjuk, hogy bár egyrészt a **kř-* > *hř-* > *hř-*, másrészt a **kř-* > *kř-* megfelelés szabályos és általánosnak mondható tendencia, az ellenkező példák is magyarázhatók: egyedi okokra vezethetők vissza, vagy (tekintettel arra, hogy a tendenciák nem kötelesek 100%-osan működni) akár nyelvjárási vagy egyazon nyelvtípusbeli különfejlődésként is előfordulhattak. Mind a „szabálytalan” *hř-*, mind a „szabálytalan” *kř-* szókezdet már az ősmagyar kor folyamán megjelenhetett. Az előbbi ősmagyar voltát a *here*, *hős-* típusú szavak, az utóbbiét vándorlások kori török jövevényszavaink (*korom*, *kor* stb.) biztosítják.

Földvár helyneveink tanúságtételéről

BENKŐ LORÁND

1. A Kárpát-medencében 17, részben ma is meglevő, részben elpusztult helység viseli a *Földvár* nevet. Ezek — nyugat-keleti irányú felsorolási rendben — a következők: 1380: *Felduar* (CS. II, 606: Somogy m.,¹ elpusztult; de vö. mai *Földvári-högy* Örtilos határában: Somogy m. fn. 613) | 1086: *Felduar* (Györffy, DHA. 252, az oklevél hiteles részében: Somogy m., Balatonföldvár) | 1317/1413: *Felduar* (GY. I, 302: Baranya m., ma Sátorhely) | 1199: *Felduar* (CS. III, 409: Tolna m., Dunaföldvár) | 1305/1368: „Huge que al. nom. *Feulduar* nuncupatur” (GY. II, 425: Pest m., R. Fejér m., elpusztult; de vö. a mai *Hugyé* határnevet: Csepel sziget hn. 194) | 1330: *Feulduar*, esetleg már 1308: *Feldwar* (GY. I, 219: Bács m., ma Palánka ~ szb. Bačka Palanka) | 1316/1418: *Ffeldwar* (GY. I, 219: Bács m., Bácsföldvár ~ szb. Bačko Gradište) | 1405/1514: *Feldwar* (ZsigmOkl. II/1: 464: Szolnok m., Tiszaföldvár) | 1463: *Feldwar* (CS. I, 696: Békés m., Pusztaföldvár) | 1476: *Fekete-feldwar* (CS. I, 696: Csanád m., elpusztult) | 1434: betűhív adat nélkül *Földvár* (CS. I, 347: Zemplén m., elpusztult, a Takta mellett feküdt) | 1343: *Feldwar* (GY. I, 176: Arad m., elpusztult, Világos mellett feküdt) | 1446: *Fewldwar* (CS. I, 770: Temes m., R. Arad m., elpusztult, a Beregszó völgyében feküdt) | 1327: *Feulduar* (GY. II, 69: Szolnok-Doboka m., R. Doboka m., Melegföldvár ~ rom. Feldioara) | 1291: *Feulduar* (SZENTP. II/4: 38: Maros-Torda m., R. Torda m., Székelyföldvár ~ rom. Războieni-Cătate) | 1307: *Feldwar* (SUCIU I, 228: Fogaras m., Földvár ~ rom. Feldioara) | 1379: *Fewlduar* (GY. I, 891: Brassó m., Földvár ~ ném. Marienberg ~ rom. Feldioara).

A fentiekén kívül még több olyan *Földvár* helynév is felbukkan részben korábbi, részben mai adatokban, amelyből nem vált helységnév, csupán határnévként szerepelt. Ezek teljes számbavétele nem is igen lehetséges, de ez a közlemény nem is terhelhető velük; néhányukra azonban szükség szerint még visszatérek.

¹ CS. = Csánki Dezső, GY. = Györffy György történeti földrajza; a megyejelölések a történeti Magyarországra értendők.

2. Mint látható, a tárgyalt helységnevek igen korai időktől, adatszerűen a XI. századtól keletkeztek, s létrejöttük nyilván századokon keresztül tartott, bár igen valószínű, hogy zömük — esetleges késő középkori első adataik ellenére is — még Árpád-kori, sőt részben korai Árpád-kori. Nagy számuk és a magyar nyelvterület nagy részét átfogó voltuk következtében teljesen világos, hogy magyar nyelvi névadás termékei, és magyar köznévi előzményre mennek vissza. Csak az a kérdés, hogy mi volt *földvár* szavunknak a régi nyelvi jelentése, és ezzel szoros összefüggésben: mért nevezték el az adott helységeket e szóval.

Nem lehet kétséges, hogy minősítő jelzős, esetleg ragtalan határozós összetételnek érzett *földvár* szavunknak bizonyos időben volt és van 'földből, földdel készül vár'-féle jelentése is. Ezt nemcsak az összetett szó tagjai jelentésének egyszerű összege támaszthatja alá (noha ennek a szóösszetétel jelentésalakulásában nincs mindig meghatározó, a tagok jelentését pontosan tükröző szerepe), hanem más tények is. Valószínű, hogy például már Heltai 'földből készült vár' jelentést érzett a kifejezésben: „Nagy ásással het nagy föld várakat csinálnának” (Helt: Krón. 21b: NySz.). Szótározva először CzF.-nál határozottan efféle értelemmel: „Vár, melynek sánczai, falai e g y e d ü l öszvehordott és tömött földből állanak.” L. továbbá így pl.: ÉrtSz.: ÉrtKsz., sőt történeti adatokra vonatkozóan is 'fortalitium terreum; eine burg, festung von erde aufgeworfen' jelentéssel az EtSz., 'Erdburg' értelemmel az ErdSzT. Ez a jelentés járta jórészt a történeti és régészeti szakirodalomban is: l. pl.: Korai m. tört.-i lex. 224, a barcasági *Földvár* helynévénél: „Vára, amely a település nevéből következően földből épült...”; vö. még Bóna István, Az Árpádok korai váraitól 20; Bóna azonban mindjárt hozzáteszi, hogy ez a legutóbbi időkig szakmai körökben is használt 'árokából és felhányt földfalból álló »sáncvár«' értelmezés „nagy tévedés” (uo.). Fontos megjegyezni, hogy újabbkori és mai népnyelvi-nyelvjárási szinten nemcsak e jelentést, de magát a *földvár* szót sem szótározták (l.: SzD.²; Tsz.; MTSz.; ÚMTsz.; stb.). A következőkben azt fogom bizonyítani, hogy a *földvár* köznévként a középkorban, még kevésbé az Árpád-korban nem is 'használatban, működésben levő vár, amely földből épült' volt az általános jelentése, illet legföljebb implicite, mellékesen érezhettek esetleg bele.

3. Mindenekelőtt tudni kell, hogy pusztán földből sohasem, még az ősvagy ókorban sem építettek várakat, az ilyenek védelemre teljesen alkalmatlanok lettek volna; vö. még: „A mintegy 30 Árpád-kori »földvár«-ásatás igazolta, hogy a védőfal m i n d e n k o r fából, kazettaszerkezetű vagy rács-szerűen lerakott, földdel kitömött vagy agyag- és kötömbökkel erősített gerendákból-fatörzsekből emelkedett a magasba” (Bóna i.m. 20; vö. még Mészöly: Ethn. LXV, 69–70).

Az Árpád-korban a *földvár* szó 'földből készült vár' jelentésben a *kővár* 'kőből épült vár; sziklavár' szó antonimája lehetett volna — ha ilyen közszó abban az időben egyáltalán létezett volna nyelvünkben. De ilyen akkor nagy valószínűséggel nem volt, legföljebb jóval később.

Bár teljesen vagy nagyrésztben kőből várak korai időktől, főként a rómaiaktól kezdve épültek a Kárpát-medencében és az övező térségeken, az Árpádok várai a XI. sz. elejétől kezdve jórészt nem kő-, hanem fa-föld-várak voltak, s a kővárak építésének divatja csak a XIII–XIV. században bontakozott ki (l. pl. Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13–14. sz.-i Mg.-on*; Bóna i. m.; Korai m. tört. lex. 710–11; stb.). A kővárakra külön terminus azonban még a kései középkorban is aligha keletkezett. Ennek nyilvánvaló bizonyossága, hogy a *földvár*-ral világos ellentétben *kővár* szavunk sokáig egyáltalán nem képezte várnévadás alapját, sőt később is alig. Csupán a középkor végéről ismeretes két efféle várelnevezés: 1367: *Kwar* (DocVal. 280, l. még CS. I, 548: Szatmár m., R. Közép-Szolnok m., elpusztult) | 1396: *Kwar* (Heller III, 32, l. még Cs. II, 390: Pozsega m., ma: Bučje, R. szerb *Kamengrad*). Az előbbi Lápos menti fekvése miatt sem lehet korai név, Fügedi (i.m. 156–7) a vár keletkezését a XIII. sz. végére vagy a XIV. sz. elejére teszi; névadási alapja feltehetően közvetlenül földrajzi névi, a jelölt hely egyedi jellegzetességét tükrözi; vö. pl. 1067/1267: *Kuurew* (Györffy, DHA 184); 1244/1384: *Kuhryych* (GY. I, 318); 1248: *Kuszugh* (Cs. II, 714); stb.; az utóbbi aligha eredeti magyar névadás terméke, a szláv helynév oklevélírói áttételének látszik. Mindenesetre ezek a helynévi adatok mind kronológiai, mind névadás-tipológiai okokból több mint sovány alapot képezhetnének Árpád-kori *kővár* közszó feltevéséhez. E szó nem tulajdonnévi köntösben a XIII. századtól tűnik föl 'sziklavár, mentsvár'-féle jelentésben: „Sokat gyűjtet volt a szandekba, hogy *kű varakat* venne” (Born: Préd. 457b: NySz.); „Uram en kősziklam, en *kő varam*, én szabaditom” (MA: Scult. 945); stb. Egyébként korai *Kővár* helyneveink és korai *kővár* közsavunk hiánya jelentkezik abban az onomasztikai tényben is, hogy *Kővári* személyneveink a középkorból ismeretlenek: a XVI. század közepétől tűnnek csak föl, nem túl nagy számban (l. KÁZMÉR, MCsnévSz. 644). (A mai sok *Kővári* családnév túlnyomó többsége kései magyarosítás.) Mindez annyit jelent, hogy Árpád-kori *földvár* köznevünk nem köszönhette létét egykori *kővár* köznévnek, következésképpen antonimikus jelentése sem nyerhet az utóbbival igazolást.

Az előbbieknél is többet nyom a latba, hogy abból a 17 helységnévből, amely feltehetően már a korai Árpád-kortól *földvár* szavunkból alakult, 16 olyan települést jelöl, amelynek középkori adataihoz kapcsolódóan hadászati jelentőségű erődítésről, funkcionáló várról szó sincs. Egy-egy kései, XIV–XV. századi adatolású helységnév esetében ugyan elvileg nem lehet kizárni, hogy még ún. működő várról kapta volna egykor megnevezését,

de ez sem valószínű. Nem véletlen ugyanis, hogy nemcsak ispáni vár nincs közöttük, de még számon tartott Árpád-kori vár sem. A Baranya megyei *Földvár*-nak feltehetően csak másodlagos e megnevezése, korábbi adataiban még más a neve: l. pl. 1223>1338: *Ipolthloka* (GY. I, 302). Lehet, hogy ilyen másodlagos a Pest megyei, R. Fejér megyei *Hugyé*-nak a *Földvár* neve is; első adatolású együttes névelőfordulásuk mellett ugyanis a *Hugyé* a végig domináns, a mai helynévi nyomai is egyértelműen ez utóbbi névváltozatra utalnak. Mind a Baranya, mind a Fejér megyei *Földvár* helység eredeti neve helyett valamilyen vármaradvány-szerű objektumról annak ellenére is felvehette a *Földvár* nevet, hogy ez az objektum működő vár lett volna. A csoport 17. helységneve is alighanem csak látszólagos kivétel. A Brassó megyei Marienburg ~ Mergenburch várát a német lovagrend 1211 után kövarként építette fel (l. GY. I, 822, 831; Bóna i.m. 21; ErdTört. I, 388), s eléggé kérdéses, hogy ép, funkcionáló várat alakítottak-e újjá. A romjaiban ma is felmagasodó fellegrvár mellett a nagyobb fővár hamar el is pusztulhatott, mert a falu e fölé épült (l. Orbán Balázs, Székelyföld VI, 433–4). Ezért a helység a *Földvár* nevet kaphatta éppen később is, a vár legkorábbi névadatai is erre vallanak: 1240: *Castrum S. Marie*; 1371: *Castrum Mariae*, 1371: *Muerenburch*, *Miernburch*, *Muerenberch* (GY. I. 831; SUCIU I, 228). Persze nincs kizárva a magyar *Földvár* név 1211 előtti keletkezése sem, ám működő várra ez időből nincs adat.

4. Ha azonban — mint láttuk — *földvár* szavunknak sem 'földből készült vár', sem 'hadászati jelentőséggel bíró, működő vár' nem volt az Árpád-kori, sőt feltehetően az eredeti jelentése sem, akkor miféle szemantikai tartalmat hordozhatott az akkori beszélők nyelvi tudatában, és milyen szemléleti alapon lett e szó annyi korai helység névadója?

Az erre való válaszhoz már bizonyos „negatív” körülményeket jelző adatok is közelebb vihetnek bennünket. Mint már említettem, számos viszonylag korai adatban tűnnek föl olyan *Földvár* nevek, amelyek nem településnevek, hanem „egyszerű” határnevek, legtöbbször hegynevek, amelyek csak a puszta terepre utalnak, s nem vonatkozhatnak aktuális védelmi jelentőséggel bíró, funkcionáló várra, mert különben ennek feltüntetése, a hely *castrum*-ként említése aligha hiányozhatna mellőlük, s amennyiben a kérdéses helyek jól lokalizálhatók, környékükön a magyar középkorban működő várról nincs is tudomás. Csak néhány példa a sok közül: 1281: „iuxta *Feulduar* super montem”, a Tápió mellett, Bicske határában (ÁÚO. IX, 320); 1340: „Sub monte *Feldwar* vocato” (OklSz.); 1401: „monticuli *Feldwar* nominati”, Székelyhídnál (ZsigmOkl. II, 122); 1404: „ad quendam monticulum *Fewdwar* nuncupatum”, Hosszúpályinál (ZsigmOk. II, 365, vö. még Jakó, Bihar m. 206, és feltehetően ugyanaz 1433: *Földvar* halma, Bánk határában: uo.); 1455: „Cuisdam montis wigo *fewdwar* nominati” (OklSz.); 1455:

„in ped[ibus] montis wlgo *Fewldwar* vocati”, Körösfőnél (SZABÓ T. A., Kalotaszeg hn.-ei 65); stb. A „vulgo”, „vulgariter”, „dictus”, „vocatur”, „nuncupatur”-féle kitételek is implicite jelölői, hogy nem tényleges castrumokról, sőt alkalmasint ilyeneként esetleg többé-kevésbé romos állapotukban sem minősíthető objektumokról van szó.

Még többet mondanak a témáról azok az adatok, amelyek akár helységnevet, akár határnevet képviselő *Földvár*-akkal kapcsolatban kifejezetten lepusztult vármaradványokról, sáncokról, árkokról vallanak: 1211: „... incipit habere terminum cum terra *Feldvarj*, inde ad fossam, ub [!] est meta...”, Dunaföldvárnál (PRT. X, 511); 1281: „ad fossatum inferiorem dicti loci *Feldwar*”, Mohács mellett (GY. I, 302); 1330/1353: „A quodam fossato vulgariter *feulduar* vocato”, valószínűleg az egykori Borsodvár (Oklsz.), de ebből nem lett településnév; 1338: „locum *Feldwar*... sed quoddam fossatum longissimum sub nomine illius mete eiusdem ostendisset”, Sátorhelynél (AnjOkm. III, 485); 1339: „quoddam fossatum infra *Feulduar* existens”, uo. (AnjOkm. III, 522); stb. Van adat arra is, hogy a *Földvár* helynevekkel kapcsolatban egyenesen régi falakat emlegetnek: 1339: „Incepissent a quodam muro antiquo in fouea existenti quem murum antiquum et locum *feulduar* nominassent”, valószínűleg Sátorhelynél (Oklsz.). Elvileg megint csak lehetséges volna, hogy e nevek — legalábbis részben — korai Árpád-kori, de már a XIII–XIV. századra tönkrement gerenda-föld-, fa-föld-várak maradványait jelölhetnék; ám e helyekről abban az időben emelt vagy akkor működő várakról nincsenek forrásaink. Tudjuk viszont az imént emlegettekről is, meg ide tartozó több más — előbb szóba hozott — helyről is, hogy *Földvár* nevük már keletkezése idején is olyan vármaradványokat, romokat, sáncokat jelölt, amelyek sokkalta régebbiek a magyar honfoglalásnál, addigra már rég a nagymértékű pusztulás sorsára jutottak. Ilyen nemcsak a Dunaföldvár vagy a Sátorhely melletti vármaradvány, hanem amit Benkő Elek szíves szóbeli közlésben a régészeti szakirodalom alapján megerősített, ilyen nagyon korai (vaskori, bronzkori, római) keletkezésű a Balatonföldvár, Melegföldvár, Tiszaföldvár, Székelyföldvár melletti régészeti érdekű objektum is.

5. Azt hiszem, nem kell további adatokkal bizonyítanom — pedig határnévi szinten vannak még középkor utáni keltezésűek is szép számmal —, hogy nyelvünkben legalább a korai Árpád-kortól élő *földvár* szó funkcionális tartalma elsősorban 'lepusztult várhely, várrom, vármaradványok' jelölése volt, s ennek a jelentésnek megfelelően vált a számba vett helyek, helységek megnevezőjévé. A *föld* jelző azért került bele, mert jórészt régi, sőt legtöbbször igen régi, ős- és ókori fa-föld-várak maradványainak jelölésére szolgált, melyeknek idővel a fa-tartozékai jórészt elkorhadtak, elpusztultak, elégttek, vagy legalábbis nem voltak a vármaradvány elsőrendű jellemzői,

hanem föld-elemei lettek dominánsak, mintegy földből álló építmény benyomását keltették; másrészt — de éppen az előbbiekből — a tájba, a földterületbe, legtöbbször hegybe, dombba többé-kevésbé belesimultak. Egyes ritkább esetekben alighanem olyan vármaradványok jelölésére is ez a terminus szolgálhatott, amelyek építőeleme eredetileg egészen vagy nagyrészen kő volt, csupán a maradvány jellege tette az általában gerenda-föld-várak romjaival azonosként szemlélhetővé és megnevezhetővé. Erre utalhat például, hogy (Székely)földvár egykori névadója az a maradvány volt, mely római útbiztosító erődként és táborhelyként működött és később a *Vár ~ Csetatye* (< rom. *cetate* 'vár') dombnévben folytatódott (l. Orbán i.m. V, 85–6).

A névtani tanulmányaim során elem kerülő adatok alapján eléggé régóta sejtem a fentebb elmondottakat. Hogy megfogalmazásukra itt sort kerítettem, abban nagy része van Bóna István 1995-ben megjelent, előbb már idézett művének. Kiváló régészünk erről nagyon jól és egyértelműen fogalmaz: „Nehézség nélkül kimondható hát, hogy *korai forrásaink földvárnak olyan hajdan volt várakat neveztek, amelyek létezéséről sánctmaradványok árulkodnak.*” (I.m. 20, a kiemelés a szerzőtől.) Örömmre szolgál, hogy ebben a magyar vártörténet, sőt általában a korai magyar történet szempontjából alapvetően fontos kérdésben ugyanaz a tétel a névtan oldaláról is eléggé kereken kimondható.

6. Mindezzel tulajdonképpen be is fejezhetném. De a téma megkívánja, hogy még valamit szólnom kell arról a régi földvár szavunkhoz, illetőleg *Földvár* helyneveinkhez kapcsolódó nyelvészeti-névtani kérdésről, melynek történeti vonatkozásban is lehet némi hozadéka: ez a magyar szóhoz és névhez társuló latin és szláv nyelvi problematika.

Ha nem is túlságosan sokszor, de a korai hazai latin forrásokban előfordul a mi közszavunknak, illetőleg helynevünknek két, szorosan összefüggő megnevezése: a *castrum terreum* és a *castrum de terra*. Ebben a szó szorosabb értelmében is Anonymus jár elől: Tarcál „*castru[m] [con]struxit t[er]reum*”, Hímesudvar váráról (17.); Szabolcs „*fojfatam magna[m] et cast[rum] fortiffimu[m] edificauit de t[er]ra*”, Szabolcs váráról (21.); Tas „*fojfatam magnam fecit. ed castru[m] munitiffimum de t[er]ra [con]struxit*”, Tas vára ~ Sárvárról (21.); Szovárd és Kadocsa „*castra metati sunt in campo iuxta quoddam castellu[m] terreu[m]*”, a Garam melletti Várad váráról (34.); Ete „*fecit... edific[ari] castrum fortiffimum de terra*”, Csongrád váráról (40.). A terminus később is: 1291: *Terreis castris* (A középkori latinság szótára II/1: 67); 1429: „*Versus quoddam antiquum Castrum terreum nominatum*” (Oklsz.).

Mindezek nyilvánvalóan magyar eredetiből áttett másodlagos csinálmányok, tükörszók, a sajátosan magyar földvár összetétel egyszerű latinra

fordításai különféle szerkezeti megoldásokkal. Magyar várnevek efféle át-tételeivel P. mester máskor is próbálkozik; l.: *castrum falis* (17.) = *Sóvár*; *castru[m] ferreu[m]* (49.) = *Vasvár*. Ezeket is szó szerint fordította a Mester, függetlenül attól, jelzőjükéről tudta, érzékelte-e, hogy az nem is a vár építési anyagára utal. Egyébként Anonymus latin „földvár”-emlétséi a honfoglalás korára mind vaskos anakronizmusok, saját korára pedig működő várat már nem vagy csak kétségesen jelölhettek, inkább csak történeti visszakövetkeztetésre alkalmas maradványokként lehettek a Magiszter ismeretkörében. Hímesudvar és Várad ugyanis bizonyosan, Szabolcs és Csongrád pedig valószínűleg már csak sánctmaradványok formájában léteztek a XIII. században (l. Bóna i.m. 20), és Sárvár ~ Tas vára ekkori fennállása körül is lehetnek kétségek (l. Benkő: Szathmári-Eml. 59–70).

Nem ennyire egyértelmű a megítélési lehetősége a m. *földvár* ~ *Földvár* szláv megfelelőjének, vagy legalábbis szemantikai hasonmásának. Erre a Kárpát-medencében három példa is van. Közülük kettőnek magyar *Földvár* megnevezése adatokban sohasem jön elő: az egyik *Zemplén* vára a Bodrog mellett: 1210 k.: *zelum* (An. 13.), *zemlin* (An.14.); a másik Zimony vára a Száva torkolatánál: első biztos adata 1287: *Zemlen* (CS. II, 232), a korábbra keltezett adatok (pl. 1173: Heller–Nehring I, 210) a XIV. századi krónikákból meg hamis oklevelekből kronológiailag több mint ingatagok. A harmadik hely magyar neve valóban *Földvár*, mégpedig igen koránról (l. előbb, Balatonföldvár), van azonban néhány szláv névadata is sajnos hamis, illetőleg bizonytalan forrásokból: 1086, 1093: *Zemon*, 1235: *Zemogny*, 1257: *Zemnye* [Ϸ: *Zemnye*] (Györffy, DHA. 58, 174, 290).

Ezeknek az elnevezéseknek világos szláv etimonjuk van: **Zeml'ynъ gradъ*, vagy ráértéssel, esetleg elvonással **Zeml'ynъ gradъ* 'földvár' (l. pl.: Melich, HonfMg. 87, 213, MNy. XVII, 70; Kiss: FNESz. II, 804, 806). Sajnos, sem a szláv nyelvi megnevezések keletkezésének, illetőleg adatolásáiknak kronológiai bizonytalanságai, sem a csupán (Balaton)-*földvár*-ra vonatkoztatható közvetlen szláv ~ magyar névpárhuzam nem adnak elegendő támpontot arra, hogy itt független szemléleti egybeesésről vagy tükörszói problematikáról lehet-e szó, s ha esetleg az utóbbiról, akkor milyen kölcsönzési irányról. Egyfelől meggondolásra készíthet Kárpát-medencei viszonylatban a korai magyar *Földvár*-ak óriási aránybeli túlsúlya és első hiteles adataik feltűnő időbeli koraisága, amely tények a névadás alapjául szolgáló magyar közszónak (nem az ismert tulajdonneveknek!) akár honfoglalás előtti keletkezését is megengedhetik. Másfelől viszont óvatosságra inthet, hogy *Zemen*-féle helyneveket Melich (HonfMg. 88) bolgár területről is említ, melyek persze más szemléleti háttérrel, illetőleg szemantikai alapon is keletkezhettek. Ez utóbbi problematika továbbvitele azonban már a szlavisták feladatkörébe tartozhat.

Hány kéz írta a Gömör-kódexet?

HAADER LEA

Kéziratos könyveinkből, a kódexekből olykor-olykor „kiszólnak” a sriptorok: a szöveghez nem tartozó magánmegjegyzéseket tesznek. Ezek a megjegyzések meglehetősen különböző természetűek. Ráskay Lea például az írás elkészültének dátumát az országban, valamint a kolostorban ez időben történt eseményekkel kapcsolja össze (főként a Cornides-kódex lapjain). Mások ennél sokkal személyesebb jellegű dolgokat tartanak fontosnak megörökíteni (l. még Horváth 1931, 139–41). Az 1516-ban íródott Gömör-kódexben — amelyet éppen kiadásra készítünk elő — szintén több bejegyzés található, ezek azonban a személyesebb fajtából valók. A kódex legterjedelmesebb, csaknem kétharmad részét másoló, feltehetően idősebb soror — akit (Le Géndy) Katalin néven tartunk számon — többször is hírül adja kiállt vagy éppen aktuális betegségét: *jgen faj fejem* (73), és piros betűkkel: *jgen betek valek* (173), *bjzon jgen betek ualek* (289). A munkát azonban a betegség ellenére sem hagyja abba. Erőtelmes betűi még hosszú oldalakon át sorakoznak, bár olykor írásán, valamint az utolsó egységként másolt latin szövegen, a gyakoribb hibázásokon és javítgatásokon látszik, hogy nehezebbé eshetett a helytállás.

Talán nem kell magyaráznom, miért döntöttem éppen egy, a Gömör-kódexszel kapcsolatos kérdés vizsgálata mellett a pályáját nyelvtörténész-ként kezdő B. Lőrinczy Éva tiszteletére.

A Gömör-kódexet Volf György jelentette meg elsőként a Nyelvemléktár XI. kötetében 1882-ben. A kiadáshoz írt előszavában Volf a kódexet kilenc kéz írásának tartja (Volf 1884, XXIII. l.), s ugyanez a megállapítás olvasható az Új Magyar Irodalmi Lexikonban is: „9 kéz írása, közülük 3 jóval későbbi”. Kniezsa Istvánnak e kérdésben alkotott véleményéről az alábbiakban lesz szó. A korabeli kezek közül az oroszlanrészt másoló Katalin nővéren (Katerinán) kívül még valakit ismerünk név szerint, de őt is a meglehetősen „böbeszédű” soror Katerina jóvoltából, aki a következőket jegyezte be az 53. lap közepére: *Ez jrasokat írta frater pal tetemy vasony vikarius Mynd az magnificatual egyetembe*. Elképzelhető, hogy a vikárius-scriptor iránti nagybecsülés, az apácakörökben szokatlan „társszerző” iránti tisztelet indíthatta a sorort arra, hogy megörökítse az előtte másoló nevét. Ugyanezt már

nem tette meg az ún. negyedik kézzel kapcsolatban, aki nyilván kolostori társa lehetett, s aki kétszer is átveszi tőle a tollat. Ez az apáca, a 4. kéz öt helyen is Krisztina nevet helyettesít bele az imádságokba (pl. a 29. lapon: *kerlek adgjad en nekem te zolgalo leanjodnak Cristinanak hogj . . .*), amiből az is következhethet, hogy öt hívják így, de az is lehet, hogy a könyv készítője viselte a Krisztina nevet. Ez utóbbi azért sem egészen elképzelhetetlen, mert maga Katerina is panaszkodik egy Krisztinára a 237. lapon: *En edes cristinā nam jgen zep az kevnuj mjre nem fjzecz* (vö. még Horváth 1931, 145, 167). Az eddig már említett három későbbi, ill. a három nevesíthető kézen kívül a szakirodalom a kódexben további három kézzel számol. Ezek a másolók (valószínűleg Nyulak szigeti apácák) nem alkottak nagyobb terjedelmű szövegeket, egyesek közülük csak igen kis időre vették át a tollat. A kódex fényképmásolatának alaposabb áttekintése alapján azonban mégis az a feltevés alakult ki, hogy további két kézzel kellene számolnunk a kódex készítőinek sorában. A Volf által ötödiknek és hatodiknak nevezett kezeket szükséges további két kézre tagolni. Volf György ezt írja előszavában: „Az ötödik kéz a 43. lap «Vram yesus xps» szavaival kezdődő és a 46. lap «vereddel meg valtall kerlek» szavaival végződő, valamint a 318. lap «O mezeytelen» szavaitól a 320. lap végéig terjedő és a hátrább tévedt 323. lappal végződő részt írta. A hatodik kéz írása a 46. lap «vram ihus xpus»-sal kezdődő és «Amen»-nel végződő magyar része, a 296. lappal kezdődő és a 298. lap «es kery vala azzonyunk zyz» szavaival végződő rész, továbbá a 321. és 322. valamint a 324–328. lap. Ez a 321., 322. és 325. lapon («en meltatlan es bynes zolgalo leanyod» szavaival) elárulja, hogy nőkéz.” (Volf 1884, XXIII–XXIV.) A fényképmásolat alapján én a kezek felosztását így módosítanám:

Az 5. kéz írása: a 43. lap 13. sorától a 46. oldal 1. soráig (*kerlek*), valamint a 318. lap utolsó öt sora. Ettől elkülönítendő az 5a. kéz, amely a 319., 320. és 323. lapokat írta. A 6. kéz munkája a 46. lap első hat sora, a 296–298. l. közepéig, valamint a 321–322. és a 325–328. lapok. A 6a. kéz a 324. lapot másolta.

Az eddigiektől eltérő felosztást természetesen bizonyítani is szeretném. Feltéve azt, hogy minden kéznek lehet (van) olyan specifikuma, amely más kezeiktől eltér, és amely nyelvi kategóriákban is megragadható, a kettéosztott kezeket *hangjelölési*, *szövegtagolási* és *elválasztási* gyakorlat szempontjából hasonlítom össze. Kézenfekvő lehetne egy *nyelvjárási* összevetés is, ennek azonban esetünkben nincs bizonyító ereje. Egy-egy kéz szövegén belül ugyanis nyelvjárási tekintetben merőben ellentétes típusokat képviselő alakok sorjáznak. Csak néhány példa: Az 5. kéz inkább illabiális tendenciájúnak tűnik: *byneert*, *bytelen*, *ydvesegemert*, de: *zuz*, *kyrnyekwze*, *verwt* (= vért) stb. Az 5a. kéz írásá-

ban ugyancsak keverednek az illabiális és labiális alakok: *teredelmesseget* ~ *tepredelmesseguel*, *tepredelmessegnek*, *ennekqm* ~ *ennekem*, *kenyergesymet*, *bynesseket*, *bynest*, *yduezeytenel*, de: *tepttem*, *erdeqmeyert*, *feneqssegeqdet*, *ezeqdben*, *kegyelmessegqs* stb. — A 6. kéz gyakorlatában teljesnek mondható a bizonytalanság. Bár általánosságban illabialitásra hajlik (*bynes*, *zyksegymben*, *kenyergek* 8 előfordulással stb.), szövegében az alábbi szóalakok élnek egymás mellett: *ewrewmeydert* (4), *eremeydert* (3), *ewrewmnek*, *eremedet*, *vewn* (3) és *ven*, *zyled* és *zewle*, *yelenek* és *yelewnek* stb. Többször előfordulnak efféle „párosítások”: *ez nagy ewrewmwydert en zegeny nyaualyas bynes. kenyergek teneked*. A 6a. kéz egy lapnyi szövegében szintén a fentiekkel megegyező használatot találunk: *jduezlegj* (3 adat), *zjze*, de: *djcheretqs*, *qrqk*, valamint: *legj ennekem konyjqrletqs bjnesnek*. Ez a fajta nyelvjárási tarkaság nem szokatlan a kódexek világában, előidézője a másolandó szövegnek és a scriptornak eltérő nyelvhasználata, a scriptor konzekvensebb vagy ingadozóbb, engedelmesebb vagy önállóbb másolói attitűdje, esetleg a már több másoláson átesett szövegnek a felsoroltak miatt eleve kevert nyelvállapota. Akármi is jelen esetben az ok, nyelvjárási alapon nem tehetünk különbséget a kezek között.

Hangjelölés tekintetében már másként áll a dolog. Mint ismeretes, a kódexek hangjelölése két nagy „iskolára” alapozódik: a többjegyű mellékjeltelen, ill. az egyjegyű mellékjeles helyesírásra. Farkas Vilmos az *ö* hangra nézve azt is kimutatja, hogy összefüggés figyelhető meg a hang jelölésmódja, ill. a fonológiai rendszerben elfoglalt szerepe, azaz megterheltsége között. Ez azt jelentené, hogy a többjegyű mellékjeltelen (az *ö* hangot *ev*, *ew* betűkkel jelölő) írástípusok inkább *e*-ző hajlamúak, és fordítva (Farkas 1982, 85). Bár Farkas tanulmánya meggyőzően igazolja a feltett összefüggést, ez a Gömör-kódex vizsgált szövegeire nézve nem teljesül be (vö. a fent vázolt — aránylag egységesen tarka — nyelvjárási képet és az alább következő, a kérdés szempontjából perdöntő hangok eltérő jelölését). A négy (azaz két-két) kéz hangjelölési sajátságait szokás szerint csak a kritikus hangokra nézve adom meg — hangérték : betűérték sorrendben (a nem tipikus megfelelésekre példával).

5. kéz: Mássalhangzók: *c* : *cz*; *cs* : *cz*, *c* (*bocatad*); *gy* : *gy*, *gi* (*angialoknak*); *j* : *y* (pozíciótól függetlenül); *ny* : *ny*; *sz* : *z* (szó elején és közben); *ty* : *ty*; *v* : *v* (szó elején és közben), *u* (szó közben). Magánhangzók: *i* : *y* (pozíciótól függetlenül), *i* (*igen*); *ö* : *w* (fővariáns), *ew* (*ewruk*), *ev* (*evklelek*); *u* : *v* (szó elején és közben), *u* (szó közben mellékvariánsként és *azu*); *ü* : *w*, *u* (*zuz*). A magánhangzó hosszúságát nem jelöli, egyetlen kivétellel: *meeq*. A mássalhangzók hosszúsága is általánosságban jelöletlen marad: *akoron*, *istenek*, *ostorokal*, *keseursegel*, *nyalal*, *hvlatal*, *akoron* stb. Két kivétel van: *melsseges*, *edesseg*. Mint fentebb már volt róla szó, az 5. kéz két

alkalommal írt a kódexbe. A második rész mindössze öt sor, de a két rész között így is érzékelhető különbségek vannak: mindkét jelölt hosszú mássalhangzó itt található, előfordul egy hangérték nélküli (néma) *h*, továbbá az *ö* hang egyetlen *ew* jelölése is e részben van. Mindebből egy befolyásolhatóbb, ingatagabb másolói egyéniségre lehet talán következtetni.

5a. kéz: Mássalhangzók: *c* : *cz*; *cs* : *ch*, *cz* (*tekencz*); *gy* : *gy* (fővariáns), *g* (mellékvariáns); *j* : *y* (szó elején és közben), *i* (szó elején: *io*, *iesus*); *ly* : *ly* (*oly*, *tellyes*); *ny* : *ny*, *n* (*feneqssegedet*, *nyluan*); *sz* : *z* (minden pozícióban); *v* : *u* (szó elején és közben). Magánhangzók: *i* : *y* (minden pozícióban), *i* (szó elején: *isten*, szó közben: *mind*, *minden*, *mindenkoron*, *penitenciarara*, *tiztasagawal*); *ö* : *eɔ* (fővariáns), *ɔ* (*ennekɔm*, *yduezeyɔye*, *kɔteleyt*), *ew* (*ewrekkeɔl*); *u* : *u* (minden pozícióban); *ü*-re nincs adat, az érintett lexémák illabialitást mutatnak. A magánhangzó hosszúsága csupán egy alkalommal van jelölve: *eezl* (= élsz), de ellenpélda is van ugyanott: *elez*, *elz*. A mássalhangzók hosszúságát többnyire jelöli az 5a. kéz (kb. ötödik részben), de vannak azért következtelenségek is: *honnan* és *honan*, *kellnek* és *keleme-tes* stb.

6. kéz: Mássalhangzók: *c* : *cz*; *cs* : *ch*; *gy* : *gy*; *j* : *y* (szó elején és közben); *ly* : *ly*; *ny* : *ny*; *sz* : *z* (minden pozícióban); *ty* : *ty*; *v* : *v* (szó elején), *u* (szó közben). Magánhangzók: *i* : *y* (minden pozícióban nem tulajdonnévi lexémákban), *i* (tulajdonnévben: *maria* és ragos alakjai, *isten* és ragos alakjai, *isteny*, *gabriel*); *ö* : *ew*; *u* : *v* (szó elején), *u* (szó közben és szóvégen); *ü* : *ew*. A hosszú magánhangzók közül csak az *é*-t jelöli: *keez*, *vyseleed*, *nyereel*, *veez*, de nem mindig. A mássalhangzó-hosszúság jelölésében nagyjából következetesnek mondható, a jelöletlen esetek fonetikailag többnyire magyarázhatók (*malasztal*, *fogadot vala*), bár azért előfordul következtelen használat is: *kerelmesymben* ~ *kerelmessymben*. Gyönyörűségesen következetes hangjelölésű kéz ez, a kései ómagyar kor viszonyai között egészen ritka, gyakorlata igen hasonló Ráskay Leához, csak mintha egy hajszállal még nála is következetesebb lenne (legalábbis ennek a három rövid szövegrésznek a tanúsága szerint). Elképzelhetetlennek tartom, hogy összesen ennyi lett volna scriptori tevékenysége, és Ráskay Leával való „munkakapcsolata” is erősen valószínű.

6a. kéz: Mássalhangzók: *c* nincs; *cs* : *ch* (*djcheretɔs*), *cz* (*bɔlcz*); *gy* : *gÿ*; *j* : *ÿ* (szó elején és közben); *ny* : *nÿ*, *n?* (*enne* = *ennye*); *sz* : *z* (szó elején és közben); *ty* nincs; *v* : *v* (szó elején), *u* (szó közben); *zs* : *s*. Magánhangzók: *i* : *ÿ* (minden pozícióban), *i* (tulajdonnevekben: *katerina*, *marianak*, *cristusnak*, de *sÿnanak* és *lilium*), *j* (*jduezlegÿ*); *ö* : *ɔ*; *u* : *u*; *ü* : *w*. A magánhangzó hosszúságának jelölése ismét csak az *é* fonémát érinti: *keez*, *eleeuen*, a hosszú mássalhangzók területén bizonytalankodás van: *halgas*, *tagatatek*,

de *vallal* (= *valál*). Túl kevés a 6a. kéz által írt szöveg ahhoz, hogy alaposabb véleményt lehessen róla kialakítani, de nem látszik „rossz” kéznek.

Mármost ha a Volf által egyazon kéznek tartott 5. és 5a. kezek hangjelölését egybevetjük, világossá válnak az eltérések. A mássalhangzók tekintetében eltérő jelölést (is) kapnak az alábbi hangok: *cs*, *gy*, *j*, *ny*, *v*. Ennél jóval markánsabb az eltérés a magánhangzók jelölésében: az 5. kéz a kancelláriai gyakorlatot folytatja (amely — úgy tűnik — meghatározó lehetett a Nyulak szigeti dominikánák akkori praxisában), az 5a. kézre ezzel éles ellentétben a mellékjeles írásmód a jellemző. További különbségeket mutatnak az *i*, *u* fonémák jelölései is. — Összehasonlítva a 6. és 6a. kezet, a mássalhangzók jelölésében kevés eltérés van (a *cs*, *ny* és *v* hangot érinti). Jóval számottevőbb az eltérés a magánhangzók területén. Közülük az első paleográfiai jellegű: a 6a. kéz az *y-t* két ponttal látja el. Markáns különbség van ismét az *ö* fonéma jelölésében: *ew*, ill. *φ*. Az egyéb eltérések az *i* és az *ü* hangot érintik. Megemlítenédőnek tartom a típusbeli eltérést az *ö* és *ü* jelölési gyakorlatában. Ennek, valamint az «*jduel*» *jduezlegj* javításnak az alapján ezt a scriptort olyan másolói egyéniségnek lehet elképzelni, aki aránylag fegyelmezetten tartotta magát az előtte fekvő szöveg sajátosságaihoz (esetleg a kapott irányításhoz), kivéve a számára már nyilván gyakorlattá vált *φ* jelölést. (Természetesen tévedhetek, és a szöveg is kevés.)

A két-két kéz eltérése azonban egészen bizonyos. Kniezsa István a kódexek helyesírásának vizsgálatakor már felfigyelt ezekre az eltérésekre. A Gömör-kódex 6. kezének típusba sorolásakor (Kniezsa 1952, 109) lábjegyzetben a következőket írja: „A kódex eredeti lapszámozása szerint a 296–8, 321–2, 325–8 lapok. A 324. lap helyesírása azonban teljesen más: III. D.” Ha én ezzel a „teljesen más”-sal nem tudok is egészen egyetérteni, az eltérés nyilvánvaló. Kniezsa azonban ebben az esetben még nem vesz fel új kezet. A Gömör-kódex 5. kezét tárgyalva — ismét csak lábjegyzetben — az alábbi olvasható: „V o l f véleményével szemben (NyT. XI, XXIII. 1.), a kódex 319–20 és 323. lapjának (= NyT. 375–7) kézírása nem azonos az 5. kézzel, hanem más, 10. kéz.” (Kniezsa 1952, 110)

Az én meggyőződésem szerint a Gömör-kódex mai állapotában nem 9, nem is 10, hanem egészen bizonyosan **11 kéz munkája**.

A kódexkezek egymástól való elhatárolása szempontjából az elválasztás és a szövegtagolás gyakorlatát is érdemes vizsgálni. Ezek ugyan esetünkben nem bírnak akkora bizonyító erővel, mint a hangjelölés (márcsak a szövegek terjedelme miatt sem), vizsgálatuk mégsem érdektelen. Az 5., a 6. és a 6a. kéz elválasztási szokását a szótagolás szabályai uralják. A 6a. kéznek (igaz, rövid) szövegében ez kivételtelen, a másik kettőben akadnak másfajta elválasztások is: 5. kéz: *kyrny-ekwze*, *gonoz-ok*, *me-eg*; — 6. kéz: *malaztra*, *azzon-yunk*, *h-ogy*, *keny-ergek*. Az 5a. kezet az előbbiekkal ellentétben

kevésé kötik a szótagolás szabályai: *alazatossa-gual, kegy-etlenségymnek, telly-esyheben, karh-ztathatnal, ke-qnyueket, m-agadat* stb.

Ami a szövegek tagolását illeti: Központozás szempontjából egységesen írásjeltelen az 5., 5a., és a 6a. kéz. Az 5. és a 6a. kéz gyakorlatában előfordul ugyan néhány nagybetű, ezeknek a használata azonban inkább ötletszerű, mint tagoló szándékra utaló. A 6a. kéz pl. háromszor használ nagybetűt: az írás megkezdésekor, majd egy mondatrészeket összekötő *és-t* és az *Amen-t* írja nagygyal. Az 5. kéz gyakorlata is hasonlóan „tudatos”; az 5a. kéz szövegében pedig — szerintem, Volf véleményétől eltérően — nincs nagybetű. Merőben más a szövegtagolási gyakorlata a hangjelölés tekintetében már eddig is méltatott 6. kéznek. Itt a következő kategóriákat és számarányokat találjuk: Mondathatárok elkülönítése: pont + nagybetű: 14 esetben, csak nagybetű: 6, csak kisbetű: 3 (utasítás jellegű szövegmondatok előtt — pl. 325: *Amen tyz aue mariat mongy*). — Egyenes idézet előtt: 4 (minden) esetben tagolójel. — Tagolatlan tagmondatok (megszólítás, indulatszó) után: 11 esetben van írásjel, 1 esetben nincs. — Mellérendelő tagmondategyüttesek: kötőszó nélküli tagmondatok kapcsolásakor a jelölt és jelöletlen esetek aránya 3 : 1; *és* kötőszós tagmondategyüttesek között 21 : 1; *de(maga)* kötőszó előtt 3 : 0. — Alárendelő mondatok: vonatkozó névmási (vagy határozószói) kötőszóval: 10 : 4; *mert* kötőszóval: 1 : 0; *hogy* kötőszóval: 5 : 10; mellékmondat-főmondat konstrukcióban a tagmondathatáron 3 (minden) adatban írásjel; beékelte mellékmondat végén is írásjel van az előforduló egyetlen esetben (ez utóbbi két kategória megléte és következetes jelöltsége figyelemre méltó grammatikai tudatosságra vall). — Szerkezetek elkülönítésére a jelölt és jelöletlen adatok aránya: kötőszó nélküli szerkezetek: 7 : 1; *és* kötőszós szerkezetek: 19 : 10; értelmezős szerkezetek: 1 : 4. — Az igeneves szerkezeteket 4 (minden) esetben írásjellel különíti el. A fentiekén kívül egész sor (kb. 20) olyan tagolójelet is találunk a 6. kéz szövegében, amelyek többnyire a mondatok, tagmondatok hangsúlyviszonyaival, téma-réma tagolásával vannak összefüggésben (ez a felolvasásra való előkészítés szempontja is lehetett): pl. 328: *es tegedet az te keserewsegymben. meg vy-gasztala*; 326: *hogy az nagy zeretetnek myatta. karodra vezed vala*; 321: *en meltatlan es bynes zolgalo leanyod. kenyergek teneked*; 326: *es az zylesnek vtanna. zyzen meg maradal*; stb. A hiteles képhez hozzátartozik azonban az is, hogy megemlítsünk néhány „eltévedt” tagolójelet: 322: *ydueszlegy malzatal. tellyes vr vagyon te veled*; 328: *mykoron az te zerelmetes. fyad teneked meg yelewnek*. Mint látható, a 6. kéz tulajdonosa (kategóriáit tekintve) grammatikusan és a kései ómagyar kor úzusához képest igen következetesen is tagol. Egyes kötőszók (pl. a *hogy*) meglepő számarányait azzal lehet magyarázni, hogy ebben a korban a gyakori és pregnáns kötőszóknak is volt tagoló funkciója: a szöveg felolvasásakor az efféle kötőszók már létükkel is

jelezték az új tagmondat, a beszédbeli szünet helyét. A Müncheneri Kódex másolójának, Németi Györgynek és Ráskay Leának a szövegtagolási eljárásában is ugyanez a tendencia figyelhető meg. Azt mindenesetre bátran állíthatjuk, hogy a 6. kéz — hangjelölési és szövegtagolási gyakorlatának tanúsága szerint — az átlagos XVI. századi scriptorokat messze felülmúlta. A Gömör-kódexben ránk maradt három kis részlet olyan scriptori intelligenciára és gyakorlottságra vall (szerintem paleográfiai tekintetben is), amely bizonyossá teszi, hogy nem ennyi lehetett összes működése, hanem a domonkos kódexek mostoha sorsának következményeként (menekítés a török elől, majd az abolíció) csupán ennyi maradt meg a munkásságából. Mi, az örökösök azonban minden, mégoly kis (kéz)nyomért is hálásak vagyunk.

Szakirodalom

- Farkas 1982 = Farkas Vilmos, A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. Nyelvtudományi Értekezések 111. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea = Szövegtagolás a Müncheneri Kódexben. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. 1979.
- Horváth 1931 = Horváth János, A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Keszler Borbála = A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. Nyelvtudományi Értekezések 141. sz. Budapest, 1995.
- Kniezsa 1952 = Kniezsa István, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schwarcz Katalin = A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században. Olvasmánytörténeti Dolgozatok VI. Scriptum Kft. Szeged, 1994.
- Timár Kálmán = Domonkos-rendi magyar kódexek. Irodalomtörténeti Közlemények 40 (1930): 271–5.
- Új Magyar Irodalmi Lexikon (Főszerkesztő: Péter László) Akadémiai Kiadó, 1994.
- Volf 1884 = Volf György, Nyelvelmélet XI. Budapest.

A TESz. és az EWUng. „származék”-szavai

S. HÁMORI ANTÓNIA

Szeretettel régi barátnémnak

Grammatikai szakirodalmunk a származékszóval elsősorban a szóképzés keretein belül, a képzőkkel kapcsolatban foglalkozik. A képzés alapjául szolgáló szónak főként a szófaját tartják fontosnak. A származékszó szempontjából nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget annak, hogy e szó önálló lexémából keletkezett-e, vagy csak képzett formában élő tőalakból, s annak sem, hogy létrejötte után átment-e valamilyen szótani változáson. (l. Benkő: FiktI. 5–23 és az ott közölt irodalom; l. még: MMNyR. 1: 339–420; MMNy. 114–50; D. Bartha: Szóképz.; MNytört. 214–5; stb.)

Nagyjából ezt a szellemet tükrözi a TESz. is. Ennek a felfogásnak azonban csak akkor van létjogosultsága, ha nagyobb alaktani rendszerekre, részrendszerekre vonatkoztatjuk. Egyes szavak, szóalakulatok alaktani és etimológiai vizsgálatában azonban semmiképpen nem állja meg a helyét, sok kérdésre nem ad megnyugtató választ. Ezért maga a TESz. is gyakran kénytelen volt a „származékszó” minősítést különféle megszorításokkal kiegészíteni, „magyar fejlemény” kifejezéssel helyettesíteni, vagy az etimológia részletes kifejtésében olykor hosszas, bonyolult magyarázatot adni.

Az EWUng. készítésekor — részint az újabb irodalomra (főként Benkő: FiktI. c. munkájára) támaszkodva, — de a TESz. tapasztalatai alapján is, némileg módosított felfogásban kezeltük a származékszavak problematikáját. Természetesen tudatában voltunk annak, hogy következetes és minden részletében megvalósítható, minden származékra egyformán megnyugtató választ adó módszert nem tudunk kidolgozni, hiszen az etimológiai minősítés rendkívül bonyolult probléma (erre l. pl.: Benkő: MNy. 90: 385–92). Mégis megkíséreltük, hogy a TESz.-t továbbfejlesztve, lehetőleg egységes megoldást találjunk a származékszavak különböző típusainak megvilágítására. Ennek megfelelően a képzőt tartalmazó szavak esetében figyelembe vettünk minden körülményt, amely a szó keletkezésében közrejátszhatott. Csak azokat a szavakat tekintettük kifejezetten származékszóknak, amelyek a magyar nyelv külön életében, magyar nyelvi elemekből keletkeztek, —

mégpedig úgy, hogy létrejöttükben a végső mozzanat a képzővel való ellátottság volt. A szóképzés alapjául szolgáló szótestet elsősorban abból a szempontból vizsgáltuk, hogy önálló, lexikai egységként létező szó-e — vagy csak képzős formában élő tőalak-e. A képzővel alakult szavak magyarázatában különbséget tettünk az önálló (szótározható, az EWUng.-ban is önálló szócikkben feldolgozott vagy világos származékként megjelenő) szóból, a „Grundwort”-ból és az önállóan ki nem mutatható töből, a „Stamm”-ból való képzések között. Ez a különbségtétel egyébként párhuzamban állt szótárunk etimológiai elveivel is: a „Grundwort”-ok etimológiája valamilyen módon már megvolt a szótárban, a „Stamm”-okra pedig etimológiát adtunk.

A szócikkek felépítésében a TESz.-nél pontosabb, világosabb és tömörebb kidolgozásra törekedtünk. Az etimológiai ítéletet az egységesen és tömören megfogalmazott ún. „bevezető mondatban” mondtuk el.

I. Az önállóan élő, adatolható alapszóból (az EWUng.-ban: Grundwort-ból) létrejött szavaknál az etimológiai ítélet (a „bevezető mondat”) minősítése — a TESz.-szel megegyező módon — egyszerűen csak *s z á r m a z é k - s z ó* (Ableitung) maradt, ha keletkezésében az utolsó mozzanat a képzővel való ellátottság volt. (A bizonytalanságot *valószínűleg*, *talán* szavakkal jelöltük.)

1. A bevezető mondat az EWUng.-ban a *k ö z n é v i a l a p s z ó r a* vonatkozóan nem tartalmaz megszorító, kiegészítő megjegyzést. Viszont abban a néhány esetben, amikor az alapszó tulajdonnév volt, a bevezető mondat így alakult: „Származékszó magyar (latin stb.) tulajdonnévből”; ilyen volt pl. a *bencés*, *alpári*, *drákói*, *ferences* stb. szavunk.

Az etimológiai ítélet pontosítása némelykor megkívánta, hogy a bevezető mondatba a „származékszó” minősítés után betoldjunk valamilyen megszorító, szűkítő megjegyzést. Ez a megjegyzés főként a képzés módjára, ill. körülményeire vonatkozott, s a játssi képzésű, ill. a nyelvújítás korában alkotott szavakkal kapcsolatban alkalmaztuk.

a. A játssi képzésű szavak etimológiai besorolása a TESz.-ben különféle módokon fogalmazódott meg: „származékszó” (pl. *kacsiba*, *lagzi*); „játssi képzésű szó” (pl. *fitying*); „tulajdonnévi eredetű” (pl. *mackó* ’ló, csikó’); „hangfestő eredetű” (pl. *duci*); „gyermeknyelvi eredetű” (pl. *bábó*); „magyar fejlemény” (pl. *bácsi*, *nyuszi*); stb. Ezeket az EWUng.-ban egységesen ítéltük meg, s „játssi képzéssel alakult származékszó” minősítéssel láttuk el.

b. A nyelvújítás szavait a TESz. kétféleképpen minősítette. A világos és a szóképzés általános törvényszerűségei szerint keletkezett szavak itt „nyelvújítási származékszók” voltak: *jelle*, *hatály*, *alkot*, *ódon*, *művész* stb. Azok

a nyelvújítási szavak, amelyekben az alapszó vagy a képzés nem volt egyértelmű, vagy amelyek analógiásan alakultak, „nyelvújítási alkotások”-nak minősültek (pl. *cincog*, *lény*, *pamlag*, *utód* stb.). Mindezeknek a szavaknak az EWUng. a „tudatos szóalakítással keletkezett származékszó” minősítést adta. Arra, hogy e szavak a nyelvújítás termékei, a szócikk magyarázó részében utaltunk.

c. A jövevényszavak képzésére a TESz. ugyancsak különböző megoldásokat ad. Többnyire a „latin (esetleg: török, szláv stb.) alapszó származéka” formulát alkalmazza. Az EWUng. az ilyeneknek jövevény eredetére helyezi a hangsúlyt: „Jövevénytű (a latinból, törökből, szlávból stb.) magyar továbbképzéssel”. A latinból ilyenek pl.: *illuminált*, *degenerált*, *elektromos*; a törökből pl.: *ildomos*, *sólyom*, *mámoros*; a szlávból pl.: *alattság*, *beléndes*; stb.; a németből pl. *paracska*, *óbéga*; stb. — Egy másik típus, az *-ál* képzős igék csoportja (*adrezzál*, *gazsulál*, *blamál* stb.), a TESz.-ben: „a korábbi *-íroz* végzetű jövevényigék képzőcserés módosulata”. Az EWUng. viszont szócsaládba sorozta és alcímszónak minősítette a korábbi *-íroz* végzetű jövevényigéket és a belőlük képzőcserével alakult igéket.

d. A képzett szavak közötti tükörfelfedéseket a TESz. hol (nyelvújítási) származékszóknak (pl. *galambóc*, *állag*, *állomás*, *anyag* stb.) tartja, hol nyelvújítási alkotásnak (*szelep*, *állam* stb.), hol tükörszónak (pl. *rajong*). Ezekre nézve az EWUng. minősítése egységesen: „tükörfelfedés, származékszó”.

2. A „származékszó” minősítésű szavak etimológiai magyarázó szakaszában az alapszónak általában megadtuk a jelentését. Azoknál az egyszerű származékoknál, amelyek a szóképzés általános szabályai szerint jöttek létre, többnyire csak kisebb fogalmazás- és szerkesztésbeli változtatásokat hajtottunk végre, — így elsősorban a magyarázat tömörítését és pontosítását. A tömörítésre pl. a megfelelő címszóra való utalás, a szófaji jelölések elhagyása, az alapszó jelentésének határozó alakú jelzőként való hátravetése („Abl. . . aus *illik* 'passen' . . .”) adott lehetőséget. — Az alapszó pontosabb megjelölése többféleképpen történt. Ha az alapszó egy címszavunk alakváltozata volt, vagy az utalónyíllal való jelölést alkalmaztuk (pl. *sudár*), vagy megneveztük, hogy az alapszó melyik címszó variánsa (pl. *avat*, *ötvös*, *belső*, *sudamlik* stb.). — Ha az alapszó igenévszó volt, megjelöltük, hogy a származék az igenévszó igei vagy névszói realizációjából keletkezett-e, — ill. megneveztük a címszóként előforduló névszói (esetleg igei) realizációt (pl. a *nyalka*, *kotyor*, *szakad* esetében). — Az alapszóra vonatkozó bizonytalanságot „az alapszó (Grundwort) . . . lehet” (*kann~könnte~dürfte sein*) formulával jelöltük.

Amikor a származék alapszava önállóan adatható szó (Grundwort), a TESz. is leggyakrabban az *alapszó* kifejezéssel él. Némelykor azonban a

származékszó *tövérről* beszél. Az EWUng. ilyenkor az utalójelet használja; így jár el pl. az *após, alkalom, ejt, jelenik* stb. szavaknál. Kivételesen akkor említ „Stamm”-ot („tövet”), amikor a származékban a képző egy több tőváltozatú szónak a teljes tövéhez járul: *idei, nevel, szaval* stb.

Az etimológiai magyarázatban az alapszó mellett mindig megjelöltük a képzőt, ennek funkcióját is, esetleg néhány megjegyzéssel kiegészítve; pl. *alacsony, fogad, áldomás* stb. (A jelen dolgozatban a rövidség kedvéért a képzőkről nem beszélek.)

3. A TESz. származékszónak minősített szavainak egy részét az EWUng. n e m tekintette származékszónak. Ezek legjelentősebb csoportja a főnevesült melléknévi igenevek köréből került ki; pl. *csusza, csöröge, palló, rántotta, üllő* stb. A nyelvújítás korából: *átló, zöngé* stb. Kiemeltük a származékok közül az -s képzős főnevesült mellékneveket is: *béles, fogas, lángos, szarvas* stb. Szófajváltás nélküli, jelentéskülönüléssel keletkezett szónak minősítettük az *avas* 'elvadult erdő, őserdő', *nyakas* 'konok' szavunkat. A *dédel* 'déldegés' és *ihel* szavunkat pedig (bár „valószínűleg” megszorítással) az onomatopoeitikus elemek közé soroltuk.

Ezzel szemben bekerült a szótár származékszavai közé több, a TESz.-ben más etimonúnak vélt szó, mint pl. a hangfestő-hangutánzónak minősített *bece, pecek, paci, nyihog, boci, cica* stb., a szóhasadásnak vélt *pállik, acsarkodik, állapotos* stb. szó, valamint az ismeretlen eredetűnek tekintett *dívat, dölyfös, díbol, hanyag* stb.

II. Az önállóan nem élő tövekből („Stamm”) képzett szavak megítélése a TESz.-ben is, de az EWUng.-ban is sok gondot okozott. Ugyanis ezek között vannak az ősi örökségből származó (és a korai jövevény) szótövek származékai, a különböző eredetű (és gyakran elhomályosult) fiktív (és relatív fiktív) tövek származékai, a belőlük alakult nagy szócsaládok. Ezért ezekben a kategóriákban a bevezető mondat még a származéknak tartott elemek között sem a magában álló, egyszerű „származékszó”, hanem mindig kiegészül valamilyen megszorító, a tövet pontosító megjegyzéssel.

1. Az ősi eredetű szókincsnek a magyarban továbbképzéssel alakult szavainál a TESz. inkább a belső magyar továbbképzésre helyezi a hangsúlyt (vö. Benkő: MNy 90: 390 kk.). Az etimológiai ítéletekben több változatot ad:

a. Származékszó; alapszava ősi örökség az uráli/finnugor/ugor korból; szóvége képző. Feltételezett alapszóként kötőjeles (vagy csillagos) alakot ad meg: *gyalog: gyal-, szalad: szal-, nyaláb: *nyal-, apa: *ap-* stb.

b. Máskor a szó (szócsalád) alapszavát adja meg először, és ezt egyeztetni rokonnyelvi megfelelőikkel: *csor-: csorog, ol-: olvaszt, olvad*; vö. még *árt, fest, gyakor* stb.

c. Ismét máskor „ősi örökség” a bevezető mondat, — de a rokon nyelvi megfelelőket mégis csak a töre vonatkoztatja, s itt is külön megnevezi a képzőt is; pl. *harkály, játék, marad* stb.

Ezzel a megoldással szemben az EWUng. az etimológiákban inkább a szavak ősi eredetére utal. Az ősi eredetű töből származó, de felismerhetően már a magyar nyelv külön életében keletkezett szavakat többségükben ősi örökségnek ítéli, megjegyezve, hogy a tő az uráli/finnugor/ugor korból való, a képzés pedig a magyarban történt. Az etimológiai ítélet ilyenkor: „Ősi örökség; a tő az uráli/finnugor/ugor korból <való>, a magyarban <való> képzéssel” (pl. *alszik, ágyék, csorog, fészek* stb.). Az ősi tövekből alakult nagyobb szócsaládok esetében a származék-mivoltra és az ősi eredetre utaló magyarázat között áthidaló megoldást is kerestünk. Ezért (főként nagy családok egyes tagjainál) a „származékszó uráli/finnugor/ugor töből, magyar képzéssel” bevezető mondatot alkalmaztuk, s a szó tövét az „alap” etimológiához utaltuk (pl. az *ágy*-ot az *anyá*-hoz, a *füröszt*-öt a *fordít*-hoz, a *kerek*-et, a *keres*-t a *kerül*-höz stb.)

2. A nem ősi eredetű tövek származékainak magyarázata mutatja a TESz.-ben a legnagyobb tarkaságot. A TESz. egyes szavakat származékszónak minősít, s tövüket egyezteteti más szavak tövével (pl. *ácsingózik, finta, posvány, harzsol, zsurmol, kajtat, kalandozik* stb.). Más esetekben viszont az egész szótestet veszi tekintetbe, s a szavakat onomatopoetikus jellegük alapján hangfestő–hangutánzó szavaknak tartja: *finnyás, korhad, cáfol, cammog, bóbiskol* stb. Az ismeretlen eredetű tövek származékait egységesen ismeretlen eredetűnek minősíti: *harmat, beteg, üreg, ápol, gyűlöl, gyilkos* stb. — A szó meghatározott kategóriába való sorolását gyakran helyettesíti az általánosabb „Magyar fejlemény” minősítés. A szót (vagy a szócsalád tagjait vagy kiinduló szavát, alapját) ilyenkor is rendszerint egybeveti más szavakkal vagy e szavak tövével: *ráncol, ránt, imbolyog, porcika* stb.

Az EWUng.-ban megkíséreltük a minősítések sokféleségét ésszerűen megszüntetni, az azonos típusú származékok gyakran különböző magyarázatát egyszerűsíteni és egységesíteni. Ezért az önállóan nem élő — tehát valóban fiktív — tövekből létrejött származékokra a valóságnak megfelelően az egységes, összefoglaló jellegű „származékszó fiktív (vagy: relatív fiktív) töből” etimológiai ítéletet alkalmaztuk. Az etimológiát magyarázó szakaszban a származékszót elemeire bontottuk, s külön-külön megvilágítottuk a tő etimológiáját és a képző funkcióját is. Az azonos eredetű töveket egybevetettük egymással, ill. utaltunk az azonos tövű szavakra. Szótárunkban így alakultak a fiktív tövek származékainak etimológiai kategóriái:

a) Származékszó fiktív töből. A tő onomatopoetikus eredetű; pl. *pohos, posvány, gebed, porcika, finta, fityeg* stb.

b) Származékszó fiktív töből. A tö ismeretlen eredetű; pl. *abajgat*, *bódit*, *gerinc*, *ficamlík*, *kanyarít* stb.

c) Az ősi tövekből alakult (olykor kései) származékokat — mivel már elszakadtak a tö eredeti jelentésétől — szintén a fiktív tövű szavak közé soroltuk; pl. *dagály* (~*dagad*), *kajol*, *kajlik* 'hajlik' (~*hajt*), *harsol* (~*harcol*), *odor* 'üreg' (~*odú*) stb.

A fiktív tö eredetét olykor nem neveztük meg, hanem csak áttételesen, utalással jelöltük, úgy, hogy azonosítottuk, ill. összevetettük egy szó vagy szócsalád tövével; pl. *sóvárog*, *firtat*, *gamó*, *duhaj*, *dundi* stb. (A szótár belső összefüggéseit a Mutató közli.)

3. A fiktív tövű szavak között sajátos csoportot alkotnak az ún. relatív fiktív töből alakult származékok. Ezeknél az igen régi, elhomályosult képzésű szavaknál különösen törekedtünk arra, hogy minden elemüket megvilágítsuk. Külön bemutatunk a relatív tövet (ez gyakran *-r*, *-l* gyakorító, *-n* mozzanatos, *-t* műveltető képzővel alakult elhomályosult képzés) és az abszolút tövet. A relatív tö bemutatása olykor csak utalással történt; pl. *fertő* és *fetreng*, *csombolyék* és *csömbölyék* stb. Az abszolút tövek között onomatopoetikus eredetűek (pl. a *somfordál*, *cafrang*, *dudorog*, *gebeszkedik* stb. esetében), ismeretlen eredetűek (pl. a *gyönyörű*, *dermed* stb. esetében) és igenvszók (pl. a *bibircs*, *csucсорodik*, *domborodik* stb. esetében) jelentkeznek.

4. A fiktív tövek képzős fejleményei között is előfordulnak szófajváltást szenvedett alakulatok. A TESz. ezeket szintén a származékszók közé sorolja. De az EWUng.-ban ez a szókategória is kilép a származékszavak közül, s „fiktív (ill. relatív fiktív, finnugor stb. eredetű) tö származékából szófaji átcsapással létrejött alakulat”-nak minősül. Pl. fiktív, ill. ősi töből: *bimbó*, *ödölő*, ill. *fésű*; relatív fiktív töből: *ajtó*, *cefre*, *fertő*, *sajtó* stb.

A felsorolt típusokon kívül még jócskán akadnak az EWUng.-ban a TESz.-hez képest végrehajtott változtatások. Azonban ezeknek még a pusztas felsorolása is meghaladná egy ilyen szűkre szabott összefoglalás kereteit.

Családnév-magyarázatok

KÁZMÉR MIKLÓS

Az alább közölt szócikkek pótlások a Régi magyar családnevek szótára (a továbbiakban CsnSz.) című munkámhoz. Olyan családnevek történeti adatait sorolom fel, amelyek újabban publikált forráskiadványokból kerültek elő, esetleg valamilyen rendezési hiba miatt vagy a nyomdai munkálatok során maradtak ki a szótárból. A gyűjtőmunkát a kötet megjelenése után is folytattam, az időhatárt kiterjesztve a XVIII. századra is. Ez utóbbira az készített, hogy megjelent Ördög Ferenc kitűnő forráskiadványa: „Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1744–1771). I–II. Budapest–Zalaegerszeg 1991–1992” című munkája, amelynek hatalmas anyaga sok adattal cáfolja meg a CsnSz.-nak azt a megállapítását, hogy „...családneveink megszilárdulásának sok évszázados folyamata a XVIII. sz.-ra nagyjából lezárul” (4. l.). Ördög Ferenc mintaszerűen közölt terjedelmes névlajstromaiban nemcsak számos, korábban nem adatolt családnév fordul elő, de a régi nevek hangtani és alaktani változatainak olyan gazdagsága tárul fel, amely azt igazolja, hogy érdemes lenne — ha akadna rá vállalkozó — egy XVIII. századi családnévszótárt is megszerkeszteni (felhasználva — erős szelekcióval — az Országos Levéltár mikrofilmtárának anyakönyvi adatait is).

Az alábbi közlemény szócikkeinek szerkezete megegyezik a CsnSz.-ban közöltekével. A rövidítések, forrásjelzések feloldását megtalálja az olvasó a CsnSz.-ban, azokat, amelyek ott nem szerepelnek, e cikk végén sorolom fel.

A szótár adatainál korábbi előfordulásokat, illetőleg az ott nem szereplő hang- és alaktani változatokat e közleménybe csak kivételesen soroltam be.

Akácsi 1704: *Akatsi* Christoph (Rákóczi hadserege 142).

< Akács (< lat Akachius) r. egyházi személynév + *-i* patronimikon-képző. M: apanév.

Andorjásfi 1524: Lucas *Andoryasffy*, Petrus *Andoryasffy* (Veszprémi püsp. 41).

< Andorjás r. egyházi személynév (az *András* alakváltozata) + *fi* 'fia'. M: apanév. — Vö. *András*, *Andrásfi* (CsnSz.).

Andra 1704: *Andra* Gábor (Rákóczi hadserege 194).

< *Andra* becézőnév (az *András* r. egyházi személynév rövidülése + *-a* bec. képz). M: apanév.

Andrásfalvi 1461: [Andrásfalvi] Ø (Csánki 1:436). 1636: *Andrasfalvi* Jstva(n) (Erdélyi SzT. 7:790). — L. még Nagy Iván 1:34.

< andrásfalvi < Andrásfalva hn. (11 megyében, ill. székely székben, l. Kázmér 159–160, 180, 253, 268, 275) + *-i* mn.-képző. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Annus 1733: *Annus* Istvánné (Alapi 50).

< *Annus* becézőnév (az *Anna* r. egyházi női személynév rövidülése + *-us* bec. képző). A becézőnévre már sok adat 1293-tól (MNYTK. 80. sz. 28). M: az anya neve. A motivációról bővebben *Ágota* c. a. (CsnSz.).

Apátfalusi 1701: *Michaelae Apadfalusi* (OL Eger Matr. 159).

< *apátfalusi* < *Apátfalu* < *Apátfalva* hn. (Trencsén m., l. Kázmér 275) + *-si* mn. képző. M: lakó- v. szárm. hely.

Áspis 1704: *Aspis* Péter (Rákóczi hadserege 250).

< *áspis* 'mérgekgígyó' (TESz.) > M: (metaforikus) jellemnév.

Bacska 1430: *Petrum Bachka* (ZichyOkm. 8:436), 1510: *Bachka* Ø (Csánki 5:151), 1601: *Joannes Bachyka*, *Blasius Bachyka* (Terebesi urad. 7). < vsz. *Bacska* (Lipszkynél *Bácska*) hn. (Zemplén m.). A hn.-nek volt háromszótagú változata (FNESz.⁴). Pusztá (képző nélküli) hn. válhatott csn.-vé. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Bakancsos 1761: *Bakkantsos* Györgyi (Erdélyi SzT. 1:181).

< *bakancsos* 'gyalogos katona' (NySz.). M: katonai fegyvernem. — Vö. *Gyalog* (CsnSz.)

Balatinci 1771: *Eva Balatinczi* (Zala 1:221).

< *balatinci* < *Balatinca* (> *Palatinca*; l. FNESz.⁴) hn. (Tolna m.) + *-i* mn.-képző. M: szárm. hely.

Balogfai 1727: *Balogfai* Ø (Nagy Iván 1:148; Kempelen 1:328).

< *balogfai* < *Balogfa* (< *Balogfalva*, l. Kázmér 254) hn. (Vas m.) + *-i* mn.-képző. M: vsz. szárm. hely.

Baltó 1704: *Balto* Ignác, *Balto* György (Rákóczi hadserege 574).

< *Baltó* vsz. becézőnév (*Baltazár* ~ *Baltazsár* r. egyházi személynév rövidülése + *-ó* bec. képző). M: apanév.

Bánáti 1757: *Joseph(us) Bánaty* (Zala 2:44).

< *bánáti* < *Bánát* 'Bánság, azaz a Duna–Tisza közének a Baja–Szeged vonaltól délre eső része (FNESz.4; Kósa–Filep 63; Juhász 60) + *-i* mn.-képző. M: szárm. hely.

Barádi 1552: *baradÿ* fabÿannak (RMNy. 2/2:96), *Ioannes Barady* (Pozsonyi urad. 184).

< *barádi* < ? *Brád* (Udvarhelyszék, Zaránd m.) +-i mn.-képző. M: szárm. hely. — Vö. *Brádi* (CsnSz.).

Barakszai 1638: Barakzai Giörgj (Erdélyi SzT. 3:661).

< *barakszai* < *berekszai* < *Berekszó* (Hunyad, Közép-Szolnok m.) +-i mn.-képző. M: szárm. hely. — Vö. *Berekszói* (CsnSz.).

Barankai 1702: Joanne *Barankaj* (Ol Eger Matr. 180).

< *barankai* < (*Szuha*)*baranka* hn. (Bereg m., l. FNESz.⁴) +-i mn.-képző. M: szárm. hely.

Batyki 1751: Joannes *Batyki*, Michael *Batyki* (Zala 2:272).

< *batyki* < *Batyk* hn. (Zala m.) +-i mn.-képző. M: szárm. hely.

Bátyó 1721: *Bátyó* Mihályné (Alapi 41).

< *bátyó* 'bátya' (TESz.; MTsz.; ÚMTsz.), s ez vsz. a *bátya* rövidülése + -ó bec. képző. M: nemzedékviszonyító elnevezés, vö *Bátya*. — A hasonló motivációjú csn.-ek felsorolását l. *Apa* c. a. (CsnSz.).

Bátyók 1720: Joannes *Batyok*, Gregorius *Batyók* (OL Vas m. 875).

< vsz. *bátyók* 'bátya' (vö. *bátyóka* ÚMTsz.), s ez vsz. a *bátya* rövidülése + -ók bec. képző. M: nemzedékviszonyító elnevezés. — Vö. *Bátyó*.

Bázai 1745/1746: Michael *Basay* (Zala 1:158), 1757: Cath(arina) *Bazai* (i.m. 1:547), 1771: Ladis(laus) *Bazai* (i.m. 1:186), Elisabetha *Bazai* (i.m. 1:328).

< *Báza* hn. (ma Bázakerettye, Zala m.) +-i mn.-képző. M: szárm. hely.

Becege 1704: *Beczege* György (Rákóczi hadserege 468).

< vsz. *becege* 'bicegő' (l. a *biceg* ige *beceg* változatát a MTsz.-ban és ÚMTsz.-ban). Az adatok szöföldrajza támogatja a származtatást. M: sántaság. — Vö. *Bice* (CsnSz.).

Bedenek 1757: Steph(anus) *Bedenek* (Zala 2:621), 1771: Catharina *Bedenek* (i.m. 2:853).

< *Bedenek* < *Benedek* r. egyházi személynév. A két XVIII. sz.-i csn. nem igazolhatja a *Bede*, *Bedecs*, *Bedek*, *Bedes*, *Bedő*, *Bedőcs*, *Bedők* neveknek a *Benedek* szn.-ből való származtatását (a felsoroltakra l. a CsnSz. magyarázatát). M: apanév.

Bég 1578: Mathaeus *Begh* (Palotai-urad. 155), 1602: Beg Imre (Székely-Okl. 5:194), 1704: *Begh* István (Rákóczi hadserege 113).

< vsz. *bég* 'a basánál alacsonyabb rangú régi török méltóság' (TESz.). M: l. *Basa* c. a. (CsnSz.).

Békó 1512: Alberto *Beko* (HéderváryOkl. 1:522), 1627: Albertum *Beko* (Úriszék 547).

< vsz. *békó* 'béklyó' (TESz.). M: ? — A mai *Bekó* csn.-nek vsz. archaikus írásváltozatok.

Bencser 1589: *Benczier* Peter (Udvarhelyszék 1:80), 1591: *Benchier* Istwan (i.m. 1:209), *Bencheör* Peter (i.m. 1:215), *Bencher* Janos (i.m. 1:216),

Benczier Istwan (i.m. 1:230), 1604/1727: *Bentsier* Ferencz (GenFüz. 10:13), 1663: *Bencser* Gergely (Fogarasi urb. 2:269).

< *Bencser* ~ *Bencsör* vsz. becézőnév (a *Benedek* r. egyházi személynév rövidülése + *cs* + (*e/ö*)*r* bec. képző). M: apanév.

Benkös 1767/1769: Adamus *Benkős* (Zala 1:313), Joseph(us) *Benkős*, Elisabeth(etha) *Benkős*, Anna *Benkős* (i.m. 1:314).

< *Benkős* becézőnév (a *Benedek* r. egyházi személynév rövidülése + *-kös* bec. képző). M: apanév. — Vö. *Benkes* (CsnSz.).

Bense 1286/1576: Michael *bense* (BélLev. 244)

< *Bense* becézőnév (a *Benedek* r. egyházi személynév rövidülése + *-se* bec. képző). M: apanév.

Berbenci 1704: *Berbenczi* Mihály, *Berbenczi* Iron (Rákóczi hadserege 549).

< *berbenci* 'besztercei' (ÚMTSz. *besztercei* c. a.). M: lakó- v. szárm. hely.

Berge 1600: *Berge* Ø (Bihar m. 357), 1625: *Berge* Georgi (CsákyOkl. 1/2:642), 1640: *Berghe* [András] (Göncz tört. 106).

< vsz. **berge* > *börge* (MNyTK. 69. sz. 7) 'bögre'. M: vsz. fazekas elnevezése. — Vö. *Bögre*, *Bögrés* (CsnSz.).

Berkenyi 1704: *Berkenyi* Gáspár (Rákóczi hadserege 251).

< *berkenyi* < *Berkenye* hn. (Nógrád m.) + *-i* mn.-képző. M: szárm. hely.

Berkesi 1704: Berkessi György (Rákóczi hadserege 177), Berkési gáspár (i.m. 324).

< *berkesi* ~ *berkessi* < *Berkes* hn. (Torda m.) + *-i* mn.-képző. M: lakó- v. szárm. hely.

Berő 1704: *Berő* György (Rákóczi hadserege 369), *Berő* András, *Berő* János, *Berő* Mihály, *Berő* István (i.m. 550), *Berő* Jakab (i.m. 571).

< *Berő* becézőnév (a *Bertalan*/*Bernát*/*Bereck* r. egyházi személynév rövidülése) + *-ő* bec. képző). M: apanév.

Betyár 1771: Catharina *Betyár* (Zala 2:585).

< *betyár* 'facérkodó, napszámból, alkalmi és idénymunkából élő legény vagy leány v. útonálló'. M: jellemnév. — Vö. Lator és az ott felsorolt csn.-eket (CsnSz.).

Bézsényi 1746: Paulus *Bézsényi*, Georgius *Besenyi* (Zala 1:259).

< *bézsényi* < (*Fekete*)*bézsény* hn. (Somogy m., l. FNESz.4) + *-i* mn.-képző. M: szárm. hely.

Billege 1757: Cath(ari)na *Billege* (Zala 2:694–5), 1771: Martinus *Billege* (i.m. 2:597), Juditha *Billige* (i.m. 2:690).

< vsz. (*barázda*)*billege* 'barázdabillegető' (ÚMTSz.). M: ?/? **billege* a *billegő* mn. alakváltozata 'billegve járó'. M: jellegzetes járásmód. — A madárnevekből alakult csn.-ek felsorolását l. *Bagoly* c. a., a járásmódra utalókat a *Ballagó* c. a. (CsnSz.).

Birkás 1746: Georgius *Birkás* (Zala 1:76), 1757: Stephanus *Birkás* (i.m. 1:559), Philippus *Birkás* (i.m. 1:783), 1767/1769: Michael *Birkás* (i.m. 1:315), 1771: Fran(ciscus) *Birkás* (i.m. 1:83).

< *birkás* 'juhász' (TESz.). M: foglalkozásnév. — Vö. *Bárány, Bárányos, Birge, Juh, Juhász, Juhos* (CsnSz.).

Bitali 1704: *Bitali* György (Rákóczi hadserege 488).

< vsz. *bitali* < *bitai* (az *l* hiátustöltő hang. l. E. Abaffy: MNy. 51:498)

< *Bita* hn. (Háromszék) + *-i* mn.-képző. Ugyanebben a névsorban (i.h.) l. a Bitai András nevet (vö. CsnSz.). M: lakó- v. szárm. hely.

Bivalyos 1745/1746: Andr(eas) *Bialos* (Zala 1:286), 1746: Joannes *Bialos* (i.m. 1:68), 1757: Andreas *Bihalos* (i.m. 1:695), 1771: Joannes *Bihalos* (i.m. 1:426), Joannes *Bialós* (i.m. 2:574), Elisabetha *Bivalos* (i.m. 2:275).

< *bivalyos* ~ *bivalos* ~ *bihalos* ~ *bialos* 'bivalybéres, bivalygondozó' (Erdélyi SzT.). M: foglalkozás. — Vö.: *Bivaly* (CsnSz.).

Bogdánházi 1704: *Bogdanhazi* Illyes (Rákóczi hadserege 355).

< *bogdánházi* < *Bogdánháza* hn. (Kraszna m.) + *-i* mn.-képző. M: lakó- v. szárm. hely.

Bokréta 1757: Catharina *Bokréta* (Zala 2:798).

< *bokréta* 'koszorú' v. 'virágcsokor' (TESz.) M: ? koszorúkötő v. virágkertész elnevezése.

Boldogkövi 1745/1746: Elisabetha Boldogkövi (Zala 1:95).

< *boldogkövi* < vsz. *Boldogkő(váralja)* hn. (Abaúj m., l. FNESz.4; Györffy 1:71) + *-i* mn.-képző.: M: szárm. hely.

Bongyor 1757: Elisabeth *Bongyor* (Zala 2:659).

< *bongyor* 'göndör', a *bodor* 'ua.' alakváltozata (ÚMTsz.). M: göndör haj. — Vö. *Bodor* (CsnSz.).

Borizák 1618: Andrey *Borizsak* (Marsina-Kušik 2:60).

< *borizák* 'iszákos, részeges' (NySz.). M: italozás. — A hasonló motivációjú csn.-ek felsorolását l. a CsnSz.-ban Borissza c. a.

Borkó 1777: *Borko* István (MNy. 9:184).

< *Borkó* becézőnév (a *Barabás* > *Borbás*, esetleg a *Borbála* r. egyházi személynév rövidülése + *-kó* bec. képző). M: apanév/az anya neve.

Botfia 1414: Georgius *Bothfya* (ZsighOkl. 4:589).

< *Bot* r. világi személynév (Kovács, Index; SRH. 1:431; ÁrpSzn.) + *fia* 'fiúgyermeke'. M: apanév. — Vö. Botfi (CsnSz.).

Böcsföldi 1745/1746: Alexan(er) Bölcsföldy (Zala 1:283), 1757: Georgius *Böcsföldi* (i.m. 1:709), 1771: Georgius *Bölcsföldj* (i.m. 1:711).

< *böcsföldi* ~ *bölcsföldi* < *Böcsföld* hn. (Zala m., l. Csánki 3:34 Becsvölgye c. a.). + *-i* mn.-képző. M: szárm. hely.

Bögri (1789): *Bögri* Sándor (NytudÉrt. 28. sz. 53), 1795: *Bögri* András (i.m. 10).

< *bögri* < *Bögör* hn. (Baranya m., l. Györffy 1:290) +*-i* mn. képző. M: szárm., hely. — Vö. *Begri* (CsnSz.).

Böröce 1771: Anna *Böröcze* (Zala 1:609).

< *Böröc* r. egyházi személynév (a *Bereck Berec* változatának *ö-ző* alakja) + *-e* patronimikon-/bec. képző. M: apanév.

Buci 1638: *Buczi* Janos (Erdélyi SzT. 3:661), 1737: *Buczi* János (Gyalui vártart. 367), *Buczi* András, *Buczi* János (i.m. 377).

< *buci* 'vastag combú' (MTsz.) v. 'részeg, részeges' (ÚMTsz. *buci*² c. a.). M: testalkat/italozás.

Burkus 1757: Joannes *Burgus* (Zala 1:637), 1771: Stephan(us) *Burkus* (i.m. 2:148).

< *burkus* ~ *burgus* 'porosz' (TESz.). M: etnikai hovatartozás. — Vö. *Burkos*, ill. a népnevekből alakult *csn.-ek* felsorolását l. Cseh c. a. (CsnSz.).

Búszerző 1771: Joannes *Buszerző* (Zala 1:496), Adamus *Buszerző* (i.m. 2:104).

< *búszerző* vsz. 'bánatot okozó'. M: jellemnév. — Vö. *Bántó*, *Bútevő*, *Sértő* (CsnSz.).

Forrásjelzések

Alapi = Alapi Gyula: *Bübájosok és boszorkányok Komárom vármegyében*. Komárom, 1914.

BélLev. = Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rendezte Szelestei N. László, Grüll Tibor. Budapest, 1993.

Középkori Lev. = Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila és Papp Lajos. Budapest, 1991.

OL Eger Matr. = Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárában: Egeri Matricula. A 1255. sz.

Rákóczi hadserege = II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Magyai István. [Nagyvárad], 1994.

Veszprémi püsp. = Kredics László – Solymosi László: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Új Történelmi Tár. 4. Budapest, 1993.

Zala = Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). Budapest–Zalaegerszeg, 1991–1992.

III.
DIALEKTOLÓGIA — HATÁROK NÉLKÜL

Mura-vidéki (kapcai) tájszavak egy népi adatközlő értelmezésében

BALOGH LAJOS

1. Az Új Magyar Tájszótár munkatársai — de különösen a főszerkesztő, e kötet ünnepeltje — tudják a legjobban, hogy gyakran egy-egy bonyolult szemantikai strukturájú tájszó jelentésének meghatározása milyen nagy fejtörést okoz. A lexikográfiában járatos szakemberek is képesek hosszan elidőzni a szócikk megfogalmazásakor a köznyelvi értelmezés formába öntésével, mert néha nem is lehet igazából mindenki számára jól érthetően közzétenni bizonyos típusú tájszavak jelentését. Ennek ellenére gyakori jelenség a népnyelvkutatás történetében, hogy nem hivatásos gyűjtők, közöttük egyszerű parasztemberek is tollat ragadnak, és papírra vetik közvetlen környezetük érdekesnél érdekesebb szavait. Megmagyarázzák azt is, hogy ezek a szűkebb térségben használatos kifejezések a köznyelvi beszélő számára mit jelentenek. A múlt század első felétől egészen napjainkig találkozunk ilyen szógyűjtésekkel, archívumokban vagy folyóiratok hasábjain is.

Szerencsére, a szaktudomány elég korán fölismerte és elismerte a helyi kompetencia különleges értékét, azt, hogy a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő egyének közléseinek hitelessége, megbízhatósága igen magas fokú. Az idegenből érkezett megfigyelő csak nagy ritkán tud beférkőzni egy-egy település szókészletének olyan mély rejtelseibe, mint a közösséghez tartozó személy.

A paraszti adatközlők tájszógyűjtésének jelentőségét az is fokozza, hogy képet alkothatunk belőle a lejegyző önértékeléséről. Aki ilyen feladatra vállalkozik, az — modern kifejezéssel szólva — kontrasztív szemléletmódról tesz tanúbizonyságot, amikor összeveti saját szókincsét a köznyelvivel, és elkülöníti benne azokat a lexikai elemeket, amelyek a köznyelvből hiányoznak. Így tehát választ kapunk arra a szakirodalomban sokat vitatott kérdésre is, hogy mi a tájszó, illetőleg arra, hogy egy népi adatközlő mit tekint a saját környezetében tájszónak. Természetesen az is tanulságos a számunkra, amelyről már fentebb szóltam, hogy egyszerű módon hogyan oldja meg az egyik legnehezebb feladatot, a köznyelvi értelmezést.

2. 1968 októberében jártam először a Muravidéken, az akkor még Jugoszláviához tartozó Kapcán. Nyelvjárási anyaggyűjtő munkám során sok kedves ismerősre tettem szert, akikkel még ma is tartjuk a kapcsolatot, meglátogatjuk egymást, ők is eljönnek hozzám, ha Magyarországon járnak. A sors úgy hozta, hogy majdnem harminc évvel később, 1995 májusában az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar szakos hallgatóival ide utaztunk szakmai gyakorlatra, a határokön túli magyar nyelvjárások tanulmányozására. Természetes, hogy a diákjaimmal közösen is fölkerestük a régi ismerőseimet, akik még mindig jó adatközlőként szívesen beszélgettek velünk. Németh Józsefné, született Szarjas Mária a magnófelvétel végén elmondta, hogy ő is tudatában van a kapcai beszéd különlegességeinek, olyannyira, hogy le is jegyzett már jónéhány szót, amelyet itt másképpen használnak, mint általában a magyar nyelvben. Bement a szobába, és előhozta féltve őrzött kincsét, a hét árkus lapra írt tájszógyűjteményét, amely ábécé rendbe rakva kapcai tájszavakat tartalmaz. Úgy gondolta, legjobb lesz, ha ezt az írást nekem ajándékozza, hiszen én talán több hasznát veszem neki, mint ő.

Ebből a kéziratból állítottam össze az itt következő tájszójegyzéket. Tőlem származik a tájszavak címszavasítása, szófaji értelmezése. A lexicográfiai gyakorlatban szokásos technikai megoldásokat is én alakítottam ki, például a tildézést és a jelentéseknek jelentésjelben történő közzétételét. Azonban eredeti formában, változtatás nélkül kerültek be a jegyzékbe a népnyelvi adatok, továbbá az értelmezések is minden esetben a gyűjtőtől származnak. Mivel a kézzel írott szövegben néha olvasati problémák is vannak, néhány esetben kérdőjellel hívtam föl a figyelmet arra, hogy a leírt alak elolvasása nehézséget okozott. A kézírás gyakran bizonytalan a magánhangzók rövid és hosszú ékezte tekintetében is. Ezen nem változtattam, amit hosszúnak éreztem, azt hosszúnak írtam a nyomtatott szövegben is.

Úgy gondolom, az anyag közzététele tanulságos a dialektológiai szakemberek és más érdeklődők számára is. Híven tükröződnek benne az országhatárok által elkülönített peremnyelvjárás archaikus sajátosságai.

ágyiruha fn. ~ = 'ágynemű'

állítja ige ?*alitty* = '~'

alma fn. *óma* = '~'

aludni ige *alunnyi* = '~'

árenda fn. ~ = 'bér'

asztalruha fn. *asztaruha* = 'asztalterítő'

bagoly fn. *bagu* = '~'

bég ige ~ = 'béget'

berek fn. *berög* = '~'

boglya fn. *bagla* = '~'

- bokavédő** fn. *bokavédű* = 'zokni'
bokor fn. *bukor* = '˘'
borjú fn. *borgyu* = '˘'
borsó fn. *borsu* = 'bab'
boszorkány fn. *baszorkány* = '˘'
bödüc fn. ~ = 'szalmazsák'
bölcső fn. *bőcsü* = '˘'
bugyogó fn. *bugyogu* = 'bugyi'
bürögle fn. *?bürögle* = 'fazék berakó'
cekker fn. *cekkér* = 'szatyor'
cigányvirág fn. ~ = 'tőzike'
cinege fn. *cinöge* = 'cinke'
cserép fn. *cserep* = '˘'
cseresznye fn. *csörösnye* = '˘'
csésze fn. ~ = 'bögre'
csibe fn. ~ = 'csirke'
csicsere fn. *csicsére* = 'cukorborsó'
csikó fn. *csiku* = '˘'
csónak fn. *csónyuk* = '˘'
danajgat ige '˘' = 'dalol'
dél fn. *dé* = '˘'
dereglábfá fn. '˘' = 'sürgönyoszlop'
derék fn. és mn. *derik* = '˘'
didereg ige *didörög* = '˘'
dió fn. *diju* = '˘'
disznóölés fn. *disznuölis* = 'disznóvágás'
dolgos mn. *dógos* = '˘'
dómány fn. *dómany, domány* = 'kabát'
dunya fn. ~ = 'dunna'
egér fn. *eger* = '˘'
egyszer hsz. *ecce* = '˘'
elég hsz. *elíg* = '˘'
elhupálja ige *ehupállá* = 'elveri'
elmegek ige *emönök* = '˘'
ember fn. *embör* = '˘'
ennivaló fn. *?ennyivalú* = '˘'
fa fn. *fua* = '˘'
fajs fn. *fajz* = 'szövöszék'
fazék fn. *fazik* = '˘'
fecske fn. *föcske* = '˘'
fehér mn. *fejér* = '˘'

- fejalj fn. *fíjal* = '˘'
 fejni ige *főjnyi* = '˘'
 férhang fn. ~ = 'függöny'
 fészek fn. *?feszök* = '˘'
 fölöstököm fn. *fölöstököny* = 'reggeli'
 főzőkanál fn. *főzőkalány* = 'fakanál'
 füles bagoly fn. *füles bagu* = 'denevér'
 fürdik ige *förödik* = '˘'
 fűrésznél fn. *fűrész* = '˘'
 gabona fn. ~ = 'rozs'
 gang fn. ~ = 'folyosó'
 gereblye fn. *grábla* = '˘'
 gólya fn. *góla* = '˘'
 gombóc fn. *gombuca* = '˘'
 görbül ige ~ = 'kérődzik'
 grádics fn. ~ = 'lépcső'
 gurgula fn. ~ = 'fazékberakó'
 gyerek fn. *gyerök* = '˘'
 hágszó fn. *hásku* = 'átjáró'
 hagyma fn. *hajma* = '˘'
 hajdina fn. *hadínya* = '˘'
 hajó fn. *haju* = '˘'
 hárszékendő fn. *hárszékendű* = 'nagykendő'
 helyes mn. *helös* = '˘'
 hijuk fn. ~ = 'hők'
 hiszel ige *hiszu* = '˘'
 hőzentróger fn. *huzentróger* = 'nadrágtartó'
 hupp fn. ~ = 'kuglóf'
 huzuka fn. ~ = 'cséve'
 ideges mn. *idegös* = '˘'
 idevalósi mn. *idevalusi* = 'idevaló'
 iga fn. ~ = 'járom'
 ing fn. *űng, zűmög* = '˘'
 iskola fn. *oskola* = '˘'
 ismer ige *ősmer* = '˘'
 jég fn. *gyieg* = '˘'
 jósol ige *jósul* = '˘'
 jön ige *gyön* = '˘'
 jönnek ige *gyönnek, győnek* = '˘'
 kamra fn. = kamara
 kanál fn. *kalán* = '˘'

- kapacs** fn. ~ = 'trágyalehúzó'
kapálni ige ?*kapanyi* = '~'
kapulábfá fn. ~ = 'kapufa'
kászlí fn. ~ = 'kredenc'
kavics fn. *kövecs, kűecs* = '~'
kazal fn. *kazú* = '~'
kazán fn. *kozány* = '~'
kecske fn. *köcske* = '~'
kendőruha fn. ~ = 'törülköző'
kereszt fn. *körösz* = '~'
keszkenyü fn. ~ = 'kendő'
kezkenyü fn. ~ = 'zsebkendő'
kint hsz. *kűnn* = '~'
kiskiklin fn. ~ = 'alsószoknya'
kojtorog ige ~ = 'csavarog'
kotylus fn. ~ = 'kotló'
köcöle fn. ~ = 'ruha'
kömény fn. *kémény* = '~'
krápca fn. ~ = 'lepény'
krumpli fn. *krumpi* = '~'
?kubrihupp fn. ~ = 'kuglóf'
kulcs fn. *kucs* = '~'
külső hsz. *kűsű* = '~'
lájbi fn. ~ = 'mellény'
leány fn. *lijány* = '~'
ledörgöli ige *ledörgüli* = 'letörli'
legyen fn. *lőgyön* = '~'
liba fn. *zsiba* = '~'
lúd fn. *lud* = '~'
mácsik fn. ~ = 'kockatészta'
méhek fn. *mihik* = '~'
mogyoró fn. *magyaru* = '~'
monyas fn. ~ = 'mén'
mosunyi ige ~ = 'mosogatni'
motor fn. ~ = 'autó'
nyáncul ige ~ = 'nyávog'
nyelni ige *nyényi* = '~'
nyúl ige *nyónyi* = '~'
nyüni ige *nyőnyi* = 'kiszedni'
nyűszül ige *nyűszül* = 'vonít'
ókula fn. *okola* = 'szemüveg'

- olvasni ige *olvasnyi* = '˘'
 olvasó fn. *olvasu* = 'rózsafüzér'
 padló fn. *pallu* = '˘'
 pakol ige *pakul* = '˘'
 pamacs fn. ~ = 'ecset'
 pemzli fn. ~ = 'ecset'
 petrence fn. ~ = 'szénarakás'
 pintesüveg fn. *pintösüveg* = 'másfél literes üveg'
 pitvar fn. ~, *pitar* = 'veranda'
 pocsékol ige *pocsikul* = 'pazarol'
 pókháló fn. *pókálu* = '˘'
 pokróc fn. *pakruc* = '˘'
 pópik fn. ~ = 'köldök'
 porhányi ige ~ = 'kapálni'
 postaút fn. *postaut* = 'országút'
 pruszik fn. ~ = 'mellény'
 püzsöle fn. ~ = 'csirke'
 rajgina fn. ~ = 'dália'
 réce fn. ~ = 'kacsa'
 redli fn. ~ = 'sütő'
 rékle fn. ~ = 'blúz'
 retek fn. *retök* = '˘'
 rétuha fn. ~ = 'létra'
 ronda mn. ~ = 'csúnya'
 rücskös mn. ~ = 'hitvány'
 savó fn. *saju* = '˘'
 sámedli fn. ~ = 'sámli'
 sarló fn. *soru* = '˘'
 sifonér fn. *sifoner* = 'szekrény'
 sipolóvirág fn. *sípuluvirág* = 'kankalin'
 sókodik ige ~ = 'sikolt'
 spájz fn. ~ = 'kamra'
 stokedli fn. ~ = 'szék'
 süveg fn. *süeg* = '˘'
 szalma fn. *szóma* = '˘'
 százszor szn. *százsze* = '˘'
 szégyen fn. *szégyön* = '˘'
 szekács fn. ~ = 'szövőszék'
 szekfü fn. *szekfúj* = '˘'
 szentelő mn. *szentülü* = '˘'
 szentmihálylova fn. *szemmihállova* = halottat hordtak vele

- széruha fn. = 'konyharuha'
szérű fn. *szürü* = '˘'
szvetter fn. ~ = 'kardigán'
támasztó szék fn. *támosztu szék* = 'támlás szék'
taracskus béka fn. ~ = 'varangyos béka'
tehén fn. *tehen* = '˘'
tésztapaca fn. ~ = 'apró kockatészta levesbe'
toplica fn. ~ = 'fürdő'
töröli ige *törüli* = 'dörgöli'
törülköző fn. *törüközű* = '˘'
tölti ige *tóti* = '˘'
túró fn. *túrú* = '˘'
tüskeborz fn. *tüskeborz* = 'sündisznó'
tyúk fn. *tik* = '˘'
utcaajtó fn. *ucciajtu* = 'utcai kiskapu'
vánkos fn. ~ = 'párna'
veréb fn. *vereb* = '˘'
vödör fn. ~ = 'kanna'
?zalrud el ige ~ = 'verd fel (a tojást)'
zöld mn. *zódd* = '˘'
zöldell ige *zóddül* = '˘'
zsalugáter fn. *sarugátor* = 'zsalu'
zsirka fn. ~ = 'tepertő'
zsökölődik ige *zsökölüdik* = 'lökdös'

Tájszavak az idő sodrásában

KISS JENŐ

1. A nyelvjárási szókészlettan egyik érdekes és tanulságos területe annak vizsgálata, hogy milyen nemzedéki eltérések vannak a tájszavak ismeretében. Más szóval annak elemzése, hogy mennyire ismeri a nyelvjárási környezetben élő idősebb és az abban felnövekvő ifjú nemzedék az adott település tájszavait. Néhány idevágó elemzés nálunk is készült már. Itt és most legyen szabad egészen röviden egy fölmérés végeredményére utalnom.

1989-ben és 1995-ben fölmérést végeztem szülőfalum, a rábaközi Mihályi felső tagozatosainak a körében. A vizsgálat egyik célja az volt, hogy fény derüljön arra, mennyire ismeri a szóban forgó korosztály az elemzésre kijelölt szavakat. Harminc valódi tájszóra kérdeztem rá (az elemzést a Magyar Nyelvben kívánom közzétenni). A gyerekek az iskolában töltötték ki a feladatlapokat. A tájszavas listát úgy állítottam össze, hogy abban általánosan ismert és használt szavak mellett a visszaszorulás különböző szakaszában élők is előforduljanak. A magyar nyelvjárástan eddigi szókészleti változásvizsgálati elemzéseinek az ismeretében nagyjából 50% körüli ismertséget tételeztem föl. A vizsgálat a maga 67,1%-os eredményével azt mutatja, hogy a megkérdezettek tájszóismerete felülmúlja a várakozásokat. Ennek okai a környezet nyelvhasználatában rejlenek (1. a 3. pont alatti tájszómagyarázatokat).

2. Ismeretes, hogy a szavak élete milyen szorosan összefügg az általuk jelölt fogalmak, dolgok, jelenségek sorsával. Aki tájszavakkal foglalkozik, annak számára ez a szó legszorosabb értelmében mindennapos tapasztalat. A tájszókészlet ugyanis a nagy mérvű változások idejét éli: a köznyelv szemünk láttára tör be hatalmas erővel a nyelvjárásokba, s tucátjával szorítják vissza köznyelvi szavak táji megfelelőiket. A változások másik oka a tájszóval jelölt eszközök, tárgyak, jelenségek visszaszorulása. Az élet természetes velejárója az állandó változás, az új, célszerűbb eszközök elterjedése s a régebbi, a hagyományos eszközök leváltása, s velük az őket jelölő szavak visszaszorulása is. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ha egy szó megindul a visszaszorulás útján, akkor egyenes úton s pontosan kiszámítható ütemben halad a kihalás felé. Miként tévedés volna azt hinni is, hogy a szavak új

életre kelése csak mesterséges úton, tudatos élesztéssel lehetséges (l. alább). A tájszavak vizsgálata természetesen azt is igazolja, hogy ugyanazon szó jelentése tájanként azért különbözhet, mert a mindenkori helyi adottságoknak, körülményeknek, igényeknek — szociolingvisztikai kifejezéssel élve: a szociokulturális meghatározottságnak — megfelelően használják a vele jelölt eszközt, tárgyat. A *lajt* így jelölhette és jelölte nemcsak a víz, hanem a szőlő, a hal, sőt az állati húgy szállítására szolgáló eszközt is (l. alább).

Az alábbiakban Mihályi tájszókészletéből ragadok ki néhány szót a mondottak szemléltetésére, egyszersmind pedig annak érzékeltetésére is, hogy egy-egy tájszótári minősítés mögött adott esetben mennyi információ rejtőzik.

3. KALINKÓ. A lakodalmi fonott kalács neve. A hetvenes évek derekán még közismert volt, jóllehet akkor már nemigen sütötték, hiszen a hatvanas években már nem élt az a korábbi szokás, hogy esküvőre menet és jövet a lakodalmas nép a hintókból kalinkó-darabokat dobált az út szélén várakozó, kíváncsiskodó gyerekeknek. Ma már visszaszoruló szó a *kalinkó*. Az idősebbek még jól ismerik, a mai gyerekek legföljebb hallottak róla. Hogy szóba hozom mégis a kalinkót, az azért van, mert mint helyi érdekesség talán megmenekülhet a kihalástól. 1995 óta Mihályiban is tartanak falunapot, s ez alkalmat kínál a mihályi sajátosságok iránti érdeklődés fölkeltésére, esetleg megőrzésére a mihályiak körében. 1996-ban a mihályi nyelvjárásról szóló előadásomban emlegettem földijeimnek a kalinkót, sajnálván visszaszorulását. Másnap egy mihályi asszony egy nagy tepsi finom kalinkóval lepett meg!

Remélem, a kalinkósütés tudományát az idősebb mihályi asszonyok továbbadják legalább néhány fiatalnak, s ha a főntebb említett szokást felújítanák, megmaradna a kalinkó s az azt jelölő szó is.

KLUMPA. A facipőnek ez a német eredetű neve Mihályiban a hetvenes évek elején nem volt már hallható, merthogy senki sem járt facipőben. A változó divat azonban nemcsak eltűntet, hanem életre is kelt — szavakat is. A hetvenes évek végének divatja, ti. a facipőknek az újból való megjelenése ha átmenetileg is, de mégiscsak visszahozta, megelenevítette a visszaszorult szót.

KULLÓ. Az ÚMTsz. két adatot közöl csupán, mindkettőt Vas megyéből. A szó jelentése: rendszerint láda formájú, kézzel tolt, kétkerekű szállítóeszköz (3: 629). Ez az eszköz Mihályiban sincs sok háznál, a többség ugyanis kerékpáron tolja, ill. autón vagy motoron viszi a gyümölcsöt — főleg az uborkát — a leadási helyre, mégis majdhogynem általánosan ismert az azt jelölő szó is. A megkérdezett 96 mihályi tanulóból 91 ismerte

(= 94%). Ennek az az oka, hogy az uborkatermesztés mint fontos kiegészítő kereseti forrás és foglalatosság mindenki számára jól ismert, hiszen a családok jelentős hányada természet eladásra uborkát. A jó értékesítési lehetőségek (osztrák cégek is vannak a vásárlók között, több átvételi hely is van a faluban) miatt immár két évtizede virágzó „agrárágazat” az uborkatermesztés Mihályiban és környékén. Nem csoda, hogy az uborkaszezon idején állandó beszédtema nemcsak az, hogy mennyi termett, mennyit adtak le, mennyit adnak érte, mivel kell permetezni, hanem az is, hogyan viszik el a leszedett uborkát az átvevőhelyre. S bár az autó — főként nagyobb mennyiség esetén — egyre inkább a fő szállítási eszköz, sem a kulló, sem a kerékpár nem szorult még vissza, tehát a szó továbbélése biztosítva van egyelőre. Ezt mutatja a szónak a tanulók körében való magas ismertségi aránya is.

LAJT. Az ÉKsz. így adja meg jelentését: kerekre vagy kocsira szerelt nagy hordó vagy kád. Ez az eszköz is többrendbéli változáson ment át, s ennek függvényében módosult az azt jelölő szónak a jelentése. Adatközlőim visszaemlékezése szerint Mihályiban a századforduló táján vált ismertté, amikor megjelent a gözeke. A lajt ugyanis a gözeke tartozéka volt, mert hogy a gözekehez sok víz kellett, s lajton nagyobb mennyiségben lehetett szállítani. A gözeke visszaszorulása után a lajt szerepköre megváltozott: a kétkerekű kordéra szerelt hordóban az aratóknak, ill. a cséplőknek hordtak vizet. A hetvenes évek derekán már nem volt használatban, ezért a spontán beszédben nem is hallottam a *lajt*-ot. A hetvenes évek végén azonban új életre kelt az eszköz és a szó is. A termelőségvetkezében a téesz nagy istállóiból abban hordták ki a mezőre az összegyűlt huygat. (A lajt más irányú felhasználására l. a *lajt* két másik jelentését is: 1. halszállító hordó és 2. zúzott szőlő szállítására szolgáló, nyitott tetejű nagy hordó: ÚMTsz. 3: 705–6.) Ez az újjáéledés azonban nem tartott sokáig. Ugyanis a szebb napokat megélt lajtot fölváltotta a modern, nagyobb, gömbölyű, traktor vontatta fémtároló. A bajor-osztrák eredetű *lajt* ma egyre jobban visszaszoruló archaizmus.

PRÉSHURKA. A hatvanas évek végéig a disznósajt kizárólagos jelölője volt Mihályiban. A neológ *disznósajt* a hetvenes évek elején tűnt föl, de csak elvétve lehetett hallani. Mára már fölzárkózott a *préshurka* mellé, némi jelentéskülönüléssel. A boltban inkább *disznósajt*-ot árulnak s vesznek, a házaknál, disznóöléskor viszont inkább *préshurkát*-t készítenek. A megkérdezett 96 diák közül 67 ismerte az utóbbi szót (= 77%). A tájszónak az elvárhatónál magasabb ismertsége azzal magyarázható, hogy részben a húsarak nagy fokú emelkedése, részben pedig nagyobb mennyiségű friss húsnak a mélyhűtőkben való biztonságos elhelyezési és eltartási lehetősége megnö-

velték a faluban a disznóvágási kényszerűséget, ill. kedvet. Sok háznál van tehát — Mihályiban így mondják: — disznóölés, s mivel ezeken az alkalmon, a családi környezetben a felnőttek természetes módon használnak tájszavakat, a gyerekeknek van alkalmuk egyebek mellett a *préshurka* hallására, megtanulására is.

TRÁK. Eredetileg arra szolgáló, fából készült szállítóeszköz volt, hogy az istállóból kivigyék a trágyát a trágyadombra (Mihályiban: a ganajt a ganajkupacra). Trák minden háznál volt, ahol nagyállatot (lovat, tehenet, ökröt) tartottak. A trák visszaszorulásának első oka az volt, hogy a téeszésítés egyik következményeként a nagyállatokat közös, nagy istállókban tartották, tehát sok parasztporta maradt nagyállat nélkül, azaz a trák részben legalábbis fölöslegessé vált. A rendszerváltás felgyorsította a folyamatot. Ugyanis tehenet, lovat csak kevés helyen tartanak (traktorokkal dolgoznak már, a tehenekkel pedig az ifjabb nemzedék — úgy tűnik — nem szívesen foglalkozik). A szóban forgó eszköznek és elnevezésének a továbbélését az biztosítja egyelőre, hogy a trákot kezdettől fogva arra is használják, hogy disznóöléskor azon szállítják, viszik a leszúrt disznót (a perzselési helyre, ill. — a trákot lemosva vagy szalmával letakarva — a bontási helyre). A *trák* esetében szemünk láttára zajlik a jelentésszűkülés, amely pontosan követi, tükrözi a szóban forgó eszköz életében bekövetkezett változást.

„Még az istenektől sem értett bégetéssel”

KONTRA MIKLÓS

Jó évszázada már, hogy az Amerikába szakadt magyarok sorsát itthon az egzotikumnak kijáró érdeklődés kíséri. Az Est 1923. február 13-i számában Móricz Zsigmond tizenkét amerikai magyar költő hetvenkét versét tartalmazó kis könyvről írt „Bujdosó magyarok szívhangjai” címmel:

A bujdosó magyar, aki nyílt és tiszta tekintettel áll kis zsinóros mándlijában, szálegyenes lábakon az idegen világ előtt, s a bárány tehetlenségével s még az istenektől sem értett bégetéssel megy a legrosszabb „plézekre...” s lesz „zöldfülű”, „grinor” újonc, aki újonca a nélkülözésnek s a szenvedéseknek, aki boldog ha tovább szökhet kínból a nyomorba, s „lakást vehet potom áron erdőben és réteken...”

Nem is oly rég, az 1980-as években szinte úgy tűnt, hogy mire elfognak az amerikai magyarok, itthon „megörökítjük” őket. Puskás Júlia és Albert Tezla örökérvényű emlékműveket állítottak az amerikás magyaroknak, Fejős Zoltán nemkülönben. A Magyar Televízió kétszer is bemutatta Hoppál Mihály ötrészes videofilmjét a South Bend-i magyarokról.

Aztán eljött az 1989-es földindulás, amikor is voltak, akik nagy hirtelen úgy gondolták, hogy immár itt a magyar kánaán, most aztán hazajönnek az amerikás magyarok is. Mára kiderült, hogy nem jönnek, de itthonról, a történelminek mondott Magyarországról sokan mentek-mennek Amerikába. „Grinór” újoncok ők is. Nem a *Kecegárdán* zsilipelik őket az álomvilágba és nem *majnában* robotolnak, nem is *burdosházakban* faragnak nap formájú sugaras alakzatokat az ajtóba szerelemvallásként a *miszisznek*. Néhányan nyelvészek azt hittük, hogy vagy az 1980-as évek elején-közepén gyűjtjük föl, mentjük meg magnetofonnal azt a magyar nyelvet, ami pillanatokon belül kihal Amerikában, vagy soha senkinek nem lesz módja rá. Ma a magyar ismét fel-feléled az új bevándorlók ajkán. Vázsonyi Endre amerikai magyar szótára, a *Túl a Kecegárdán*, lehetett volna a Puskáséhoz vagy Tezláéhoz hasonló emlékmű, de ehelyett, amint Lőrinczy Éva írta az ÉS 1996. június 28-i számában, „emberről, nyelvről, kényszerű migrációról ma is elszomo-

rítóan aktuális, lélekbe markoló, viharos és lázadó gondolatokat ébresztő könyv lett.”

A *Kecegárda* tehát újra megnyílt a magyarok előtt is, csak most a chicagói luxus repülőterre költözött és lottón kell nyerni hozzá a bevándorló vízumot. A legújabb kivándorlás apropóján elmeséltetem Horváth Tóni bácsival az ő 1907. évi Kecegárda-élményét s még egyet s mást. Horváth Tóni bácsi az 1S141 azonosító jelű adatközlő volt, akinek fényképe is látható South Bend-i könyvemben (Egy öregamerikás a West Indiana Avenue-n). A következő átirat a könyvben használthoz képest valamelyest le van egyszerűsítve.

H(orzvát) A(ntl): Ott is ott... Z. (:You can bring, bring that chair out.:)

K(ontra) M(iklós): Nem, ez így jó lesz, én innen tudok beszélni. Tessék mondani, Tóni bácsi hol született?

HA: Én Páliba. Sopron megye, ak... akkor avvót, de most Győr megye.

KM: És mikor tetszett születni?

HA: Ezernyolcszáznyolcvankilenc első hónap huszadikán.

KM: És mikor jött Amerikába?

HA: Ezerkilencszázhétbe, februárba kezdtem elindúnyi onnadj és március elején értem ide, öt, hat vaj hetedikén, (:South Bend:)-ba. Mer Antwerpenbe is ka... egy hetet köllött késnyi, meg (:New York:)-ba is három nap, mer a <U Castle Garden> Kaszengárdába annyi nép vót, hogy nem tudták kezeenyi, mer a magyar újságok, német ujságbo, olasz uj... , olasz ujságbo <U advertise> edvetájzúták a népet, hogy gyűjön Amerikába. Tizennyóctul negyvenötig amennyi gyün, hoz... hozzák, mert épünyi akar Amerika. Vezették a vasutakat, gyárokat <L építettek> épütek, igen sok nép gyütt, Oroszországbú, franciáktú, minden országbú gyüttünk, én is köztök. De én magam gyüttem Pálibú, senki más nem gyütt velem. Csornán talákoztam egy baboti szomszéd falusi gyerekekkel, avval együtt gyüttünk, egy...

KM: Tóni bácsi, először mikor olvasta azt, hogy lehet Amerikába jönni? Hol olvasta először?

HA: Azt én mikor iskolás gyerek vótam, ismétlőbe jártam, vótam ollan tizenhárom-tizennégyéves. Hirdették a magyar ujságba, én nem tudom, mi vót a neve az ujságnak. Friss Ujság Z Z nem tudom má. Azt má nem tudom, gyerek vótam. Azután...

KM: Akkor hány éves volt amikor megérkezett Amerikába?

HA: Akkor vótam Ö tizenhét.

KM: Tizenhét. És mennyi ideig tartott az útja? Összesen?

HA: Én elindútam február, úgy Ö öt P tiz tájba. És egy csaknem egy három hétig tartott, mire (:South Bend:)-ba értem. Tovább. Csaknem egy hónapig. Mer igen sok nép vót Antwerpenbe. Nem tudták, nem győzték a hajók hoznyi. Én kívátottam a hajójegyet, a hatá... a gránicon,

a határszélen, a rendőrségen. Azér, hogy a pénz maradjon Magyarországon. Ja de nem tudta(m), mer kivátottam Finlandra, emlékszem rá, és azon, arrú lemaradtunk, mire odaértünk, mer teli vót, elindút, nem is várt meg bennünket. Egy hétig ott vótam, akkor gyütt a Vaderland, a Vörös Csillag társaság. Osztán arra gyütt, kaptunk helet. Gyüttünk rajta valami <T ezerháromszázan; vö: thirteen hundred> tizenháromszázon. Nagy hajó vót.

KM: Na most tessék mondani, hány napig tartott a hajóút?

HA: Körüllbellő kilenc nap. Mert igen rossz üdő vo... , februárba gyüttem a hajón. Igen rossz idő vót.

KM: És amikor megérkeztek New Yorkba, a <U Castle Garden> Keszegárdán mi történt?

HA: Hát ott e... megin egy vagy két nap várnyi köllött, mire kieresztettek bennünket, nem gyühettünk le.

KM: És ott hol vártak?

HA: Ott, a hajóba vótunk.

KM: A hajóban?

HA: Igen, ott vótunk. Osztán, mikor a nép kifogyott a <U> Kaszengárdából, akkor kieresztettek, akkor minket vizsgáltak, hallgattak ki. Oszt bet... Ott vótam két napot. Egyik nap a hajón, másik nap meg ott vótam a vizsgán, mert igen sokan vótunk.

KM: És ott, amikor vizsgálták magukat, akkor azok tudtak ott magyarul? Az amerikaiak?

HA: <U> Kaszengárdába? Ój, ott minden nyelven beszétek. Egy németül, itt szerbül, ott olaszul, amott magyarul, meg így tovább, minden ablakná más nyelven. Magyar ment a magyarho. Hát én mondtam neki, hogy én tudok németül is beszényi, aszonta, de Magyarországrú gyün; mondok igen, aszongya, akkor maradjon itt. Mind egy... minden egynek vót maga nyelvin ember, aki kezelte. <U Russian?> Rusin, vagy német, vagy angol, az nem tett semmit, de hát ott minden... Vót ott valami tiz-tizenöt ablak, oszt mindenhun egy <L bizonyos ember; vö: Németh Péter Ferenc> bizonyos beszét azon a nyelven, aztán azt az egyént odatették. Ja.

KM: Tessék mondani, németül hol tanult meg? Otthon?

HA: Ausztriába.

KM: Ausztriában? Mikor volt Ausztriában?

HA: Ott vótam kilencszázötbe, mikor az ismétlőbő kimaradtam, mindjá mentem Ausztriába, mert itt vót nekem unokatesvérem, Horvát Vendel, Horvát Miska, Horvát Antal. Azok nekem irtak, jó lesz, ha tanulsz németű, könnyebben tudsz munkát kapnyi. Azok már itt vótak, a <U Kendall> Kendel <U> stríten laktak, azokho gyüttem. Azok is...

KM: A (:Kendall:)-ön?

HA: Itt benn a <U> Kendelen, akkor még ez a <U> Kendel itt nem vót, itt (:lake:) vót. Osztán irták, hogy jó lesz, ha megtanúsz, mikor kimaradtam az ismétlőbü tizenötéves lettem vóna, akkor elmen-

tem a németekhö, ott vótam ötbe, hatba. Akkor irt nekem, hogy ne szegődj be, persze már be is vótam szegődve, de az nem ide tartozik. Gyere ki, majd a Miklós neked kúd innejd a pénzedhe negyven dollárt, osztán ki tudsz gyünni, jobb Amerikába, ugyis keresnek, amind irod, munkásokat mindenfelé, az ujságba. Légy itt, aszondja. Itt jobb sorsod lesz, aszondja. Hát osztán lemondtam akkor, hazamentem Páliba, és váltottam utlevelet aa faluba. Osztán Sopronbú meg is kaptam, hogy tizenhétéves vagyok, nem vagyok katonaköteles, mer tizennyócéves, akkor nem kaphatott utlevelet.

KM: De tizenhét még kaphatott?

HA: Igen. Osztán hát én megkaptam. Mer meg is gyütt január tizenöt P tizenhatodikán, emlékszem rá. Mer Karácsonra már hazamentem, eleresztett a gazda. Sajnáta, aszondja, hogy elmegyek. Hát nem, nem tehetek rúla, így osztán hát elindútam, februárba. Bevásátam ruhát, mindent, cipőt, nadrágot, mind egy amerikai. És akkor osztán útnak indútam, magam. Horváth Antal útja hamarosan a híres Studebaker gyárba vezetett:

KM: Meddig tetszett dolgozni a (:Studebaker:)-nél?

HA: Én összevissza egyhuzába egyszer két izbe dúgoztam ott. Kezdtém kilencszázhétbe, március elejinn, úgy öt-tíz tájba. Akkor ott vótam ezerkilencszáztizenkilencig, akkor <L lelassult a termelés> meglassudott, mer eladták aa szekereket, mindent, akkor akartak begyünni automobilba, mer a Z készen vót itt má, ment a háborus anyag. Csináták. A háborura, mindenféle tengölöket, meg a háborus dolgokat. Nem tudok mindent megmondanyi, mit csinátak, de nagy <U steam hammer> sztimhemörök verték a tengölöket, azt hallottam itt, me itt laktam e. Tizenkilencbe, akkor <L lelassult a termelés> meglassudott, akkor pakúták ki inned a <U Texas> Texesbe vittek legtöbb anyagot, a farmerszekerektű, akkor gyütt Dittroitbú be az autóanyag, a <U machine shop> masinsap P megindút, a <U> Studibekker <U machine shop> masinsap, a <U Sample Street> szempölön. És én elmentem a <U> Szingerbe dúgozni. TizenPhéttül tizenkilencig a <U> Studiná vót, <U> Studibekker né, szekereket csináltam. Dombszekeret, iskola <U ? schoolwagon> szkülvágenyokat, úgy mondtuk, meg Ö mind <U army> ármi szekereket is csinátunk. Az is vót; még most is van a <azaz: a South Bend-i Studebaker Múzeumban> múzeumba, meg szokom mutatnyi, ha odamegyek, hogy ezen is dúgoztam, ezt csinátam e rajta. Fürgetőket csináltam, a fürgető, elő, ami (:swing around Z Z . . .): fürgető (:Z holds the body together. . . you got sticks. You know what the sticks are?:) <U wagon> Farmervágen? (:No.:)

KM: Ja.

HA: (:Yeah? I workin on that. And I went to the Singer two year. Nineteen nineteen, nineteen twenty-one. Nineteen twenty-one. Studebaker pick up autoworkers workin on the automobile job. And I come back,

because Singer was s...:) <L, T lelassította a termelést; slow down> lelassudott. Magyarú beszélek!

KM: Mondja magyarul!

HA: <L, T lelassította a termelést; slow down> Lelassudott a <U> Szinger, akkor visszagyöttem a <U> Studiho; miháncs bementem az <U> office> officra, mindjá megismert a fölvevő, aszondja, <U> Anton> Anton, aszondja, hol dolgoztál? Mondom, a <U> Szingerbe, mondok, mos vissza akarok gyünnyi. Köllesz, aszondja, a <U> machine shop> masinsapba egyszerre köllesz, aszondja. Mindjárt fölirt, akko bementem a <U> machine shop> masínsapba, ami most is ott van, a Z. Ott dúgoztam akkor, osztán elkezdtem dógozni, egész kilencszáz... Mig <U> retire; conversion: igéből főnév a magyolban> rítájerbe nem mentem, mindig a <U> Studiná vótam, mindig ott dúgoztam. Aztán nem mentem máshová.

Ebből a savatlanító-borstalanító átiratból nem derül ki, hogy Tóni bácsi milyen tisztán és következetesen (majdnem ingadozás nélkül) használta a nyugat-dunántúli diftongusokat 73 évvel azután is, hogy beengedték Amerikába a Kaszengárdánál. De látszik valamelyest az, hogy akkor használ angol kölcsönszavakat, amikor szüksége van rájuk, s nemigen törődik azzal, hogy tudós óhazai nyelvészek esetleg azt mondják róla, hogy fölösleges idegen szavakkal beszél a jó magyar szavak helyett. Észrevétlenül átcsúszik az angolba, majd rajta kapja magát, s visszatáncol a magyarba.

A magyar nyelvjárási szókincs összegereblyezőjének, B. Lőrinczy Évának tisztelettel ajánlom születésnapján ezt az „egzotikumot”, amiről tudván-tudom, hogy nem egzotikum, hanem hamisítatlan amerikai *magyar nyelvjárási beszéd*.

Két tájnyelvi névutóról

SEBESTYÉN ÁRPÁD

1. Keletkezését tekintve valójában minden népnyelvi névutónk „tájnyelvi” abban az értelemben, hogy a területileg, törzsisileg, foglalkozásilag tagolt társadalomban a nyelvi sztenderd kialakulása előtt keletkezvén valamely szűkebb nyelvi közösségben alakult ki, tartalmas szóból viszonyjelölő eszközzé grammatikalizálódva. Erre utalnak némely nagy területen élő nyelvrokonaink nyelvjárásilag eltérő névszókészletei, saját nyelvtörténetünk nyelvemlékes névutói, amelyeknek nem sikerült tömegesülniük és a normába beépülniük: *enyett*, *viszett*, *elvé*, *elvett*, *elvöl*, *hegyé*, *hegyett*, *hegyöl* stb. Morfémaszerkezetük világosan mutatja, hogy ezek ősmagyar kori képződmények vagy azok mintájára alakult névutók (vö. Zsilinszky 1991: 458).

A B. Lőrinczy Éva irányításával készülő Új Magyar Tájjszótár kitűnő lehetőséget kínál ahhoz, hogy ezeket a normanyelvből kívül rekedt névutókat számba vehessük, területhez köthessük és sokoldalúan vizsgálhassuk. Magam a mai magyar nyelv névutórendszerét áttekintve (Sebestyén 1965) zárt korpusszal dolgoztam (400 nyomdai ív 16 millió karakteréből kiszűrt kb. 30 ezer adat), csak a saját adattárban szereplő elemeket véve számba. Nem tértem ki az adattáramban nem szereplő történeti névutókra (vö. Sebestyén 1991: 577). Nem foglalkoztam a mai magyar nyelvjárások névutózásával sem, így érvelve: „Nem végeztem külön kutatást a csak egyik vagy másik nyelvjárásban élő névutók összegyűjtésére, ilyen legfeljebb az irodalmi nyelven át került adattáramba. Tapasztalataim szerint a nyelvjárások általában jóval kevesebb névutót használnak, mint az itt vizsgált, elvontabb gondolkodási formákat tükröző nyelvsíkok. Ennek ellenére a nyelvjárások névutózásának vizsgálatát fontosnak tartom, de külön tanulmány feladatának tekintem” (Sebestyén 1965: 23).

A nyelvjárásainkban fennmaradt névutóknak és névutói alak- és jelentésbeli változatoknak a normanyelvivel, illetőleg nyelvtörténeti adatokkal való szembevetése önmagában is sokféle tanulsággal járhat. Az *enyett* névutót például az MTSz. a keleti nyelvterületekről három jelentésben is adja, Simonyi tekintélyes számú régi adat alapján elemzi (Simonyi 1892–5: 227–230), az ÚMTSz. már csak az *enyette* határozószói származékára hoz két adatot, névutóként nem említi.

A *hegyé*, *hegyett*, *hegyől* teljes névutócsaládnak látszik, az 1846-os akadémiai nyelvtan példákkal is szemlélteti: „*Vár hegyett — Kert hegyé — Fám hegyől*” (MTT 1846: 165). Igaz, a mű mondattani fejezetében szereplő táblázat már üresen hagyja a *hegyől* helyét (331). Talán ez is befolyásolta Simonyit, aki miután a régiségből és a népnyelvből adatolta a *hegyett* és *hegyé* alakokat (ez utóbbit többségében a *hegyibe* változattal, de ez sok régi lativusi névutónál hasonló szerkezetű), a *hegyől* családtagról megjegyzi: „csak nyelvtanokban találtam” (1892–5: 40). Nem találunk adatot a *hegyől*-re az MTSz.-ben sem. Klemm Antal viszont két nyelvjárási adatra is hivatkozik a *hegyől* előfordulásaként, sőt utal a Czuczor–Fogarasi szótárra is, amelyet már Simonyi is forgathatott volna (1928–42: 226). De idézhette volna Ballagit is, akinek szótárában ez áll: „*Hegyől*, nu. vminek a tetejéről, hegyéből, v. ö. hegyett.” (1873: 553). Saját, terjedelmes adattárban a család egyik tagja sem fordul elő, nyilván a nyelvjárási jelleg miatt. A *hegyett* és *hegyé* alakokat gazdagon adatolja az ÚMTsz. is, a *hegyől* viszont ebből is hiányzik. Tipikus, hogy a háromirányú névutócsaládok ablativusi tagjának gyakorisága elmarad a másik kettőtől (vö. Sebestyén 1965: 36, 42, 54, 69, 73. stb.). — A fentiekből egy tanulságot mindenképpen levonhatunk: a nyelvben működik egy évezredes rendszerkényszer, amely rendszerint létrehozza a névutók ősi csoportjában a háromirányú családokat. A családok tagjainak előfordulási gyakoriságát azonban a beszédhelyzet, a szükség vezérli: a ritkán használt tag feljegyzetlenül maradhatott a régiségben is, a tájnyelvekben is elkerülheti a figyelmet. Mindenesetre: a köznyelvi, nyelvjárási és nyelvtörténeti névutók állományának egymásra vetített vizsgálata jó tanulságokkal szolgálhat nemcsak a készletek nagyságára és eltéréseire, hanem az alakszerkezeti és a funkcionális kérdések pontos megrajzolására nézve is.

2. A *hazul* névutó. Ilyen névutóról az általam ismert magyar szakirodalomban nem esik szó. Nem említik régi nyelvtaníróink sem (vö. Sebestyén 1965: 18–22). Ablativusi ragos névszóként, illetőleg határozószóként természetesen közismert. Névutóként magam akkor figyeltem fel rá, amikor Szatmár megyei szűkebb pátriámnak, a csengeri járás területének földrajzi neveit gyűjtöttem össze munkatársammal (Kálnási–Sebestyén 1993). Az előzmény szakirodalom feldolgozása során ismerkedtem meg Csenger város neves szülöttével, Molnár Józseffel, aki az 1930-as években kezdte el a csengeri Szuhányi család levéltárának ilyen irányú tanulmányozását, és biztatásomra 1979-ben közzé is tette „Csenger régi helynevei” című összeállítását. Az adatok értékét növeli, hogy az eredeti okiratok nagy része a háborúban elpusztult. A kiadott munkából (Molnár 1979) a következő példákat írtam ki: 1736: „a *Rágicsón hazul* az Alom földre dül véggel” (288., a Kálnási–Sebestyén kötetben: 100); 1736: „*Kereszt úton hazul*” (284, K–S: 92); 1764:

„Kender *ásztátón hazul*” (284, K–S: 91); 1828: „a Bagosi útnál a Nagy és Kis Senyi tó *szélén hazul egy föld*” (287, K–S: 98); „a Sulykos *tón hazul*” (290, K–S: 104); 1736: „Szür égető *dombon hazul egy szántó*” (290, K–S: 106).

A fenti példák olyan terület vagy objektum megjelölését adják, amelyek a helynévvel jelzett dűlőktől a település felé esnek: a Rácsigónak, a Kenderásztátónak, a Szürégetőnek a szomszédságában, a város felőli oldalon. Alakszerkezetiileg a ragvonzó névutók típusához tartozik a kifejezés: *valamin hazul*. Az ilyen szerkezeteket már Klemm is értelmező határozós kapcsolatokról származtatva: „*Az üvegen belül egy légy mászkál (az üvegen rajta, mégpedig belül)*” (1928–42: 222; vö. Sebestyén 1965: 93–119). Az ilyen névutók eredetileg határozósók voltak, és nyomatékosítottak, értelmeztek egy másik — ez esetben superessivusi — ragos határozót. A szerkezet átértelődése során az első határozó ragja a névutóvá váló második határozó(szó) vonzatává alakult.

A *hazul* határozószó a nyelvtörténetből gazdagon adatolható. Eredetileg ablativusi szerepű (NySz.: „Gyilkosságért *hazul el budosot*”), de mint oly sok más esetben, itt is hamar bekövetkezett egy locativusi irányeltőlódás (NySz.: „*Hazul vigyázzon az porta állapotjára*”). Ez magyarázhatja az egyértelműsítő *hazulról, hazulra*, illetőleg az *innen hazul, onnan hazul* stb. alakulatokat. Imre Samu (1973: 78) a felsőöri *hazu* változathoz ezt a megjegyzést fűzi: „A szó önálló előfordulására nincs adatom, csak mindig az *onnaj* 'onnan' szóval együtt. Emlékeimben is így él.”

A csengeri anyagban is előfordul a *hazul* önálló határozósóként még értelmezős szerkezetben: 1728: „a Tetü rét háton *Csenger felől hazul*” (Molnár 279); 1764: „Régi *Fogadónál hazul felől*” (291); 1766: „Kereszt *úton hazul felől*” (284). Különösen ez utóbbi példa mutatja jól a *felől*-lel való kombinálódás mellett a superessivusi ragos szóhoz kötődés mozzanatát: a *felől* elmaradása egyenesen vezethetett a fentebb már adatolt „Kereszt *úton hazul*” névutós szerkezethez. Az adatok korából látható, hogy a folyamat a 18. században zajlott le.

A Szatmár megyei Csenger a Partium, Erdély szomszédságában fekszik. Nem csoda, hogy Szabó T. Attila páratlan gazdagságú Szótörténeti tárában sok adatot találunk a *hazul* változataira is. Az ablativusi jelentésű példákat 1582-től adatolja, a locativusi, 'otthon' jelentésre 1790-ből hozza az első példát. Külön, harmadik jelentésként tartja számon az 'a falu felől' árnyalatot: 1729: „A len kertb(en) vagjon egj fel hold [ti. föld]... vic(inusa) az *Olt Felől* Dénes Mihály *hazul* Bong Balint” (az én kiemelésem. S. Á.). Külön tartja számon a szótár a *hazul felől* szerkezeteket, közülük a legkorábbi 1638-ból származik. Sajnos, a Csengerből idézett névutói szerkezetre még ebben a gazdag gyűjteményben sem találtam adatot.

Helynévgyűjtők számára ismert jelenség, hogy a határ bizonyos részeit a településhez viszonyítva írják körül, nevezik meg. A csengeri anyagban is számos ilyen viszonyítást találunk: 1759: „a Város árkan *belül* egy szőlős nevezetű kert” (Molnár 278); 1736: „az Akaszó fát a *város felől* hátul hagyván az Akasztó fa sorjában a két út közt, az Negyven hold sorjának is hivatattak” (278); 1736: „a Tibota *előtt* az Tetű réthez közel egy pallag” (290); 1776: „a Hordós kúton *innét*”; 1778: „Csengeri tó háton a Hordós kúton *kívül*” (283); stb. Ez a viszonyítási szemléletmód, (amely egyébként a fővárosból nézve a *Tiszántúl*, *Dunántúl* tájneveket létrehozta), ez formálta ki a térszíni objektumok nevének felhasználásával a *valamin hazul* ragvonzó névutós szerkezetet, amely a 18. századi adatokból szépen kirajzolódik, de sem más területekről, sem az élő nyelvjárásból ma már nem mutatható ki. Egyelőre.

3. A *róston* névutó. Legrészletesebb névutófeldolgozásaink nem ismerik: nem tárgyalja sem Simonyi, sem Klemm. Hiányzik az én adattáramból is, de régi grammatikusaink listáiból sem tudtam kimutatni. Pedig szülőföldemen, Szatmárban sokszor hallottam, egyetemistaként tájszóként fel is jegyeztem ilyet 1952-ben: „*Pázmás esőü az, aki ugy róxstonként esik, āra mongyák, hoty sokká tart.*” Itt ugyan nem névutó a *róstonként*, de sokszor hallottam ilyen mondatokban is: „*Három róxston is kerestelek*”; „*Töb róxston is mekkapáltuk a málét, mégis félvèrte a gaz*”. Jelentése világos: 'esetben, ízben, alkalommal', rendszerint számnevekhez kapcsolódva.

Csüry Bálint csodálatos Szamosháti szótára azonban nem hagy kétséget a szó szatmári meglétét illetően: „*róxstonn* hsz. 'ízben'. *Három róxstonn izs belejött a fejibe az a naty fájás. Két róxstō vóud beteg.*” — Látni való, hogy Csüry szófaji minősítése téves. Ha a példák *róston* szóalakja határozószó volna, a mondatoknak meg kellene állniuk a megelőző számnév nélkül is, de a „*róston belejött*”, „*róston volt beteg*” kifejezések nem léteznek. Itt tehát névutóval állunk szemben, nem határozószóval. Hasonlóan névutó Csüry másik ide vonható címszava is, a *róstban*, ahogyan jelentésmegadása is mutatja: „*róuzsdba* hsz. 'ízben, alkalommal'. *Nemzetőürök is mentek ēl két róuzsdba is*”.

Sajnos, az ÚMTSz. befejező része híján nem tudom áttekinteni e névutók mai nyelvjárási előfordulásait és területi szóródását. Egy-két adatot azonban tudok említeni e századi gyűjtésekből. Nyilván ide tartozik Ortutay *roston* 'ízben, -szer' adata a Szabolcs megyei Bátorligetről: „*Hallgatta a kiráj több roston is*” (1973: 19; ugyanígy: ÚMNGy. I, 360). Törös Béla a beregszászi nyelvjárásról írt műve szószeretében írja: „*róuston* (határozott számnevek mellett): -szer, alkalommal, ízben” (1910: 65). Zolnay Gyula szintén beregszászi adatként közli: „*Három roston is befütöttem*” (1905: 48).

Oláh Gábor a debreceni nyelvjárás német jövevénytörzsként sorolja fel a talán ide tartozó *róstom* szóalakot (1906: 45).

Az azonos töből, hasonló jelentéssel alakult *róstokként* határozószó szintén megvan Csüry Szamosháti szótárában: „*róstonként* hsz. 'pázmánként, szakaszonként, időnként, egyszer-egyszer' *Még róstonként esik ez az eső, má két rózsdba is megindult*”. Ez a példamondat együtt mutatja a határozószó és a névutó használatát. Fentebb idéztem a *róstokként* gacsályi példáját, de tudunk meglétéről más szatmári gyűjtésből is (Bartha 1918).

A fentiek alapján úgy látszik, hogy a *roston*, *róstban* névutók '-szer, ízben, alkalommal' jelentésben az északkeleti magyar nyelvjárásokban létező elemek voltak vagy ma is léteznek, és egy töről származnak a 'szakaszonként, megszakításokkal, időnként' jelentésű *róstokként* határozószóval. Névutóvá minősítésükkel azonban sehol sem találkozunk.

Nem lenne érdektelen a *róstban*, *roston* viszonyozói jelentésének a távolabbi múlt felé való továbbnyomozása sem. Hely hiányában csak néhány utalást kísérek meg. — Ballagi Mór szótára a *rost* főnév negyedik jelentésénél ezt írja: „a. m. íz; *három rostban is meglátogatlak*” (1873). Ez világosan viszonyozói, névutói jelentés. Hasonlót találunk a Czuczor–Fogarasi szótárban is a *rost* címszó alatt: „Némely tájakon annyi is, mint: íz, szakasz. *Három rostban (ízben) is voltam nálatok*”. — Baróti Szabó Dávid Kisded szó-tára a *rost* első jelentéseként veszi fel: „íz, szakasz. *Három rostbann, ízben, izromban, tsatában, vóltam nála*” (1792 — az én kiemelésem). Érdekesek itt a tájnyelvi szinonimák is: keleti nyelvjárásokra utalnak. A módszeres nyelvtörténeti adatfeltárás bizonyára további régiségi adatokat is előhozna. Mindenesetre a *rostokként* határozószót az NySz. már 1651-ből adatozza: „*Rostokként* ujjabb ujjabb erővel szokta a hiveket szorongatni és ostromolni”. Fontosnak tartom, hogy az adat Nagy-Ari Benedeknek egy Váradon kiadott munkájából való. A szótárban megadott jelentés: 'articulatim; stückweise' jól illeszkedik a fenti névutós viszonyjelentésekhez is.

A fenti néhány adat alapján a szócsoport etimológiájához hozzászólni illetlenség volna. A TESz. a *rost*² címszónál ('emberi és állati, illetőleg növényi szövetek szálas, fonalszerű része; Faser, Fiber') harmadik jelentésárnyalatként említi meg a *rostban*, *rostokként* adatokat 'alkalommal, ízben' jelentéssel, Nagyari fentebb idézett adatára utalva, határozószónak minősítve példáit. Bizonytalan eredetűnek minősíti, utalva a *rojt* és a *roshad* szavakkal való esetleges kapcsolatra. Hasonlóan nyilatkozik az EWUng. is. Magam nem zárnám ki a *rostok* (*rostokol*) szócsoporttal való összekapcsolás lehetőségét sem, noha ennek első előfordulása csak a 17–18. század fordulójáról való. A német *Rast* 'pihenő, szünet' előtag, amely valamilyen folyamat — menetelés, munka, tánc — megszakítását, majd újraindulását jelenti,

szemantikailag könnyebben elvezethet a névutói '-szer, ízben, alkalommal' jelentéshez, mint a *rojt*, *roshad* fogalomköre.

Nem könnyíti meg az etimológusok munkáját az sem, hogy némi párhuzamosság mutatkozik a *róta* szóval is. Az 1838-as Tájjszótár írja: „*Róta*, sereg, csapat. Székely szó. *Cserey Elek*.” — „*Rótával* jó a' fájdalom. Győr várm. *Czech János*”. Továbbá: „*Rótás-eső* v. *pásztás eső*, csak darabonkint járó eső, mellynek ellentéte a' közönséges vagy országos eső. Balaton melléki szó. *Horváth Zsigmond*.” — A *rótával* jövő fájdalom nehezen értelmezhető, lehet meg-megújuló is az időben. A *rótás eső* szintén lehet területileg pásztás vagy időben megszakításokkal eső. Mihályi község mai tájnyelvében a *róta* 'záporosó' jelentésű (Kiss 1979), Nyúl községben viszont 'ismétlődő eső egy hulláma' (Ábrahám 1991), bár a kettő nem összeegyeztethetetlen: a záporosó is lehet megszakításos. Mindez összefügghet a *róston*, *róstban* névutók etimológiájával is.

Szakirodalom

- Ábrahám 1991 = Ábrahám Imre, Nyúl község nyelvkincse. MNyTK. 195. sz. Bp.
- Ballagi 1873 = Ballagi Mór, A magyar nyelv teljes szótára. Pest. Heckenast Gusztáv.
- Baróti 1792 = Baróti Szabó Dávid, Kisded Szó-tár. Kassán.
- Bartha 1918 = Bartha Károly, A paládi nyelvjárás. Doktori ért. kézírata. Debr. Egyet. Kvtár, A-1.
- Imre 1973 = Imre Samu, Felsőöri tájjszótár. Bp., Akad. K.
- Kálnási – Sebestyén 1993 = Kálnási Árpád – Sebestyén Árpád, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, KLTE
- Kiss 1979 = Kiss Jenő, Mihályi tájjszótár.
- Klemm 1928–42 = Klemm Antal, Magyar történeti mondattan. Pécs. Egyetemi Kiadó.
- Molnár 1979 = Molnár József, Csenger régi helynevei. In: Gyarmathy Zsigmond szerk. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. Nyíregyháza. 269–298. Szab-Szatm. Levéltár.
- MTT 1846 = Magyar Tudós Társaság: A' magyar nyelv' rendszere. Budán, M.DCCC.XLVI.
- Oláh 1906 = Oláh Gábor, A debreceni nyelvjárás. NyF. 26. sz. Bp.
- Ortutay 1937 = Ortutay Gyula, Bátorligeti mesék. Bp.; ÚMNGy. I. Bp., 1940.
- Sebestyén 1965 = Sebestyén Árpád, Árpád-kori szövegeink névutózásához. In: Hajdú M. és Kiss J. szerk. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 574–580.
- Simonyi 1892–5 = Simonyi Zsigmond, A magyar határozók II. Bp.
- Törös 1910 = Törös Béla, A beregszászi nyelvjárás. Bp.
- Zolnai 1905 = Zolnai Gyula, Szók és nyelvsajátságok (egy beregi születésű egri baka beszédéből). Nyr. 34: 48.
- Zsilinszky 1991 = Zsilinszky Éva, A névutók. In: Benkő Loránd főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Bp., Akad. K.

Tájszómagyarázatok Duba Gyula műveiben*

SZABÓ JÓZSEF

Bizonyosan a magyarság sorsával, történelmi körülményeivel függ össze az a tény, hogy irodalmunkban több évszázad óta — Sylvester Jánostól Baróti Szabó Dávidon, Kazinczy Ferencen át egészen Sütő Andrásig — vissza-visszatérő téma az anyanyelv féltő szeretete és a megmaradásáért, megőrzéséért való szüntelen aggodalom és felelősségérzet. Ha a kor parancsa úgy kívánta, a magyar nyelv gazdagításáért, szépítéséért végzett szívós munkálkodás sem maradt el, s ebben íróink, költőink mindenkor oroszlánrészt vállaltak. A magyarság történetéből fakadóan a nép és nyelv elszakíthatatlan összetartozásának fölismerése és kifejezése, az anyanyelv féltő szeretete és tudatos művelése, pallérozása a magyar irodalom történetében — a kezdetektől napjainkig — valószínűleg nagyobb hangsúlyt kapott, mint azon szerencsés nemzeteknél, amelyek hozzánk viszonyítva békésebb történelmi események közepette éltek és fejlődtek. Talán ezért is bővelkedik irodalmunk olyan sok költeményben és prózai írásban, amely a magyar nyelv erejét, szerepét és szépségét fejezi ki, s amelyben a szerző az anyanyelv iránti mély szeretetéről vall. Erről tanúskodik a *Koszorú* című kötet is, amely kereken száz verset tartalmaz anyanyelvünkről (válogatta és az utószót írta Graf Rezső. Bp., 1994).

A magyar irodalomnak van egy olyan áramlata — Arany Jánostól Kosztolányi Dezsőn át Karinthy Ferencig —, amelyre jellemző, hogy az oda sorolható alkotók az átlagosnál, a megszokottnál jobban vonzódnak a nyelv mélyebb titkaihoz, rejtettebb összefüggéseikhez vagy mindennapi használatához, olyannyira, hogy némelyikük cikket, tanulmányt, sőt kötetnyi írást is szentel különböző nyelvészeti (főként nyelvhelyességi, stilisztikai, nyelvészeti) kérdéseknek.

Megfigyelhető ezenkívül egy olyan vonulat is irodalmunkban, amely ösztönösen vagy tudatosan megfontolásból a népnyelv gazdag forrásából merít, és témaválasztásából, érdeklődéséből adódóan eredendő természetességgel, kedvvel használja föl a különféle nyelvjárási elemeket (tájszókat, színes-ízes szókapcsolatokat, fordulatokat, szólásokat), sőt — minthogy belülről ismeri

* Teljesebb változata az Új Dunatájban jelenik meg.

a falusi életet, a paraszti világot — fölfedezi és szépirodalmi alkotásaiban meggyőzően, hitelesen tükrözteti a népi gondolkodásmód jellegzetességeit is, vagy esszében, visszaemlékezésben fejtegeti egy-egy nyelvjárás és a paraszti gondolkodás egynemely sajátosságát és összefüggését. Ide elsősorban a falusi környezetből jövő, többnyire paraszti származású írók sorolhatók, klasszikusaink közül pl. Arany, Mikszáth, Móricz, Tamási Áron, Veres Péter, Illyés Gyula. Napjaink alkotóinak köréből szinte kizárólag az idősebb írónemzedék egy-két képviselője tartozik ide (pl. Csák Gyula, Somogyi Tóth Sándor, Sütő András), a szlovákiai íróink közül pedig elsősorban Duba Gyula és Gál Sándor.

Duba Gyula könyvei közül — tárgyánál fogva — elsősorban a szociológiai–szépprózai jellegű *Vajúdó parasztvilág* és az önéletrajzi ihletésű *Aszály* című munkák tekinthetők nyelvészeti (főképpen nyelvjárástani) szempontból is figyelmet érdemlő kiadványnak. Mindkét műre jellemzőnek tartom azt a tartalmi-műfaji megközelítést, melyet a *Vajúdó parasztvilág* borítólapjának hátoldalán a szerző a következőképpen fejtett ki: „Régi tervem volt megírni a parasztvilágról ismereteimet és emlékeimet úgy, ahogy azok bennem élnek. A pályázat kapóra jött, a könyvet megírtam. Úgy igyekeztem, hogy valami szociológiai–szépprózai helyzetjelentés legyen belőle, konkrét helyi adatokra támaszkodva, de lírai–szépprózai hangvétellel megírva.” — Az olvasót alighanem ez a sorokon is átütő szeretet, finom líraiság ragadja meg, másrészt pedig — ha szülőfalujára, a Léva vonzáskörzetében fekvő Hontfüzesgyarmatra vonatkozó történeti vagy valamilyen statisztikai adatok merülnek föl — a meggyőző, tényeken nyugvó hitelesség teszi munkáját a néprajztudomány, olykor a nyelvészet (főképpen a dialektológia) fontos és pontos forrásává is.

A *Vajúdó parasztvilág* — amint azt az Irodalmi Szemle 1994/6. számában részletesebben kimutattam — nemcsak néprajzi szempontból forrásértékű kiadvány, hanem névtani, nyelvtörténeti és dialektológiai tekintetben is jól hasznosítható adalékokat (elsősorban tájszókat) foglal magában. A kötetben található alaki, jelentésbeli és valódi tájszók mellett, melyeket pontosan, szakszerűen értelmez, egy-két szóhoz részletesebb magyarázatot is fűz az író. A *fog*, *kert* és *szilvás* tájszók jelentését a 26. lapon a következőképpen fejti ki: „A lovakat közismerten befogják a szekérbe, falum embere nyugodtan azt mondta, amikor még saját lovaival szekerezett: Megyek fogni! — s még véletlenül sem fordult elő, hogy ne értette volna meg mindenki: a lovait megy befogni a szekérbe, szánkóba vagy egyszerűen csak az eketaliga elé, mert az ekét ekelovon — két, keresztbe ácsolt fadorongon — húzatta ki a mezőre. Rövidíti hát falum a szavakat, s egyúttal az értelmüket is módosítja saját szükségletei szerint; a „kert” szó így elsősorban és konkrétan a szérűskertet jelenti számára, és nem a gyümölcsöskertet, de a virágoskert például kiskert

lett a szóhasználatában. A gyümölcsöskertet, miután nálunk többségében szilvafák vannak benne, lakonikus egyszerűséggel szilvásnak mondja.”

Az 1989-ben megjelent *Aszály* című regénye, melynek főhősében nem nehéz ráismerni magára az íróra, témájánál, műfajánál fogva kevesebb tájnyelvi elemet tartalmaz, mint a *Vajúdo parasztvilág* c. műve. Értékes és érdekes alaki és valódi tájszók azonban ebben is fölbukkannak (pl. *borzag* 'gyalogbodza', *lápa* 'mélyedés', *puruttya* 'léha, semmirekellő'; stb.). Talán a tájszóknál is figyelemre méltóbb, ahogy a szerző a falusi élet minden napjainak leírása során vagy főhősének bemutatása kapcsán mennyire belefeledkezik néhány tájszó jelentésének magyarázatába, és elragadtatva, lelkesülten fejtegeti egy-egy tájnyelvi elem hangulatiságát, s esetenként más lexémához való kapcsolódását. A regénynek a Lucernakaszálás c. fejezetében (a 130. és 131. lapon) a *petrence* és a *rend* szavakhoz fűz érdekes magyarázatot: „A Nagy-völgyben a lucernatábla — három katasztrális holdnyi dombos-hullámos terület — pompás, anyagszerű zöld tenger, bimbózó kék virágai remegő égszínű vibrálással vonják be felszínét. Napokig a lucerna jegyében telik majd az életük, a Nagy-völgy után a Bokrosban kaszálnak, aztán a Hosszú-dűlőben. Egy hétig eltart, míg lekaszálják, aztán megforgatják a rendeket, felgyűjtik és petrencébe rakják. Petrence! — micsoda szó. Van benne valami valószínűtlen, megmagyarázhatatlan ősi íz, kezdetleges zeneiség, valami elgondolkoztató üzenet azokból az időkből, amikor az ősök még lovon nyargalásztak, és hegyen-völgyön vándoroltak, állandóan harcolva, népeket leigázva, és véres csatákban legyőzve, régen, a középkor kellős közepén. Petrence! Van a szavakban valami titokzatos. A mindennapi beszédben, amikor másokkal megértjük magunkat, és ösztönösen szólunk, kifejezzük önmagunk, a szavak titkai felett elsiklik figyelmünk, mert használjuk őket. Akkor árulkodnak titkainkról, amikor magunknak magunkban ejtjük ki őket, s közben erősen odafigyelünk, belső hallással halljuk melódiájukat, és megérezzük az erőt, mely a szóban lakik. Ilyenkor szinte hihetetlen a szó, sejtelmes és magának való, önálló léte van, olyan, mint egy rég letűnt világ távoli emléke, van benne valami eredendően elemi sajátosság, amit már nem ismerünk, bár érezzük, hogy valamikor tudtuk, de már elfelejtettük.

Valószínűtlen így a szó, mint ahogy az is valószínűtlen, hogy Gálék napokig itt kaszálnak, simára borotválják a hullámzó földdarabot, letarolják a kékes árnyakat villantó kék tengert, mely alól előtűnik a csupasz föld, hogy néhány hét múltán — ismeretlen természeti erők parancsára — újból zöld növényzet borítsa be. Apjának ez természetes. Nem gondolkodik, cselekszik. Egyenletes fél lépésekkel halad előre, és széles lendülettel vágja a tengert. Gál rövid, állandó távolságra nyomában halad. Lemeztelenedik mögöttük a föld, két kövér hurka marad rajta. A rendek! Újabb figyelemre méltó szó. A nyelvész eltöprenghetne rajta, hogy mi köze a lucernarendeknek (sarjú-

rendnek, rendre vágott gabonának) ahhoz a renدهz, ami az emberek között van, ha békésen és megszokottan folyik életük?!”

A kérdés megválaszolása, melyet az író fölvet, korántsem könnyű. A *rend* hangalakú szóhoz a ’tárgyaknak, folyamatoknak szabályozott, áttekinthető sora, állapota’ és a ’lekaszált és még föl nem szedett fű, takarmány vagy gabona sora’ értelme mellett ugyanis *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* c. kiadványban (III, 378–9) további tizenkilenc jelentés kapcsolódik. A *rend* szláv eredetű lexéma, hangtani és jelentésbeli megfelelői több szláv nyelvben is megvannak, de a közvetlen átadó nyelv a szóba jöhető adatokból nem jelölhető meg pontosan, és a nagyszámú jelentés közötti összefüggés kimutatása sem problémamentes.

Duba Gyula gazdag munkásságában arra is van példa, hogy külön cikket szentel egy tájszónak, amikor az fölmerül emlékezetében. Igen tanulságos és megragadó mindaz, amit a *puruttya* valódi tájszó kapcsán a nyelvi emlékekről és azoknak az ember életében betöltött szerepéről, jelentőségéről fejteget. Gondolatgazdag és érzelmileg is hatásos írásának — terjedelmi okokból — csupán egy részét idézem: „A nyelvi emlékek olyanok, mint a bűvópatak csörgedező ágai a föld mélyében, sokáig jeltelenül meglapulnak a tudatunk mélyén, elrejtőznek a világ elől, önmagunk elől is, majd egy véletlen gondolatársítás révén feltörnek a tudatalattiból, pillanatig sziporkázva tündökölnek, aztán újra elenyésznek. ...Nekem is így jutott eszembe a rég nem hallott, pogány hangzású jelző: valaki oktalatlanul és rosszindulatúan gondot okozott, és én gondolatban így bélyegeztem meg őt: micsoda *puruttya* ember! Az eset után a szó bennem maradt, gyökeret vert a fantáziámban és kivirágzott, szélesebb összefüggéseit kerestem. Először is a nagy értelmező szótárban jártam utána, de nyomát sem találtam. Ejnye, ilyen ritkaságra leltem volna? Országjáró utaimon is kutattam a szó után, vizslattam a nyomát, mint vadászkutya a lapuló foglyokat, de eredménytelenül. Már-már mitikus értelmet nyert a számomra: a Hontpázmány nemzetség tagjai hozták egyenesen Etelközből! Kurutyoló, rekettye, retye-rutya, *puruttya*... élvezettel ropogtatta nyelvem a szavakat, csupa egzotikum. Aztán mégis a nyomára bukkantam. Alsószelin, a Mátyusföldön. Egy szerzői est után kedélyesen beszélgetve régi, kihalt szavakat említettünk, mint *tészla*, *üstöke* (ösztöke), *ferhéc* (felhérc), *hámfa*, s itt jutott eszembe, hogy gyorsan megkérdezzem: azt a szót, hogy *puruttya*, biztosan nem ismerik? ...A szeliek nagyot nevettek, úgy mondták többen is, kórusban: másképp se hívják nálunk a léha, jellemtelen, csélcsap embert, csak *puruttyának*!

Hát a Mátyusföldön dugta ki egy pillanatra fejét a bűvópatak a néplélek mélyéről. Azóta is keresem a *puruttyával* a következő találkozást” (*Puruttya*. In: *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.*

Összeállította: Zalabai Zsigmond. Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 1987. 171).

Duba Gyula ezen írásához hasonló hangvételű és hasonló érzelmi töltésű fejtegetésekkel, tájszómagyarázatokkal és más népnyelvi elemekhez fűzött észrevételekkel a mai idősebb írónemzedék műveiben és korábbi irodalmunkban egyaránt találkozhatunk.

A fiatalabb írónemzedék műveiben — határon innen és túl — sajnos nagyon csekély számban találunk tájnyelvi elemeket és hozzájuk fűzött észrevételeket, magyarázatokat. Ebben nyilvánvalóan közrejátszik az a körülmény, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás az 1960-as évek elejétől lényegében véve teljesen visszaszorult, a magyar falu szokásrendszere, egész arculata nagy mértékben megváltozott, s a felnövekvő fiatalok akarva-akaratlan sem tudtak olyan erős szálakkal kötődni a faluhoz és annak nyelvéhez, mint a korábbi nemzedékek. A fiatalabb írók életútja, élményanyaga kevésbé vagy már egyáltalán nem kapcsolódhatott a hagyományos paraszti világhoz és a falu nyelvjárási alaprétegéhez.

Régóta vallom, hogy anyanyelvünk megszerettetése és a magyar nyelv-tani ismeretek megszilárdítása nem csupán a nyelvtanórák feladata, nem csupán azokon valósítható meg. A magyartanár mindezért nagyon sokat tehet az irodalmi órákon is, amikor például egy-egy mű elemzésekor rámutat a különféle nyelvi-nyelvtani elemek, eszközök értelmi és hangulati szerepére. Meggyőződésem, hogy a szépirodalmi alkotásokban föllelhető tájszókat és minden tájnyelvi fordulatot, szólást sem csupán a pontos szövegértés céljából kell elmagyarázni a diákok számára — ez egyébként az eredményes oktatás egyik alapföltétele —, hanem amiatt is, hogy föltáruljon a népnyelv minden értéke (gazdagsága, kifejezőereje és szépsége), hogy tanítványaink érzelmileg is minél inkább kötődni tudjanak szűkebb pátriájukhoz, a fölnevelő szülőföldhöz, őseikhez, s ezáltal a kisebb-nagyobb nemzetrészhöz és a nemzet egészéhez is.

Generációk az emigrációban

A felső-ausztriai szórványmagyarság néhány jellemzője

ZELLIGER ERZSÉBET

„Pótanyámnak” — aki első szakmai szárnypróbálgatásaimtól kezdve jó tanáccsal, biztatással, érdeklődéssel, figyelemmel kíséri munkálkodásomat — születésnapj jókívánsággal

Generáción, nemzedéken általános megfogalmazásban egyrészt az egy korban élő és körülbelül azonos korú emberek összességét, illetőleg az egymást föl váltó utódok életének az időszakát értjük (ÉKsz.) A fogalom nélkülözhetetlen több tudomány(ág)ban, a társadalomtudományokban pedig szükségképpen további szempontokkal egészül ki. Közöttük az életkor igen fontos vetülete a generációkérdésnek, ha tekintetbe vesszük, hogy azonos időben különböző korú, azaz más-más generációhoz tartozó embercsoportok élnek együtt. Ezeket az embercsoportokat egymástól eltérő társadalmi és pszichikai meghatározottság jellemzi, amely különböző magatartásformák követésében nyilvánul meg. A szociolingvisztikában, kiváltképpen a kétnyelvűség és a kettősnyelvűség vizsgálatában, ahol a generációváltásnak nyelvhasználatbeli és nyelvi változásbeli szerepe van egy adott szinkronián belül, ezeket a szempontokat nem lehet figyelmen kívül hagyni (Mattheier 1987: 81–82). Ezek az összefüggések a MNyA. munkálataiban is érvényesültek, ha elméleti megfogalmazásuk írásbeli rögzítése el is maradt.

A kétnyelvűséggel (és ezen belül az emigráns kétnyelvűséggel) foglalkozó szakirodalom a vizsgált népességet első, második, (harmadik) generációs csoportokra szokta osztani. Természetes felosztásnak tűnik első generációsnak tekinteni azt, aki szülőföldjéről valamilyen (gazdasági, politikai) okból más országban, nyelvterületen telepedett le, az új hazában született utódait második, azok leszármazottait pedig harmadik generációnak számítani. Ezt a kategorizálást találjuk Fishmannél (1966: 16–7.), amelyet Bartha mechanikusan átvett tőle (1993: 41, 1995: 35). Az élet azonban — mint általában — ennél bonyolultabban veti fel a kérdést...

A felső-ausztriai magyarok körében végzett kutatásaimban szereplő adatközlőimet (az életkori aspektust is figyelembe véve) a különböző emigrációs hullámokon belüli helyüket tekintve a következők szerint lehet jellemezni. A mai felnőttek egy része felnőttként választott új hazát; más részük

— általában az előző csoport gyermekei — gyermekkorban került Ausztriába, egy harmadik csoport pedig már Ausztriában született. (A 2. és a 3. csoport egyes tagjai között testvéri viszony is lehet, sőt van!) Adatközlőim másik lényeges része jelenleg iskolás. Közülük is van, aki születése után került Ausztriába, mások pedig már ott születtek. A két csoport egyes tagjai között megint csak lehetnek/vannak testvérek. Fishman idézett besorolását a szó szoros értelmében alkalmazva tehát édestestvérek, akár néhány év különbséggel is különböző generációk képviselői lennének. Ez az abszurdnak tűnő tény, valamint saját megfigyeléseim és Mattheier idézett tanulmányának megállapításai arra ösztönöztek, hogy különböző viselkedési formákat is figyelembe vegyek a generációs korosztályok megalkotásánál és az egymástól való elkülönítésükben.

A vizsgált szempontból kikerülhetetlen azonosító–elkülönítő viselkedési forma a nyelvválasztás kérdése. A rendelkezésemre álló 200 kérdőívnek egy töredékéből: 36 adatközlő nyelvhasználati adataiból is jól kirajzolódnak a kontúrok. A nyelvhasználat színterei, illetőleg a beszédpartnerek (függőleges oszlopok) a következők: 1. Iskola, 2. Család, 3. Szülők, 4. Házastárs, 5. Gyerekek, 6. A gyerekek barátai, 7. Isten, 8. Számolás, 9. Barátok, 10. Szomszédok, 11. Olvasás, 12. Rádió, 13. Televízió. Az adatok hiánya a beszédhelyzet irreleváns voltából fakad: pl. nincs házastársa, gyereke; nem vallásos stb. A nyelvek sorrendje időrendet (az iskola nyelveként) vagy gyakoriságot fejez ki.

Sorszám	Életkor	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
L-002	58	MN	NM	M	N	N	N	NM	M	MN	N	NM	N	N
L-003	36	M	M	M	M	M	NM	–	N	MN	N	MN	MN	N
L-004	51	MN	MN	M	NM	M	N	M	M	MN	N	MN	N	NM
L-005	43	MSzS	M	M	M	M	N	M	MSz	M	MN	MN	N	N
L-006	70	M	MN	M	M	M	N	M	M	M	MN	NM	MN	N
L-007	47	M	MN	M	M	M	N	–	M	M	NM	MN	MN	N
W-501	88	M	M	M	M	M	–	ML	M	MN	MN	M	M	–
W-502	49	M	M	M	M	M	MN	M	M	M	N	NM	NM	N
W-503	43	M	M	M	M	M	MN	M	M	M	N	M	MN	N
W-506	42	M	M	M	M	M	MN	M	M	M	MNR	MN	MN	N
W-510	61	M	M	M	M	M	M	M	M	M	–	M	M	–
W-511	55	M	MNSz	M	M	M	MNSz	M	M	M	H	M	MN	N
L-008	20	N	M	M	–	–	–	N	N	N	MN	N	N	N
L-014	53	MN	NM	NM	–	–	–	–	M	N	N	NM	N	N
L-046	21	MN	M	M	–	–	–	M	M	MN	M	M	N	N
W-504	21	MN	MN	M	–	–	–	M	MN	N	N	N	NM	N
W-527	28	MN	NM	M	M	NM	N	NM	MN	N	MN	NM	NM	N
W-532	19	MN	MN	M	–	–	–	–	N	N	NM	NM	N	N

L-021	16	MN	MN	M	-	-	-	NM	M	NM	N	NM	MN	N
L-037	14	MN	MN	M	-	-	-	-	M	NM	N	NM	N	N
L-073	16	MN	MN	M	-	-	-	NM	MN	NM	NM	NM	N	N
W-508	15	N	M	M	-	-	-	MN	MN	NM	MN	NM	N	N
W-533	15	N	NM	M	-	-	-	-	N	N	N	N	N	N
W-545	16	MN	M	M	-	-	-	M	NM	MN	NM	NM	NM	N
L-029	23	N	MN	M	-	-	-	NM	N	MN	N	N	NM	N
L-043	25	N	M	M	M	M	MN	-	NM	N	MN	NM	NM	NM
L-060	34	N	NM	M	-	-	-	N	N	N	MN	N	N	N
W-520	41	NM	MN	NM	NM	MN	N	N	NM	MN	N	N	N	N
W-560	38	N	NM	M	N	N	N	-	M	-	MN	N	N	N
W-565	35	N	NM	M	N	N	N	NM	N	N	MN	N	N	N
L-026	15	N	NM	NM	-	-	-	N	NM	N	N	NM	NM	N
L-075	16	N	NM	M	-	-	-	N	N	NA	N	N	N	N
L-120	15	N	N	N	-	-	-	N	N	N	N	N	N	N
W-522	16	N	NM	NM	-	-	-	N	N	NM	N	NM	N	NM
W-529	12	N	M	M	-	-	-	NM	NM	M	N	NM	N	N
W-585	16	N	MN	M	-	-	-	N	N	N	N	N	N	N

Rövidítések:

M = magyar

Sz = szerb

N = német

L = latin

H = horvát

A = angol

R = román

S = svéd

A nyelvválasztás mellett figyelembe veendő, sőt azt sok esetben meghatározó érzelmi/tudati tényező az identitás kérdése. (Erre vonatkozóan az iskolásoknak szóló kérdőív nem tudakozódik.) A magyarsághoz való tartozásra adott válaszokat ezúttal erősen tömörítő kategóriákban megfogalmazva 101 felnőtt adatközlő vallomása alapján a következő számok és arányok jellemzik:

Identitás	Felnőttként (a) került Ausztriába		Fiatalon (b)		Ausztriában (c) született		(b) + (c) együtt	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Pozitív érz., vállalás	61	85,9	3	33,3	6	28,6	9	30,0
Kettős identitás	1	1,4	1	11,1	3	14,3	4	13,3
Közömbös	5	7,0	2	22,2	1	4,8	3	10,0
Negatív ézés	1	1,4	1	11,1	–	–	1	3,3
Osztrák	1	1,4	1	11,1	7	33,3	8	26,7
Nincs válasz	2	2,8	1	11,1	4	19,0	5	16,7
Összesen	71	99,9	9	99,9	21	100,0	30	100,0

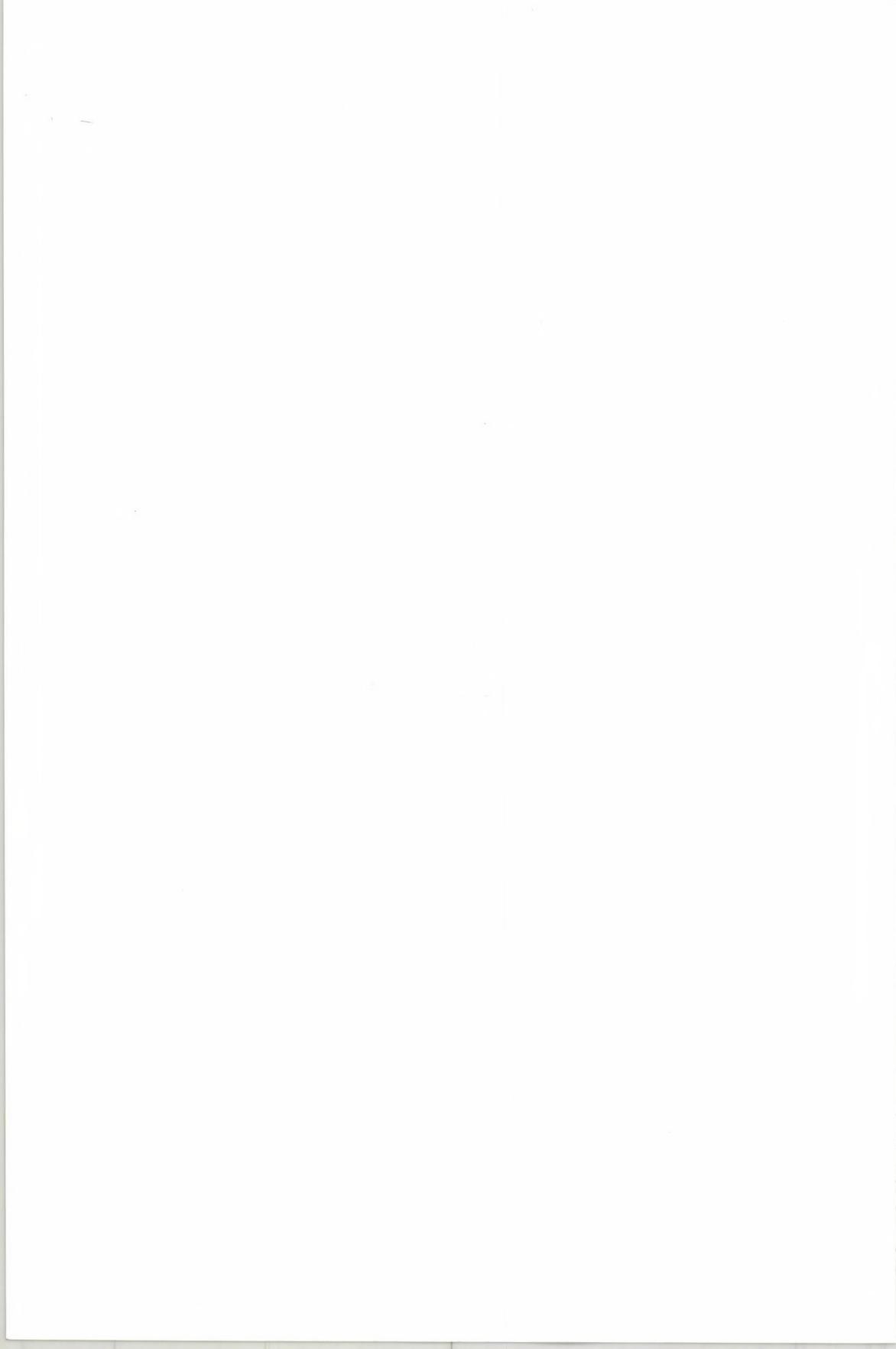
Mindkét szempontú megközelítésben a szülőföldjüket felnőtt korban elhagyók csoportja élesen elkülönül a többiekétől. Ez egyértelműen ennek a csoportnak az első, a többi csoportnak a 2. generációba való sorolása mellett szól, azaz a mechanikus tagolás torzító voltára hívja fel a figyelmet. Kérdés-ként az vethető fel, hogy a két generáció közötti életkorhatárt hol húzzuk meg. Kontra (1990: 18–20) némi engedménnyel a 2–3 éves korban Amerikába került adatközlőit az „Amerikában születtek” kategóriába sorolta, ám azokat, akik 11–12 éves korban hagyták el Magyarországot, az első generációsok között szerepelteti. Ezzel szemben a fejlődéslelektant is segítségül hívva többféle megfogalmazásban lényegében ugyanaz az életszakasz körvonalazható: a 18 éves korhatár, a szülőföldön befejezett iskolai tanulmányok (eltekintve a felsőoktatástól és a „rátanulástól”, azaz az azonos szintű, de más szakirányú képzéstől), az anyanyelven letett érettségi vizsga. A felsorolt szempontok a személyiség alakulásának, az egyén nyelvi fejlődésének egy lezárt szakaszát jelentik, ugyanakkor esetenkénti mérlegelést is lehetővé tesznek. Ennek megfelelően első generációsoknak számít az az 56-os magyar, aki iskolai tanulmányait valamelyik, akkor Ausztriában létesített magyar gimnáziumban fejezte be; aki az iskoláit a szülőföldjén — esetleg részben más: román vagy szerb nyelven — végezte stb.

A vázolt generációs csoportosítás több követelménynek is megfelel: nem szakít el egymástól (esetleg csupán egyetlen anyakönyvi adat alapján) azonos korúakat, akikre viszont a közös élményeken alapuló, és más generációktól elkülönítő társadalmi magatartásformák jellemzőek. Ez a tagolás ugyanakkor nem mossa össze a különböző emigrációs hullámok nemzedékeit, noha szükség szerinti együtt tárgyalásukat sem zárja ki.

Szakirodalom

- Bartha Csilla (1993) = Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban. In: *Hungarológia* 3: 40–51.
- Bartha Csilla (1995) = A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptomája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Bp., 34–45.
- Fishman, Joshua A. (1966) = *Hungarian Language Maintenance in the United States*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 62, Bloomington.
- Kontra Miklós (1990) = *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. *Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 5. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Mattheier, Klaus J. (1987) = *Alter, Generation*. In: *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Ed. / Hrsg.: Ammon, U., Dittmar, N., Mattheier, K.J. Volume / Halbband I. Walter de Gruyter, Berlin, New York.

IV.
LEXIKOGRÁFIA

Három szótárnemzedék

DEME LÁSZLÓ

A nagycsalád (s idestova egyáltalán: a család) felbomlásával egyre ritkábban készülnek háromnemzedékes fényképek. A régieken azt látjuk: élemedett, tekintélyes nagyszülő(k), javakorbeli, felnőtt szülő(k), s végül serdülő vagy annál is ifjabb gyermek(ek). — A címbe foglalt három „nemzedék” épp az ellenkezőjét mutatja ennek, ha egymás mellé tesszük őket: „Magyar TÁJSZÓTÁR” 1838; — „MAGYAR TÁJSZÓTÁR” I. 1893–1896, II. 1897–1901; — „ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR” I. 1979, II. 1988, III. 1992, IV. ??? — A lapszámok meg- és összeadását mellőzöm; a nagyságbeli (itt nem nagyképű ezt a szót használnom: nagyságrendi) különbség „érzékszervi úton”, akár ránézésre, akár tapintásra is, közvetlenül megítélhető.

Mégis: mindegyikük kiemelkedő teljesítménye a maga korának. Nemcsak a legutóbbi, a majdnem befejezett részeinek még kiadására váró Új Magyar Tájszótár érdemli meg az általam reá adaptált megjelölést (vö. Monumentum aere perennius. Nyr. 113: 271), hanem elődje, sőt „lefelődje” is: ezek mindketteje is elévülhetetlen dicsősége a maga szerzőjének-szerzőinek, és elavulhatatlan forrása az anyanyelvünkön való tudományos munkálkodásnak. Róluk ezt írtam: „Ma is használjuk mind a kettőt”; a legfrissebbéről meg ezt: „használni fogjuk (majd utánunk is fogják) mindaddig, amíg magyar nyelvészet lesz” (i.h. 277).

Itt emlegetett cikkemben tettem már némi összehasonlítást egy-két szempontból a mai (félő, hogy a közlő század-, sőt ezredfordulóra áthúzódó) és a közvetlenül megelőző (ugyancsak századfordulóra eső) szótár anyagbősége és anyagkezelési módja között. Most mind a hármat vonnám egybevetés alá, néhány további szempontból.

1. Elő- és elkészítésük ideje arányban áll anyaguk mennyiségével és terjedelmükkel. A Tsz. munkálatai a Magyar Tudós Társaságnak egy 1831. évi nagygyűlési határozatával indultak, „magyar tájszavak, szólásmódok, elavult szavak, magyar mesteremberek között divatozó műszavak összegyűjtése végett” (Tsz. Előbeszéd III.). A területében szélesre szabott gyűjtési keret szűkítésével 1834-ben született meg a tájszavak kiadásának elhatározása (uo.). Döbrentei Gábor 1835-ben írta meg e kiadványhoz az Előbeszédet; de a közben beérkezett anyagoknak fel- s az addig elkészült kéziratnak

átdolgozása folytán a megjelentetés 1838-ra tolódott, mint ezt Schedel Ferenc Utóirata jelzi (XII.) — Az elhatározástól a kinyomtatásig tehát itt hét év telt el.

A MTsz. elkészítésére az Akadémia nyelvtudományi bizottsága 1884-ben hozott határozatot. Szerkesztője — az előszavában foglaltak szerint — az anyaggyűjtést 1885 elején kezdte el, s 1890 közepén zárta le; egy évi rendezés után a feldolgozás odáig jutott, hogy a publikálás — füzetesen — 1893-ban megindulhatott, s 1901-re be is fejeződött. — Itt a munkálat az első határozattól a *zs* kezdőbetűs anyag megjelenéséig, az előbbinek jó kétszeresét igényelte: tizenöt évet.

Az ÚMTsz. munkálatainak megindítására az első öt éves tervben találunk határozatot. Az anyaggyűjtés megindulását az 1949/50. tanévtől jegyezhetjük; de a munka a kezdetektől a végkifejletig csekély kapacitással folyt, félreszorítatva sürgősebbnek és fontosabbnak ítélt munkálatok által. Maga az anyaggyűjtés 1960 végén zárult; az (ellenőrzést is magában foglaló) előszerkesztés 1969 végéig tartott, s akkor kezdődött a szócikkek írása. Meg kell mondanunk: a már kész kötetek, anyagiak híján, rendszeresen évekig vártak kézirati formában a kinyomtatásra. — Ha az előd befejeződésének centenáriuma tesszük — némi derülátással — a befejezés megjelenését, akkor is jó fél évszázadra nyúlik a munkálat története az elhatározástól a *zs* betűs anyag kinyomtatásáig.

2. Hogy a Tsz. elkészítésén mekkora munkatársi gárda tevékenykedett, azt előszava nem jelzi. Fő — vagy egyik fő — alkotójaként joggal sejtjük Vörösmarty Mihályt, aki a Társaság hasonló kiadványainak (A magyar helyesírás és szóragsztás szabályai, 1832; Magyar-német Zsebszótár, 1838; A magyar nyelv rendszere, 1844) bizonyítottan legfőbb munkatársa volt.

A MTsz. tudomásunk szerint egyetlen alkotónak, Szinnyei Józsefnek műve. Maga már a tervezetéről így szól: „a nyelvtudományi bizottságnak az én közreműködésemmel készített utasítása” (III.; hasonlóan: VI.); s a munka minden fázisáról egyes szám első személyben ad számot.

Az ÚMTsz. munkálatainak akadémikus irányítója Bárczi Géza volt a kezdetektől; intézményi felelősei — pontosabban: nem túl lelkes adminisztrálói — gyakorta változtak. Végére érve az anyaggyűjtés fázisának, a vezetést — fokozatosan növekvő részesedéssel, felelősséggel és súllyal — B. Lőrinczy Éva vette át, s joggal jegyezte és jegyzi főszerkesztőként a megjelenő köteteket. Az ő válogatásának és nevelő munkájának eredményeként sok ifjú kutató tanult bele itt a filológiai munkába; hogy aztán kinöve belőle, újabb fiataloknak adja át a helyét. Mindehhez jó segítséget talált néhány állandóbb munkatársnak, de főleg a szerkesztőnek, Hosszú Ferencnek személyében.

3. Anyagát, forrásait tekintve, fokozatosan növekvő a három tájszótárban a korábban már (nyomtatásban vagy kéziratban) rögzített és szakemberek által gyűjtött adatok aránya, s az ezek által befedett földrajzi terület.

A Tsz. feldolgozta a Tudományos Gyűjteményben és másutt akkorra már kinyomtatott nyelvjárási közléseket, Zakáll György és mások kéziratosa anyagát; de nagy mértékben támaszkodott a bizottság felhívásának hatására frissen beküldött adatokra, melyek tíz (nem föltétlenül nyelvész) akadémiai tag és néhány további önkéntes munkatárs gyűjtéséből származtak. Az adatoknak közzétételük előtti ellenőrzésére nemigen volt mód. — Hogy a szavak túlnyomó része a székelységből és a nyugat-dunántúli részekről jött össze, az történelmi véletlen, de tudománytörténeti tény és adat is.

A MTsz. szerkesztője már lényegesen több nyomtatott forrásra támaszkodhatott, köztük a Nyr. első évfolyamaira s a hozzá kapcsolódó korai nyelvjárási monográfiákra; s elődjénél jóval több — már készen elfekvő — kéziratosa gyűjteményre. Ám tekintetbe vett szóbeli közléseket, és felhasználta saját, kiegészítő jellegű gyűjtését is. — Az anyag nagysága és a korábnál jóval arányosabb földrajzi szórása sok esetben figyelmeztette a szerkesztőt az ellenőrzés szükségességére, megadva egyben ennek a lehetőségét is.

Az ÚMTsz., közvetlen elődjének kb. 80 000 adatával szemben, mintegy 600 000 cédulával indult neki a szerkesztésnek. Ez majdnem 2400 forrásból jött össze; kicsiből és nagyból; nyomtatottakból, kéziratban elfekvőkből — sokszor inkább: lappangókból —; de kivétel nélkül rögzítettekéből és „külsőkből”, ami azt jelenti: a szerkesztők sem szóbeli közlésekre, sem saját ismereteikre nem támaszkodtak. Erős volt viszont az ellenőrzés, s így — ahol az kellett — szaporodott a kételkedést jelző figyelmeztetések száma is. — Ebben a feldolgozásban tovább csökkent a földrajzi „fehér foltok” aránya az adatokkal képviseltekéhez képest.

4. Tájszótáraink három nemzedéke koruk diktálta változást mutat készítésük szándékát és lexikográfiai megoldását tekintve is.

A Tsz., a reformkor szülötte — még az előző korszaknak, a nyelvújításának szellemét tükrözve — az általam már idézett, széles tematikájú szógyűjtés keretébe ágyazta ezt a feladatot is, „ hogy azok a társaság által készülendő nagy magyar szótárba felvétessenek” (Tsz. III.). Mikor a tájszók kiemelését elhatározta a Társaság, még mindig a „köz-szókinccs” bővítése a fő cél: hogy „Író és átaljában minden magyar addig is együtt lelhesse azokat haszonvétel vagy legalább megismerés végett, míg későbbben a szótárban megjelenének” (uo. III.); és hogy „Nem a nyelv törvényei szerint alkotott új magyar szó helyett, inkább ezek közül jobbnak ismerhető vételessék köz folyamatba” (uo. IV.). — Ami az egyes szócikkek felépítését illeti, itt az adatok elrendezése, a jelentések és a földrajzi helyek megadása „narratív” stílusú, eléggé hasonlít az elbeszélő prózához. Jelentésmegadási módszere

„belterjes”: sokszor tájszót tájszóval értelmez. A *dézsza* jelentése: *cseber*, *bodonka* (s mindkettő maga is címszó); a *bodony-é*: *fületlen kátyus* (s ez utóbbi is címszó, tájszóként). Utalási rendszere ötletszerű. A *magos kender* értelmezésében ez áll: *nem patkonca kender*; de ilyen címszó nincs, csak *paszkonca*. A *füstelő* l. *virics* utalás is sántít; ott csak *füstelés*-t találni.

A MTsz. e tekintetben a modernebb filológiai iskolát követi. A „mutató szó”-ul (azaz: címszóként) felvett alak általában a köznyelvi forma; ha nincs, a tájszói változatok közül a legelterjedtebb (és fonológiailag köznyelviesített) alak. Azt meg lehet szokni, hogy az igekötős igealak mindig a főige címszava alá sorolva található meg. Az viszont sokszor nehezíti a keresést, hogy az összetett szó utótagjának betürendi helyén nem találunk utalást (pl. az *apró-köte* csak az *a*-nál fordul elő, a *k*-nál nyoma sincs), kivéve, ha az utótag önállóan is él (tehát az *arany-málingó*-ra van utalás a *málingó*-nál, de csak azért, mert ez önállóan is előfordul). Ritkán, de megesik, hogy a kikövetkeztetett köznyelvi(es) alak elrejti a valós adatot; pl. a spekulatív született [*Daraszoló*] alá sorolt valóságos *Karaszoló*-nak nyoma sincs a *k*-nál.

Az ÚMTsz.-ről e vonatkozásban nem érdemes szólni: adatbesorolási, értelmezési és utalási rendszere a legmodernebb lexikográfiai igényeknek is megfelel. Ezt a főszerkesztő az „előszerkesztés” kezdeti szakaszában alakította ki, s munkatársai támogatásával kilenc év nehéz munkájával valósította meg, gondosan és következetesen.

5. S még egy kérdésről: a „null szériának” tekintett korai előfutár „becsületének” védelmében.

Úgy tartjuk nyilván — s az ÚMTsz. bevezetője is ezt a szemléletet tükrözi —, hogy a tájszók felosztásáról vallott mai nézeteinknek Szinyei József az első megfogalmazója. Való igaz: a hármass elnevezéscsoport — alak szerinti, jelentésbeli, valódi tájszavak — alighanem tőle származik. Ámde nem előzmény nélkül, legalább is ami a tartalmat illeti.

A Tsz.-nak az 1835-ben kelt Előbeszédét kiegészítő s 1838-ból datált Utóiratából idézem: „nem csak olly szavak vétettek fel, mellyek kirekesztőleg bizonyos nagyobb vagy kisebb vidékein a hazának divatosak, hanem: 1. Országos szavak is, mellyek szűkebb, szélesebb vagy egészen más értelemben használtatnak (i. — D.L.); 2. Országosan ismeretes szavak különös összetételei (ii. — D.L.); 3. Pusztá formabeli változatai valamely szónak (iii. — D.L.); 4. Rövid szólások (iv. — D.L.)” (Tsz. X–XI.).

Minták az ott zárójelben megadott, itt mellőzött példákból: **i.** *nád* = forrasztott vas; **ii.** *kerékróna* = kerékvágás; **iii.** *huá* = hová; **iv.** *kivenni a kés sorját* = jól kiköszörülni.

E felsorolásból — tartalmilag — talán kiviláglik már itt is az utódok által megterminologizált három típus: a valódi, a jelentésbeli és az alak tájszóké; s kiderül e frazeológiai egységekről: öseink is figyeltek rájuk.

6. A futtában áttekintett egy egész kétharmad évszázad alatt óriásit fejlődött a filológia, s benne a lexikográfia. Ám ez nem valamiféle „önmozgás”, hanem emberek akaratának és verejtékes munkájának eredménye. Az embert a kor formálja, de a kort az ember.

Szükségszerű, de mégis dicséretes és örvendetes, hogy a kor, amikor kellett és lehetett, mindig megtalálta azokat az embereket, akik alázattal vállalták és jó sikerrel elvégezték — a kor színvonalának maximumán — azt a munkát, amelyről a ma „világtudósai” kijelentik: ez nem is tudomány, s ezért — például minőségek számbavételekor és minősítések megadásakor — „a lexikográfiai munka értékelhetetlen” (Kiefer Ferenc: MTud. 1996/1. sz. 62).

Persze mondatokat „generálni”, hogy aztán rájuk csodálkozhassunk, nem nehéz. De hozzá szavakat „kitalálni” már nem olyan könnyű: azoknak ismerni kell alakjukat, jelentésüket, használatuk lehetőségeit és korlátait; vagyis mindazt, amit a „tudományos” (habár ez esetben szubjektív) felhasználás számára a „nem tudományos” (bár az objektívumot rögzítő) „szomorú rabszolgák”, a „földhöz ragadtak és itthon rekedettek” összehordanak.

Olyanok például, mint Vörösmarty Mihály, aztán Szinnyei József, majd az ÚMTsz. alkotógárdája, élén a hetvenévesen is fáradhatatlan B. Lőrinczy Évával. Akinek szívből kívánom: vehesse mihamarabb kezébe az Új Magyar Tájszótárnak utolsó kötetét is — kinyomtatva; s odaírassa a már idézett latin mondatnak hiányzó első szavát: „Exegi!” (Vö. Nyr. 113: 277.)

Harminc szláv jövevényszó az Új Magyar Tájszótárból

KISS LAJOS

„Szénégetőnek tőkén a szeme” — tartja a közmondás. O. Nagy Gábor értelmezése szerint: 'mindenki azzal törődik, amihez köze van, amiből él, ami a foglalkozásához tartozik'. 1973 óta, huszonharmadik éve megtisztelő feladatomban az Új Magyar Tájszótár kéziratának lektorálása. Szócikkek ezrei mentek át a kezemen. Valamennyit kellő gondossággal vizsgáltam át. De érdeklődésem különösen felfokozódott akkor, amikor szláv eredetre volt gyanús a címszó. Az ilyen címszókat kijegyezgettem magamnak azzal, hogy alkalomadtán majd feldolgozom őket ahhoz hasonlóan, ahogyan már 1959-ben „Szláv eredetű tájszavainkhoz” (MNYj. 5: 147–152) című közleményemben, majd A Magyar Nyelvjárások Atlasza egyes térképlapjaihoz fűzött etimológiai észrevételeimben tettem (Nyr. 93: 169–176, 95: 262–269, 97: 468–475, 99: 219–224, 102: 111–112, 480–482). Így kerítettem sort néhány éve a „Huszonegy szlovák, szerbhórvát és kárpátukrán eredetű magyar tájszó” (NyK. 92 [1991]: 113–123) című dolgozatom megírására is. Most is ezen az úton haladok tovább. Egy csokorra való tájszó eredetmagyarázatával köszöntöm jubilánsunkat, az Új Magyar Tájszótár tudós szerkesztőjét.

Bedák. Nagykanizsa, Csurgó, Nagyszakácsi, Kákics tájszava a következő jelentésekkel: 'buta, mafla, mamlasz; vad, fékezhetetlen, bolondos <állat>; furcsa, különös <eszköz, testrészt>' (ÚMTsz. 1: 374). A szerbhórvát (Kaj) *bedak* 'tökfilkó, fajankó' átvétele. L. még szlovén *bedak* 'ua.'. Vitatott eredetű. A legvalószínűbb, de jelentéstanilag nem kellően kimunkált feltevés szerint a szláv *běda* 'baj, Not' származékával van dolgunk. Felvetődött annak a lehetősége is, hogy az olasz (főleg Emilia tartománybeli) *bedano* 'ostoba ember, tökfaj' [< : *beda* 'cékla'] képzőcserével nyerte a szlovénben és a kaj-hórvátban a *bedak* alakot. Az olasz *bedano* jelentéséhez vö. olasz *bietolone* ['tökfej' < : *bietola* 'cékla' < : latin *beta* 'ua.']. Oszmán-török és német származtatása kevésbé vagy egyáltalán nem meggyőző. (L.: SKNJ. 1: 372; Škaljić: Turcizmi 126; Skok: EtRj. 1: 130; Sadnik–Aitzetmüller: VerglWb. 1: 296; Bezla: EtSl. 1: 15.)

Carak. Tornagörgön jegyezték fel 'száraz gally' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 669). A 'bozót' (HSSJ. 1: 171) és 'rözse-, avarcsomó' (Kálal 51) értelmű szlovák *čarách* átvétele. A szlovák *Czarach* családnév 1595 óta adatolható.

L. a magyar *Czárák* családnevet is (1995. évi budapesti telefonkönyv 1: 332). A szlovák *cárach* eredetét némelyek (Kálal 51; HSSJ. 1: 171) a németben keresik, ám ez nincs bizonyítva (Machek: EtSlČSl. 55).

Ceruzka. Nyíregyháza vidékén jegyezték fel 'palavessző' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 679). A szlovák *ceruzka* 'ceruza' átvétele. Ez a *ceruza* 'ua.' kicsinyítőképzős származéka. A szlovák *ceruza* az EtSz. (1: 647) szerint a latin eredetű magyar *ceruzá*-ból származik, de ezt a feltevést az időrend nem látszik támogatni. A szlovák *ceruza*-ra már a 17. századból van adat (HSSJ. 1: 180), viszont a magyar *ceruza* csupán 1771-ben (EWUng. 1: 164) bukkant fel. Ezért valószínű, hogy a szlovák szó is ugyanúgy a latinból való, mint a magyar (Machek: EtSlČSl. 57). A 18. század vége óta dokumentálható román *țeruză* 'ceruza' (Tamás: UngElRum. 814) magyar jövevény.

Cingabetegség. Hajdúszoboszló, Körösszegapáti és Gacsály első világháborús orosz hadifoglyai őrizték meg emlékezetükben ezt a 'skorbut' jelentésű hibrid összetételt (ÚMTsz. 1: 705). Előtagja az orosz *цинга* 'skorbut'. Ez összetartozik a régi ukrán *ченга* 'skorbut' betegségnévvel. L. még lengyel *dzięgna* 'szájnyálkahártya-gyulladás, stomatitis'. A szláv szavak etimológiája a számos megfejtési kísérlet ellenére sincs tisztázva. (Brückner: S†Et. 112; Vasmer: EtSlRusskJaz. 4: 306.) A skorbut a C-vitamin hiánybetegsége, amely különösen hosszabb ideig friss főzelékféléket vagy gyümölcsöt nem fogyasztó embereken (pl. hosszújártatú hajókon szolgáló tengerészek, rosszul élelmezett foglyokon) fordul elő. A betegségre bőr és nyálkahártya alatti vérzések, a fogíny gyulladása, a fogak meglazulása és kihullása jellemző. C-vitaminban gazdag tápanyagok, különösen citrom fogyasztásával a skorbut rögtön megszüntethető. A Magyarországon szokásos vegyes táplálkozási rendszer mellett a skorbut ritkán fordul elő. Az első világháborúban orosz fogságba esett magyar katonák közül különösen azok szenvedtek skorbutban, akik a Golf-áram meleg hatásának következtében télen is jégmentes Murmanszk kikötőjéhez vezető Murman-vasút (hadifoglyaink nyelvén a hírhedt *pokol-vonal*) építésén dolgoztak 1915–16-ban. A skorbuttal együtt megismerték annak orosz nevét is, amelyet *betegség* szavunkkal magyarázó összetételben egyesítettek. A logika nyelvén szólva a *cingabetegség* összetételben a régi *betegség* jelöli a tágabb fogalmat, a genus proximumot, az újonnan átvett *cinga* pedig a speciest, a tágabb fogalomnak egy különleges fajtáját. — Saját háromévi tapasztalatom szerint a második világháború időszakának szovjet hadifogolytáboraiiban a dystrophia alimentaris, azaz a táplálkozási elégtelenség okozta, ödémával járó kórkép és az A-vitamin hiánytól okozott farkasvakság vagy szürkületi vakság (hemeralopia) volt rendkívül gyakori. A kaukázusi Tbilisziben sokan betegedtünk meg maláriában is. Tömeges skorbutról nincs tudomásom.

Csvarga. Érsekújváron és Esztergomban jegyezték fel becsmérő megnevezésként vagy megszólításként (ÚMTsz. 1: 941). A szlovák *čvarga* 'csöcselék, csürhe népség' átvétele. Ennek előzménye a magyar *csavargó* lehetett (Machek: EtSlČSl. 79), bár a részletek nincsenek kellően tisztázva. A morvaszlovák *čvarda* 'csöcselék, banda' a *garda* 'gárda' alaki hatását tükrözheti (Machek: i.h.). A magyar nyelvjárási *csavirga* 'hitvány bor, löre' (ÚMTsz. 1: 772) főnévhez a szlovák *čvarga*-nak nem lehet köze (EtSz. 1: 895). A román *ciovărgău* 'csavargó' (Tamás: UngElRum. 226), szlovák nyelvjárási *čavargou* 'csavargó' (Sipos: Mihalyi szót. 51), *čavargoš* 'csavargó' (Gregor: Pilisszántó 210) biztosan a magyarból való.

Dinyanka. Kassán jegyezték fel 'tökfőzelék' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 981). Forrása a keletiszlovák nyelvjárási *diňanka* 'egy fajta étel' (Buffa 142). Ez a szlovák *dyňa* 'dinnye, görög- vagy sárgadinnye; tök' származéka. Etimológiailag összetartozik a magyar *dinnye* szláv előzményével.

Doboska. Hídvégardó, Tornaújfalu és Varbóc tájszava 'süteményféle' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 996). A szlovák *doboška* 'dobostorta' átvétele. Ez szlovák *-ka* képzővel keletkezett a magyar *dobostorta* előtagjából. E torta-fajtát Dobos C. József budapesti cukrászmester mutatta be az 1885. évi országos kiállításon. Róla nevezték el. (TESz. 1: 651.)

Gereblice. Nagykanizsai tájszó 'piszkavas; kb. 1 m hosszú nyélre merőlegesen ráerősített félkör alakú lapból álló eszköz, amellyel a borseprőt a hordóból kihúzzák' (ÚMTsz. 2: 630) jelentéssel. A szerb-horvát *greblica* 'piszkavas, parázskaparó; kaparóvas' átvétele. Ez *-ica* képzős származék a *greblo* 'hótoló, hókaparó, piszkavas, parázslapát; útgyalu; kaparóvas: fageleben' főnévből. Etimológiailag összetartozik a magyar *gereben* és *gereblye* szláv előzményével. A göcseji *gerebice* 'szénvonó' (ÚMTsz. 2: 630) előzményeként a szlovén *grebljica* 'ua.' is számításba jöhet. A magyar szóból kiesett a szláv *lj*.

Gulipka. Ipolyfödemes és Csáb tájszava a következő jelentéssel: 'az úrnapi körmenet útvonalán felállított, lombos ágakból készített sátor, oltárral' (ÚMTsz. 2: 702). A szlovák *kolibka* 'kis kaliba, kunyhócska' átvétele. Ez kicsinyítő képzős származék a szlovák *koliba* 'kaliba, kunyhó' főnévből. Etimológiailag összetartozik a középkorban meghonosodott magyar *kaliba* előzményével. (Kniezsa: SzlJsz. 244; Sławski: SlEt. 2: 354.)

Hala. Bánsági, közelebről főleg Torontál megyei tájszó 'telhetetlen, nagyevő' jelentéssel (ÚMTsz. 2: 812). *Hála* változata is van. A magyarba a szerb-horvátból került át; vö. szerb-horvát *hala, ala* 'sárkány; nagyevő, telhetetlen, falánk ember'. L. még: bolgár *xana* 'sárkány, szélvész; gyors kezű ember'; macedón *ala* 'sárkány; nagyevő, telhetetlen, falánk ember'. Mindezek forrása az oszmán-török *ala* 'kígyó, sárkány'. (L.: Škaljić: Turcizmi 81; Skok: EtRj. 1: 650.)

Havranka. Nyíregyházán jegyezték fel 'uzsonna' jelentéssel (ÚMTsz. 2: 889). A szlovák nyelvjárási *havranka* 'uzsonna' (Matejčík: SIVN. 207), *havránka* 'ua.' (Kálal 165) átvétele. Ez annak az *olovrant*-nak az alakváltozata, amelyből a magyar *lóránt* 'uzsonna' (EWUng. 2: 907) származik. Végső forrása a német nyelvjárási *Halberabend* 'uzsonna'. (L. Machek: EtSlČSl. 337.)

Jezulajfafa. Gömör és Kishont megyében jegyezték fel 'karácsonyfa' jelentésben (ÚMTsz. 2: 1153). A háromtagú összetétel első tagja a szlovák *Jezul'a* 'Jézuska' (SSpJS. 1: 981) átvétele. Ez a *Jezul'a* az 1585 óta adatolható ragozhatatlan *Jezu* 'Jézus' (HSSJ. 1: 530 *Ježiš* a.) származéka. Továbbképzett alakja az 1758 óta dokumentált *Jezuliatko* 'Jézuska' (HSSJ. 1: 532). L. még keletiszlovák *jezulánok* 'karácsonyfa' (Hvozdzik 2: 388 *karácsony* a.). Az utótaghalmozással magyarázható *Jezulajfa-fa* tkp. értelme 'Jézuskafa'. Vö. német *Christbaum* 'karácsonyfa' > magyar nyelvjárási *krisztbaumfa* 'ua.' (ÚMTsz. 3: 595). Ám azzal is számolhatunk, hogy valami **jezulajka-fa* összetételből $k : f > f : f$ hasonulással alakult ki a mai *jezulajfafa*.

Kaputity. A Bács-Kiskun megyei Madarason jegyezték fel 'női kabát' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 99). A szerb-horvát *kaputić* 'kis kabát, kabátka, kabátocska; gyermekkabát' átvétele. Ez kicsinyítő képzős származék a *kaput* 'kabát' főnévből, amely, akárcsak a magyar *kaput*, bizonyára a németből származik. (Hadrovics: UngElSkr. 293; EWUng. 1: 692.) Skok (EtRj 2: 39) szerint a szerb-horvát szó közvetlen előzménye az oszmán-török *kaput* 'katonaköpeny' volt.

Karola. Zala, Somogy, Baranya, Bács-Kiskun és Csongrád megyében él 'jugoszláv határőrök figyelőtornya' (ÚMTsz. 3: 121) jelentéssel. Előzménye a szerb-horvát *karaula* 'örház, örbódé, őrtorony; határörház'. Megfelelő szó számos nyelvben van: bolgár *караул* 'örség, őrjárat', macedón *караул* 'örség', albán *karaul* 'örség', újjögörög *καραούλι* 'örség, őrszem; figyelőhely, őrhely', román *caraulă* 'örség, őrszem'; ukrán *караул* 'örség', fehérorosz *караул* 'örség', orosz *караул* 'örség'. Mindezek forrásához l. oszmán-török *karakol* 'fegyveres őrjárat, járőr; örség; rendőr- vagy csendőrör'. Ennek elő részéhez l. ótörök *qara-* 'néz'. (Lokotsch 1078.; Vasmer: RussEtWb. 1: 529; Räsänen: EtWb. 235; Skok: EtRj. 2: 50; ESUM. 2: 387.)

Kasznicska. Szuhogyon és Szalócon jegyezték fel 'ládika' jelentéssel. Ejtésmódja *kasznycska*, illetőleg *kasznycska* (ÚMTsz. 3: 141). Az 1667 óta adatolt szlovák *kasnička* 'ládika' (HSSJ. 2: 32) átvétele. Ez kicsinyítő képzős származék az 1578 óta dokumentálható *kasňa* 'ácsolt láda, szekrény' (HSSJ. 2: 32) főnévből, amely — a magyar *kaszni*-hoz hasonlóan — a németből való. (Machek: EtSlČSl. 195; EWUng. 1: 708.)

Kernyó. A Szabadka környéki Martonoson jegyezték fel 'disznó' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 237). A szerb-horvát *krnjo* 'fiatal kandisznó' (HASz.

5: 506) átvétele. L. még: szlovén nyelvjárási *krnja* 'disznó' (Pleteršnik 1: 474), cseh *krně* 'malac' (Jungmann 2: 197). L. még régi magyar *kernyácsa* 'tizedbe adott sertés' < horvát *krnjača* 'ua.' (TESz. 2: 462) Ezek tövéhez l. összsláv **κρηη* 'csonka' (EtSISJaz. 13: 236).

Klebetáz. Nagyhinden jegyezték fel 'fecseg' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 411). A szlovák *klebetat'* 'másokat megszól, rágalmaz, pletykál' (HSSJ. 2: 52) átvétele. Ez az összsláv **klevetati* 'rágalmaz' [< : **kleveta* 'rágalom'] folytatása (EtSISJaz. 10: 14, 17). Feltűnő a magyar -z honosító igeképző a szokásos -l helyett. — A Nyitrakéren használatos igekötős *kiklebetáz*-nak 'elhíresztel, kipletykál' a jelentése (ÚMTsz. 3: 325). Ehhez l. szlovák *vyklebetit'* 'kifecseg, elárul'.

Koborec. Bánk és Felsőpetény tájszava a következő jelentéssel: 'kenyérsütéshez használatos kovász, amelyet az asszonyok továbbadnak egymásnak' (ÚMTsz. 3: 416). A szlovák *koborec* 'komlós élesztő, komlós kovász' (Kálal 247) átvétele. Ez a magyar *kóborló kovász* 'kenyér erjesztéséhez előkészített kovásmag, amit más háztartásban használnak fel, mint ahol készül' (NéprLex. 5: 481 *vándorkovász* a.) ki nem mutatott, de feltehető **kóborkovász* változatának előtagjából képződött szlovák -ec képzővel. Voltaképpen tehát egy magyar szókészleti elem visszakölcsönzésével van dolgunk. (A kovácsolás részleteit Kisbán Eszter szócikkei világítják meg a NéprLex. kötetekben: 3: 290, 291, 5: 220, 481.)

Kórka. Kismányán jegyezték fel 'kenyérhég' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 489). A szlovák *kôrka* 'hég' átvétele. Gyakori a *chlebová kôrka* 'kenyérhég', *citrónová kôrka* 'citromhég' stb. jelzős szerkezetekben. Kicsinyítő képzős származék a *kôra* '(fa)kéreg' főnévből. Feltételezhetően már az összsláv korban volt a **kora* 'kéreg' főnévnek **korška* származéka (EtSISJaz. 11: 44, 121).

Körbec. Főleg Zala megyei, azon belül göcseji, hetési tájszó 'fejen hordott kerek kosár, kézikosár, kosár' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 550). Kniezsa (SzlJsz. 678) megállapítása szerint „Nyilván egy kaj-h[orvát] vagy szlovén **korbec* 'kis kosár' átvétele (amely viszont a német *Korb*-ból származik), ilyen szó azonban nem mutatható ki. A szlovénben csak *korba* 'Korb' szó van." Ám a hazai szlovénben (vendben) mégiscsak található olyan szó, amelyből a magyar *körbec* megfejtethető; vö. Mura vidéki szlovén (vend) nyelvjárási *korblec* 'kosárka' (Fliszár 44) < : *korbeo* 'kosár' (uo.). A 16. század óta adatolható, német eredetű szlovén *korba* 'kosár' (Bezljaj: EtSl. 2: 67) főnévnek a délkelet-stájerországi szlovén nyelvjárásokban 'fejen hordott kerek kosár' jelentése is van (Striedter-Temps: DLwSlv. 155). L. még szlovén *korbica* 'kis kosár' (SSKJ. 2: 434). — Etimológiailag idekapcsolódik a Somogyban feljegyzett *korba* 'kocsikas' (Kniezsa: SzlJsz. 280) és a Bakonytamásiban élő *korba* 'lábakon álló vagy felakasztva tartott, kb. 1 m

hosszú fedett kosár, amelynek elöl kis ajtaja van' (ÚMTsz. 3: 482). L. még szerb-horvát *korpa* 'kosár, kas; kocsikas' (Striedter-Temps: DLwSkr. 146; Skok: EtRj. 2: 158).

Krápca. Göcseji tájszó a következő jelentéssel: 'a túros lepényhez hasonló módon készített sült tészta, amelybe túró helyett kölest tesznek' (ÚMTsz. 3: 592). A szlovén *krapec* [többes számban *krapci*] 'túróval töltött és darabokra vágott lepényszerű sült tészta' (Pleteršnik 1: 456) átvétele. Ez a német eredetű *krap* 'fánk' származéka (Striedter-Temps: DLwSln. 158; Bezljaj: EtSl. 2: 81). Vö. szerb-horvát *krofna* 'fánk' < német *Krapfen* 'fánk' (Striedter-Temps: DLwSkr. 149) is. L. még lentebb a *krepli* alatt gondoltakat.

Krava. Szokolyán jegyezték fel 'tehén' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 593). A szlovák *krava* 'tehén' átvétele. Ez az összláv **korva* 'tehén' (EtSISJaz. 11: 106) folytatása. A magyar nyelvjárási *kravicska* 'tehén' (Kniezsa: SzlJsz. 287; ÚMTsz. 3: 593) a kicsinyítő képzős szlovák *kravička*-ból való.

Krepli. A keleti palóc nyelvjáráások szava 'fánk' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 594). A keletiszlovák *krepl'a* [birtokos esetben *krepl'i*] 'fánk' (Sipos: Mihályi szót. 199), *krepl'* [birtokos esetben *krepl'a*] 'fánk' (Buffa 167) átvétele. A végső soron német eredetű szó további kapcsolatához l. fentebb a *krápca* alatt gondoltakat.

Kucska. Hidasnémeti, Tornyosnémeti, Viss, Vizsoly tájszava a következő jelentéssel: '<zsidó vallásban> sátoros ünnep alkalmával felállított gyékénysátor' (ÚMTsz. 3: 606). Vö. szlovák *kučka* 'kunyhó, vityilló, putri; <zsidó vallásban> sátoros ünnep alkalmával felállított nádsátor' (Sipos: Mihályi szót. 203; Hvozdzik 1: 402). L. még: ukrán *кучку* [többes szám] 'zsidó sátoros ünnep' (Hrinčenko 2: 335); fehérorosz *кўчку* [többes szám] 'ua.' (ESUM. 3: 167); orosz nyelvjárási *кучку* [többes szám] 'ua.' (Sławski: SłEt. 3: 311; a 16. század óta adathozható). L. még óegyházi szláv *košta* 'kunyhó, sátor' (SadnAitz. 47). A rekonstruálható összláv alak **kotja*. (L.: Berneker: SletWb. 1: 603; Sławski: SłEt. 3: 310; EtSISJaz. 12: 70; ESUM. 3: 167.) A zsidó vallás hagyománya szerint hét napig kell sátorban (szukká) lakni annak emlékére, hogy az Egyiptomból kivonult ősök is pusztai vándorlásuk idején sátrokban laktak. A sátrat nyílt helyen kell építeni, és lombbal vagy náddal kell befedni. A sátoros ünnep (szukkót) az őszi tisri hónap 15-étől 21-éig tart. (L.: ZsidóLex. 870; Jólesz Károly: Zsidó hitéleti kislexikon. Bp., 1985. 226, 227.) — Etimológiailag idekapcsolódik a szerb-horvátból a közép-korban átvett magyar *kútya* 'kunyhó, viskó' (TESz. 2: 687; ÚMTsz. 3: 667) is.

Kvocska. Nyíregyházán jegyezték fel 'Fiastyúk' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 685). A szlovák *Kvočka* 'Fiastyúk' átvétele. Ehhez l. *kvočka* 'kotlós' < :

kvoka 'ua.' < : *kvokat* ' < kotlós > kotyog' < összláv **kvokati* 'ua.' (EtSlSjJaz. 13: 169).

Lábcédák. 1916-ban közzétett Bereg megyei gyűjtés szerint van egy 'viseltes, foltos ruha' jelentésű *lábcédák* (Nyr. 45: 44; ÚMTsz. 3: 691) tájszó. Végső forrása a jiddis *lāpserdak* 'vállra terített imalepel (talesz), amelynek négy sarkán szemlélő bojt (cicesz) van' (Altbauer: JP. 7: 154; l. még Sławski: SłEt. 4: 479), *Lābserdak* 'ua.' (Vasmer: RussEtWb. 2: 14; az imalepel történetére, leírására és használatára l. ZsidóLex. 872). A jiddis szó hibrid összetétel, amelynek előtagja a jiddis *ṭāb* 'mellény, lajbi' (l. közép-felnémet *līp*, *līb* 'élet, test': Kluge: EtWb.¹⁷ 431), utótagja pedig az ukrán *cepḏak* 'zeke, szürdoldmány'. (A lengyel *serdak*-hoz l. SWO.³ 603, a szlovák *serdak*-hoz l. Machek: EtSlČSl. 443.) Jövevényként meghonosodott több kelet-európai nyelvben is. Vö.: lengyel *ṭapserdak* 'semmirekellő, mihaszna; (rég) zsidó kaftán; (nyelvjárási) zsidó legény; ágrólszakadt alak' (Sławski: SłEt. 4: 479); ukrán *lancepḏák* 'lengyelországi és galíciai zsidóktól viselt hosszú kaftán' (ESUM. 3: 194); fehérorosz *lancaḏák* 'zsidó kaftán', nyelvjárási *лапсярḏák* 'kaftán', *ла́нцярḏык* 'rongyos ruha, rongyok; toprongyos alak (különösen zsidó)' (Sławski: SłEt. 4: 479); orosz *lancepḏák* 'lengyelországi és galíciai zsidóktól régebben viselt kaftánszerű kabát' (SlRLJ. 6: 63), nyelvjárási (Bajkálontúl) *lancepḏák* 'térden alul érő vitorlavászon-köpeny' (Eliasov 183). A litván *lapsardākas* 'rongyos ruha; toprongyos alak, csavargó' (Sławski: SłEt. 4: 479) a lengyelből vagy a fehéroroszból van átvéve. (A szócsoport etimológiájához l. még: Preobraženskij: EtSl. 1: 434; Brückner: SłEt. 307, 485.) — A magyar *lábcédák* minden bizonnyal a kárpátukránból (ruszinból) került Bereg megyei nyelvjárásunk szókincsébe.

Lazok. Losoncon jegyezték fel 'elhagyatott, kietlen vidék' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 747). A szlovák *lázok* 'irtvány, irtványos szántó vagy legelő, rét; hegyi tanyacsoport' átvétele. Ez a *laz* 'ua.' kicsinyítő képzős származéka. Rekonstruálható összláv **lazsk̅* < : **lazs* szópár is (EtSlSjJaz. 14: 72, 77). Etimológiailag összetartozik a középkorban meghonosodott *láz* 'tisztás, széna-termő hely' (TESz. 2: 730; ÚMTsz. 3: 746) jövevényiszavunkkal.

Málinka. Diósjenőn a *malinká*-nak 'málna', Verpeléten a *mályinká*-nak 'szeder' a jelentése (ÚMTsz. 3: 973). A szlovák *malinka* 'málnácska, kis málna' átvétele. A 'szeder' jelentéshez l. szlovák *čierna malina* 'szeder (*Rubus fruticosus*)'. Etimológiailag összetartozik a középkorban meghonosodott *málna* jövevényiszavunkkal (EWUng. 2: 930).

Murár. A palóc nyelvjárások szava 'kőműves' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 1327). A szlovák *murár* 'kőműves' átvétele. Ez a *múr* 'kőfal' [< közép-felnémet *mūre* 'ua.' < latin *murus* 'ua.'] származéka (Machek: EtSlČSl. 313). L. a *murik* alatt mondottakat is.

Murik. Nyíregyházán jegyezték fel 'agyagból, sárból döngöléssel készült fal' jelentéssel (ÚMTsz. 3: 1328). A szlovák *múrik* 'kis kőfal, kökerítés' [< : *múr* 'kőfal'] átvétele. L. még a *murár* alatt mondottakat.

A finn tájszótár-munkálatokról

NYIRKOS ISTVÁN

A múlt században megindult lendületes finnesedési mozgalom számos kiemelkedő szellemi alkotás létrehozását segítette elő Finnországban, de kétségtelenül a mozgalom igazában talán csak külsőleg váltott formát, a lendülete, a szelleme továbbra is hatóerő maradt, s különösen a nemzeti tudományok terén követhető jótékony hatása. A század végén, e század elején vagy közepe tájékán ugyanis számos olyan nagy munkát indítottak el a finn társadalmi és tudományos közélet kiemelkedő személyiségei és szervezetei, amelyek a nemzeti tudományok jelentős fellendülésével jártak, s nem egy közülük — évtizedek erőfeszítései nyomán — vagy elkészült (pl. Suomen kulttuurihistoria [= Finn kultúrtörténet]. I–III. Porvoo, 1979–82; Suomen kirjallisuus [= Finn irodalom]. I–VIII. Helsinki, 1963–70; Oma Maa [= Saját Országunk]. 1–12. kötet. Porvoo 1958–1963; Nykysuomen sanakirja [= Mai finn értelmező szótár]. I–III. Porvoo – Helsinki, 1966; Suomen kielen perussanakirja [= A finn nyelv alapszótára]. I–III. Helsinki, 1990–94. stb.), vagy éppen napjainkban halad a megvalósulás felé, mint például a régi irodalmi nyelv szótára, a finn etimológiai szótár, melynek utolsó: harmadik kötete előreláthatólag két-három éven belül fog megjelenni.

A nagyobb és a finn nemzeti tudományok fejlődése szempontjából is jelentős alapvető kutatások közül hadd fordítsuk figyelmünket a finn tájszótár-munkálatok felé! Az Új Magyar Tájszótár munkálatai — éppen ünnepeltünk nagy érdeméből is — a befejezés előtt állnak, hiszen a szótár utolsó, negyedik kötetének megjelentetése nem sokat várat már magára. Bizonyára mégsem hiábavaló, ha nem a tanulságok felhasználása, hanem csupán a tájékoztatás és az itt-ott kínálkozó összevetés tanulságai miatt, saját szótárunk értékei tudatosításának szándékával követjük egy hasonló jellegű, de mégis más körülmények között születő, más szerkesztési elvekre épülő és egy terjedelmében nagyobb formátumú mű készülését.

Egy finn tájszótár elkészítésének gondolata a távoli múltba nyúlik vissza, hiszen erre már a híres finnugor nyelvész, Emil Nestor Setälä javaslatot tett éppen száz évvel ezelőtt, 1896-ban. A Finn Irodalmi Társaság azonnal hozzá is látott a gyűjtéshez. 1914-ig mintegy 660.000, 1924-re pedig

körülbelül kétmillió cédula gyűlt össze. A szóanyag az 1960-as évek közepén már felülmúlta az ötmilliót, de még ez sem elégítette ki a szakemberek igényeit, s ezért a hiányosságok pótlására az 1967–73 közötti időben egy gyűjtő kampány megindításával igyekeztek megoldást találni. Ennek eredményeként hatalmas adatmennyiség, mintegy hárommillió új adat gyűlt össze, s ezzel a szótár alapjául szolgáló cédulaanyag (több mint nyolcmillió cédula) összeállt. A rendelkezésre álló címszóanyag is gazdagodott, körülbelül 350–400.000-re bővült.

A finn tájszótár beszélt nyelvi szótár, mivel anyaga szinte kizárólag — több mint 95 százalékban — a szótár számára végzett **élőszóbeli gyűjtés**en alapul, s csak igen csekély része származik a nyelvjárási tanulmányokból és szövegkiadványokból. A gyűjtők két csoportra oszthatók. Egy részük külön erre a feladatra felkészített, nyelvtudományi képzésben részesült autentikus, más részük viszont úgynevezett laikus gyűjtő volt. Ez utóbbiak munkájának szakszerűbbé és megbízhatóbbá tétele érdekében a szerkesztők kérdőívet küldtek ki számukra, s az erre adott válaszok szolgáltatták az adatok egy részét. A szakemberek által szerkesztett és kiküldött **Sanastaja** [= Szógyűjtő] című lap rendkívül nagy segítséget nyújtott számukra (1927-től 1989-ig mintegy 128 **Sanastaja**-t küldtek ki részükre). Az önkéntes gyűjtők (6910 személy) munkája rendkívül értékes és hasznos volt, különösen a határon túli területeken. A teljes anyagnak ugyanis csak az egyik fele származott a szakképzett, s szinte pontosan a másik fele az önkéntes (laikus) gyűjtőktől.

A finn tájszótár elkészítésének célja a finn nyelvjárások szókincsének teljes, azaz minden nyelvjárás minden szavának felgyűjtése volt. Sőt még azt is elérendő célnak tekintették, hogy a néprajzi szempontokat is szem előtt tartsák a gyűjtők, de ahogy ez a munka előre haladt, úgy vált mind világosabbá, hogy erről igazában le kell mondaniuk, s a nyelvészeti célokat kell egységesen előtérbe állítani. A munka ugyan egy „teljességre törekvő deskriptív tájszótár”, de ezt csak nagy általánosítással mondhatjuk, mivel a szótár anyaga eléggé különböző időből, a múlt század végéről, azaz a századforduló tájékától nagyjából 1975-ig tartó időből származik, ez pedig már szinte egy külön nyelvtörténeti szakasznak tekinthető.

Az adatmennyiség pusztán közlésén túl természetesen azt is elvárhatjuk egy ilyen szótártól, hogy az adatok lehetőleg lefedjék a finn nyelvterület egészét. A szótár ennek a követelménynek messzemenően meg is felel, mivel a finnországi finn községek szóanyaga mellett a határon túli területek anyaga is helyet kapott (a Finn öböl és a Ladoga-tó közti szoros vidékén: az Inkeriben beszélt finn nyelvjárások, a közép-svédországi Värmlandban a huszadik század elejéig megőrződött finn nyelvjárás, a Svédország északi részén beszélt nyelvjárások stb.).

Feltehetjük a kérdést, mi minősül tájszónak a finn szerkesztők számára? Olyasfajta hármás megkülönböztetést nem tesznek, mint az Új Magyar Táj-szótár, azaz nem különböztetnek meg alaki, jelentéstani és valódi tájszavakat, hanem minden olyan szót tájszónak tekintenek, amelyik a nyelvjárásokban előfordul. A főszerkesztő, **Tuomo Tuomi** kifejti ugyanis, hogy az olyan szembeállításnak, mely szerint nyelvjárásnak az a szókészlet nevezhető, amelyik kizárólag a nyelvjárásra vagy a nyelvjárásokra jellemző, s hiányzik a köz- és az irodalmi nyelvből, a finnben nincs alapja. Tudniillik az irodalmi nyelv is valamennyi fő nyelvjárásra épült, s a finn szókészlet több terület szavaiból épült finn szókinccsé. Tehát a nyelvjárási és az irodalmi nyelvi szókinccs között nincs nagy kontraszt. A finn köznyelvben — mint írja — több mint 70.000 alap- vagy képzett szó van, s ennek pontosan a fele a nyelvjárásokban is előfordul. Az irodalmi nyelvben mintegy 15.000 újabb köznyelvi és szaknyelvi (speciális) jövevényelem található (*demokratia, juristi, astronomia, konstruktio* stb.), így tehát a köznyelv és a nyelvjárások lexikális azonossága több mint 65 százalékos. A valóságban azonban a viszonylagos azonosság sokkal nagyobb is lehet. A köznyelv morfémaállaga (alap- és képzett szavak) igazában nyelvjárási eredet (l. Suomen murteiden sanakirja. Johdanto [= A finn nyelvjárások szótára. Bevezetés]. Helsinki, 1989. 12), s vannak olyan lexikális formák is, amelyek nem váltak köznyelvvivé, s ezek szükség esetén eredeti formájukban szerepelhetnek a köznyelvben. A nyelvjárások és a köznyelv szókészleti egyezése — írja a főszerkesztő (i.m. 13) — akár 90 százalékos is lehetne, másrészt a nyelvjárási és az irodalmi nyelvi szókészlet „szembenállása” sem annyira lexikális, mint inkább hangtani és részben jelentéstani (uo.). Végeredményben tehát véli a szerkesztőség — a szótárnak azokat a szókészleti elemeket is tartalmaznia kell, amelyeknek gazdag köznyelvi használata van, mert így a köznyelvben használatos szavak nyelvjárási háttere is kiviláglik.

A szótár anyagának a törzsét az a szókinccs alkotja, amelyet az iskolázott gyűjtők mintegy hatvanféle életkór szókészletének alapos, rendszeres és teljes felgyűjtésével készítettek el.

A szótár szócikkeinek írásához 1940-ben kezdtek hozzá, a szótári kézirat elkészítéséhez pedig 1947-ben. A szótárnak a próbafüzetét 1970-ben adták ki, majd 1977-ben megjelentették a készülő mű végleges szerkesztési szabályait. A munkálatok az utóbbi mintegy két évtizedben a Hazai Nyelvek Kutató Központjában folytak, Helsinkiben.

A finn nyelvtudomány, illetve a szótár szerkesztését végző szakemberek célja egy 18.000 oldalas mű megjelentetése 20 kötetben, összesen mintegy 300–350.000 címszóval (szócikkkel). Eddig négy kötete jelent meg, az első 1985-ben, a negyedik pedig 1994-ben (*huka – iätön* XV + 929 oldal). A nem mindennapi alkotás utolsó kötete várhatóan 2020-ban fog megjelenni.

Ez az időbeli kitolódás vitathatóvá teszi a szótár szinkrón jellegét, hiszen majdnem száz év telik el az adatgyűjtés megindítása és befejezése, s több mint száz év az anyag megjelentetése között.

A szócikkek felépítése alapos és színvonalas munkára vall. Először a szó nyelvjárási hangalaki–morfológiai variánsai az adatok származási helyének feltüntetésével találhatók meg, majd a jelentések következnek rendkívül részletes tagolásban. Az egyes jelentésekhez igen bő példamondat-tár társul, amely nagyon gazdagon képes árnyalni a megadott jelentéseket. A példamondatok segítségével nemcsak a szóalak (a variáns) maga adatóldik, hanem a jelentések területi megoszlása is. Más kérdés természetesen, hogy a gazdag példatár és a jelentések árnyalatainak kissé túlzott részletezése nyilván jócskán megnöveli az oldalak számát, a szótár amúgy sem csekély terjedelmét. Külön érdeme a szótárnak, hogy a rendkívül gazdag példamondat-tár segítségével lehetőség van arra, hogy az egyes nyelvjárások fonetikai–fonológiai sajátosságaira is következtetni lehessen. Ugyanakkor a tájszavak mondatba ékelődését, a nyelvtani érdekességeket, a mondat-tani sajátságokat (ragozást, különféle paradigmák funkcionálását, a vonzatokat stb., stb.), a szövegösszefüggések szerkezeti sajátosságait, szövegtani vonatkozásait is szemléltetni tudja. Hadd hívjuk fel a figyelmet továbbá arra, hogy a szótár rendkívül jól volna kiaknázható a szóföldrajzi kutatások számára is, de az sem elhanyagolható, hogy tulajdonképpen lehetővé válik a tájszavak jelentéshálózatának, jelentésrendszerének újszerű kutatása, mivel a finn kutatók szerint a tájszavak jelentésköre általában jóval bővebb, mint a köznyelvi szótárakban található szavaké. A nagy mennyiségben rendelkezésre álló tájszavak jelentése (jelentésárnyalatai) területi megoszlásának nyomon követése érdekes kutatási témákat kínál a jelentéstan iránt érdeklődőknek. A nyolcmillió cédulából válogatott példamondat-tár a gazdagon adatolt frazeológiai elemek hatalmas tárházát nyújtja, bizonyára ezért is szerepel a Hazai Nyelvek Kutató Központjának mai kutatási témái között a „Suomen kielen fraasisanakirja” [= A finn nyelv frazeológiai szótára].

Az Új Magyar Tájszótár a maga majdani négy kötetével, 2393 feldolgozott forrásával és szerényebb, félmillió cédulaanyag alapján megkomponált 120.000 címszós terjedelmével mégsem szégyenkezhet a nagyobb terjedelmű finn tájszótár mellett. Többek közt azért sem, mert a finn állapotoktól eltérően a magyar nyelvtudomány már két korábbi tájszótárral (Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Budán, 1838; Szinnyi József: Magyar tájszótár. I–II. Bp., 1893–1901) büszkélkedhet, de számos igen értékes és terjedelmes úgynevezett regionális szótár (SzamSz., CsángSz., OrmSz., SzegSz., SzlavSz., Imre Samu: Felsőöri tájszótár. Bp., 1973; Kiss Jenő: Mihályi tájszótár. Bp., 1979; Markó Imre Lehel: Kiskanizsai Szótár. Bp., 1981 stb., stb.), illetőleg alapvetően fontos, lexikográfiai szempontból

is számba vehető nyelvatlasz jelent meg (Nyatl. I–VI. kötet; Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959; Penavin Olga: A jugoszláviai Mura-vidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp., 1966; uő: Horvátországi (szlovéniai) magyar nyelvjárás atlasz. Újvidék, 1984; Gálffy Mózes – Márton Gyula: Székely nyelvföldrajzi szótár. Bp., 1987 stb.). Az Új Magyar Tájzsótárnak az említett szótárak, nyelvatlaszok stb. anyagával való kibővítése felesleges ismétléseket jelentett volna a közlésben. A tájszó meglétét és megtalálhatóságát az ÚMTsz. utalásai viszont biztosítják.

A szócikkek kidolgozása mindkét műben rendkívül alapos munkára vall, nemegyszer valóságos kis tanulmányoknak tűnnek. A magyar tájszótár címszavainak jelentés-meghatározásai pontosak és rendkívül megbízhatók, egyáltalán nem hátrányuk, hogy nem annyira árnyaltak és részletezők, mint a hasonló finn szótáré. Az áttekinthetőség pedig mindkét szótárnak nagy erénye. Az egész magyar nyelvterületről közölt térképlapok — amelyek a finn tájszótárból anyagi okok miatt hiányozni fognak — külön is nagy értéket képviselnek.

Érdeklődéssel várjuk a finn nyelvjárások szótárának további köteteit, de fájlalhatjuk, hogy azok megjelenítése a meglehetősen távoli jövőbe tolódik. A teljes megjelentetés után viszont bizonyára igen nagy haszonnal forgathatják majd a jövő század emberei, kutatói, mert a népnyelv és a népelet igen gazdag dokumentációját találhatják meg benne, másrészt az egész finn nép huszadik századi ismeretanyagának és szellemiségének körvonalait is kihámozhatják belőle. A húsz kötet a maga hatalmas szó- és kifejezőkészségtelével, páratlan gazdagságával a finn nemzeti tudományok egyik igen értékes és maradandó alkotása lesz. Nemcsak a tudomány képviselői, hanem a széles néprétegek is saját múltjuk, egykori életük gazdag szellemi hagyatékának tekinthetik, olyan kincsnek, melyet igaz öröme aknázhat ki bárki, a nyelvészektől a néprajzosokon keresztül a szociológusokig.

Azt hiszem, teljes joggal mondhatjuk el ugyanezt az Új Magyar Tájzsótárról is, mert mind a szócikkek nagy száma, az adatok helyhez kötöttsége, a pontos jelentés-meghatározások, a szócikkek tömör, de világos kidolgozottsága a legigényesebb kutatói magatartásról és felkészültségről tanúskodik. Méltán lehetünk büszkék az eddig megjelent kötetekre, s még inkább ünnepeletünkre, valamint nagyszerű munkatársaira, akik fáradságot nem ismerő kitartással és odaadással szolgálták és szolgálják a magyar nyelvtudomány szent ügyét.

Tájszavak az értelmező kéziszótárakban

PUSZTAI FERENC

A Magyar Értelmező Kéziszótár átdolgozásának munkálataiban kezdettől fogva a bővítés és a rostálás mértéke, jellege az egyik legkínzóbb probléma. Már csak azért is, mert nem készült végleges, rögzített lista az új és a törlendő címszavakról, jelentésekről. Van bőséges adattárunk az újdonságokról, de az ÉKsz. tüzetes felülvizsgálatát a rostálás szempontjából előzetesen mi sem végeztük el; s ilyen nyelvészeti feldolgozás, tanulmány nem állt rendelkezésünkre sem. Igaz, a Magyar Larousse-ban (a továbbiakban: ML.), ebben az enciklopédikus szótárban láthatjuk az e gonddal való birkózás nyomait és a lehetséges megoldások néhány módozatát. Ezek tanulmányozása markánsabbá teszi kérdéseinket, s ekként megalapozottabbá közös válaszainkat. Közülük ezúttal a tájszavak példacsoportját emelem ki.

Futólagos egybevetéssel is föltűnik, hogy az ÉKsz. *nép* és *táj* minősítésű szavainak, jelentéseinek csak egy töredékét tartotta meg a ML.; többet az országszerte ismert népiekből, s jóval kevesebbet a csak egy-két nyelvjárásban élő tájszavakból. A kérdésünk az, hogy követendő minta-e (léptékében is) a ML. eljárása.

A változtatás arányainak érzékeltetésére egy kis részt, a c-vel kezdődő címszavakat, s ezek szócikkeit választottam. Az ÉKsz.-ban *táj* minősítést 27 címszó és 11 jelentés kapott; a ML.-ban 4 és 1. Tehát az ÉKsz. 38 *táj* minősítésével a ML.-ból 5 szembesíthető. A *nép* az ÉKsz.-ban 26, a ML.-ban 8 címszó mellett, illetőleg a Kéziszótárban 22, a ML.-ban 13 jelentés előtt áll. Az ÉKsz. 48 *nép* minősítéssel felvett szótári adata tehát a ML.-ban 21-re csökkent. (Az ÉKsz.-ban három *nép* jelölésű címszói alakváltozat is található: a *cepekedik* 'cipekedik', a *cepel* 'cipel' és főcímszóként a *caflat* 'caplat'.)

A köznyelvet használók, a nem anyanyelvjárást beszélők is gyakran találkoznak stílusesszöveggel (nemegyszer régiesítő, archaizáló szerepben) tájszavakkal. Ezeknek a lexikai elemeknek természetesen más a viszonya a köznyelvhez: érthetőbbek, ill. azzá teendők. Célszerű ezért megvizsgálnunk azt, hogy választott szócsoporthoz miként jelenik meg az ÉrtSz. szépirodalmi idézeteiben és az írói szótárakban.

A *nép*-pel jelölt címszavakat vagy jelentéseket idézetek illusztrálják az ÉrtSz. *caflat*, *cafra*, *cakompakk*+, *cédulaház*, *cefre*+, *celecula*, *cethal*+, *cifra*, *cifráz*, *cigánybanda*, *ciha*+, *cimer*¹, *cinterem*+, *cipó*+, *cirmos*, *coki*, *condra*+, *cudar*, *curukk*+, *curukkol*+ szócikkében. (A + jellel megtoldottakat a ML. is felvette!) Írói szótáraink közül a Petőfi-szótárban a felsoroltak közül öt (*cakompakk*, *cifra*, *cifráz*, *cigánybanda*, *cudar*), a Juhász Gyula-szótárban kettő (*cifra*, *cudar*) található meg.

A *táj*-jal jelölt címszavakat vagy jelentéseket pedig a következő szócikkekben dokumentálja idézet az ÉrtSz.-ban: *cakó*, *canga*, *celőke*, *cemende*, *cibere*, *cicamaca*, *cika*¹, *cikákol*, *cylinder*, *cocó*, *copákás*, *cubák*, *cuca*¹, *cuca*², *cujka*+, *cula*. (Közülük tehát csak a *cujka*-t tartotta meg a ML.)

Összehasonlító, mérlegelő vizsgálódásunkban fontos viszonyítási pontunk lehet Jókai gazdag, sok rétegű szóhasználat. Tájékozódásunkhoz szerencsére van már lexikográfiai kalauzunk, a Jókai-szótár. Szócsoportunk tájszavaiból a Jókai-szótár is értelmezi a következőket: *cafatos*, *céda*, *celőke*, *cibere*, *cibereleves*, *ciher*, *cikákol*, *cylinder* 'hosszú nyakú palack', *cuca*¹, *cuca*², *cula* és *cupákos* 'copákás'. A *nép* minősítésüekből pedig a *cifra*, *ciha*, *cirmos*, *coki*, *condra*, *curukk*, *curukkol* szavakat. (A 'rendetlen öltözetű' jelentésű *céda* az ÉrtSz.-ban irodalmi idézet nélkül áll.) Ezek a Jókai-adatok bizonyítják az idézett szavak szóhasználati értékét, erősítik lexikográfiai pozíciójukat. Figyelemre méltó, hogy az ÉrtSz. néhány Jókai-idézetének *táj*, ill. *nép* jelzetű kulcsszava hiányzik a Jókai-szótárból. Ilyen a *cika*¹, a *cubák*, ill. a 'szajha' jelentésű *cefre* és a 'galád, hitvány, alávaló' jelentésű *cudar*. (A *cula* 'fejlődésben levő leánygyermek' jelentését az ÉKsz. sem tartja számon.) Erre a hiányra nem a „tetten érő” filológiai pedantéria készítésére hívom fel a figyelmet, hanem egy értelmezési lehetőség miatt, sőt ennek érdekében. Az efféle dokumentátlanságnak ugyanis nemcsak figyelmetlenség lehet az oka, hanem — legalábbis néhány esetben — az is, hogy az értelmezők (már!) nem ítélték értelmezendőnek a szót, a jelentést. A fenti példák közül talán ilyen a *cubák* és a *cudar*.

A mintavételből, ide illő szóval a mustrából kikerekedő tanulság a mértekre vonatkozik; azaz a ML. szigorú szűrésénél többet érdemes megőrizni az ÉKsz. átdolgozása során a *nép* és *táj* minősítésű szavakból, jelentésekből — elsősorban az aktív stíluseszközként dokumentálható köréből. De természetesen korántsem mindent. Gondoljunk arra, hogy a Kéziszótár ugyancsak pótolva-rostálva igazodott az ÉrtSz.-hez e tekintetben is! A stíluseszközként kevésbé elevenek csoportján kívül törlésre azok a nyelvjárási és regionális elterjedtségű szavak, jelentések is javasolhatók, amelyek legújabb általános tájszótárunkból, az ÚMTSz.-ből gyéren vagy egyáltalán nem adathatók. Például a *condollik* 'rongyolódik, rongyosodik' jelentéssel az ÚMTSz.-ben nem található; csak (egy-egy adattal) 'szégyell', ill. 'megszelídül' jelentésben.

(Van még szórványos adat a *megcondollik* alakra 'megszelídül' és 'visszahököl, megtorpan' értelmezéssel.) Nincs adat az ÚMTSz.-ben a *céda* 'mihaszna' (ÉKsz.) jelentésére sem; stb. Ezt a rostáló szempontot, érvet sem alkalmazhatjuk, érvényesíthetjük azonban mechanikusan. Nincs *ciciz* címszó sem az ÚMTSz.-ben, de ezért aligha törlendő az ÉKsz.-ből; helyesebb inkább az eddigi *nép* minősítését (például) *biz gyermek* változatra módosítani. Vagy a *cigánybanda* s a *cipőkenőcs* nem válik fölösleges, „luxus” adattá azért, mert az ÚMTSz. nem regisztrálta, sőt — csupán ezért — ÉKsz.-beli *nép* minősítésüket sem kell megváltoztatnunk.

Bárczi Géza nevezetes, „Nyelvjárás és irodalmi stílus” című tanulmányának (Stiliztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 62–115) is a mérték (110) és a mértéktartás (98) volt a két vezérszava. Az irodalmi nyelv hathatós eszköze (91), tápláló ere (98) a tájszó, de semmi esetre sem helyes — mondja Bárczi —, „hogy az átlagos irodalmi műveltségű magyar olvasó szótárhoz legyen kénytelen fordulni, ha meg akarja érteni magyarul írt olvasmányát” (91). A fő kritérium tehát az érthetőség, azaz az értelmezhetőséget garantáló „összefüggés” (95,97), a magyarázó gesztusú kontextus. Úgy tűnhet, hogy Bárczi Géza azok álláspontját erősíti, akik a nyelvjárási lexikai elemeket az értelmező (kézi)szótárban csak mutatóként reprezentálnák. Másként látom. A két tétel (ti. hogy miként illeszkedik a tájszó egy-egy mű szövegébe az „irodalmi stílus” eszközöként, ill. hogy miként, milyen arányban épüljön bele az értelmező kéziszótárba) egymás mellé és nem csak egymással szembe állítható, sőt állítandó. Segítse, sugallja a tájszavak, népnyelvi elemek értelmezhetőségét a művekben a kifejező szöveggörnyezet; az értelmező szótárba pedig éppen azok a *táj*, *nép* minősítésű szavak, jelentések kerüljenek be, amelyeket az „irodalmi stílus” is (így, magyarázva) használ, terjeszt. Másként megfogalmazva, az értelmező (kézi)szótárak ne közvetlenül, a tájszótárakból vegyenek át tájszavakat, hanem a szélesebb körben ható reprezentatív nyelvhasználatból. Summázva: az értelmező szótárban való rögzítéssel segíthetünk a tájszavak „adoptálásában” (98), a szókincs bővítésében.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy éppen az értelmező szótárak, a meg-megújított szótárak feladata, lehetősége a szókincs ilyen forrásból fakadó gazdagodásának bemutatása, érzékeltetése is. A közhasználat, a köznyelv irányába elmozdult nyelvjárási, regionális nyelvi szavak szótározása teszi világossá, értelmezhetővé későbbi köznyelvi (vagy bizalmas, pejoratív stb. árnyalatú) helyzetüket, értéküket. Az egymást követő kéziszótári átdolgozások ugyanis nem csupán a szótártörténet dokumentumai lesznek, hanem a szó- és jelentéstörténeté is. Mindebből az következik, hogy az értelmező kéziszótárak *táj* és *nép* minősítésű elemei többé-kevésbé köztes helyzetűek: a tájszótárakban közlendő, egyértelműen nem köznyelvi és a már

egyértelműen köznyelvek, közkeletűek között helyezkednek el. Természetesen nemcsak a a köznyelvivé válás esélye miatt, hanem azért is, mert gyakran nyelvjárási vagy régiesítő rendeltetésű, hatású stiláris színező elemként rögzülnek. Ennek a köztességnak felismerésével válik érthetőbbé az az elemzési, állásfoglalási tarkaság, bizonytalanság, amellyel lépten-nyomon találkozunk, küszködünk. Bárczi Géza idézett tanulmányának két példacsoportjával is jól demonstrálhatjuk ezt — Bárczi 1961-es példacsokrát az 1972-es ÉKsz.-ral és a mai nyelvállapottal szembesítve: (1) „Ki tudja, hacsak nem a megfelelő vidékről való, mi a *szotyola* 'napraforgó', a *pirgál* 'hüvelyéből kifejt', a *siska* 'lelógó fülű' (Csanádi Imre); a *gugyola* 'egy guzsalyra való len- vagy kenderköteg', a *posztád* 'pászta' (Morvay Gyula); stb, stb.” (93). Az első három példaszó már bekerült az ÉKsz.-ba *táj* megjelöléssel; a *szotyola* pedig napjainkra onnan is tovább mozdult; ma már nagyon sokan tudják, mi az. — (2) Bárczi Prohászka Jánossal ellentétben úgy vélte, hogy az *elinal*, *firtat*, *fölképel*, *kecmereg*, *kifarol*, *kunyerál*, *ögyeleg*, *tenyerel*, *ténfereg*, *vinnyog* egyike sem népi vagy tájszó, hanem ezek már köznyelvek (78). Az ÉKsz.-ben azonban a *kecmereg*, a *kunyerál*, a *ténfereg* és a *vinnyog* (ill. ezek egy-egy jelentése) *nép* vagy *táj* minősítést kapott. Visszapillantva azt mondhatjuk, aligha a nyelvi helyzet változott meg ekként.

A felvillantott részletek, minták is hitelesíthetik azt, hogy az értelmező kéziszótárak korrekt átdolgozásához általában (a *táj* és *nép* minősítésűeknél pedig különösen) gazdag adattárakra, nem utolsósorban bőséges 20. századi példatárakra van szükség. Az a tétel, hogy az értelmező szótár a lexikográfiai munkák alaptípusa, abban is kifejeződik, hogy nem hozható létre, s nem tartható életben sem egy hiteles értelmező kéziszótár, a többi szótár, egy Nagyszótár, egy állandóan föltölthető, rendszeresen gondozott kéziszótári adattár nélkül. Ez utóbbi megvalósítása érdekében — az ÉKsz. átdolgozása mellett, de tőle nem függetlenül — most tesszük meg a kezdő lépéseket, egy OTKA-támogatás segítségével. Késve, de jó irányban.

Mozgást jelentő igék szinonimitásának vizsgálata

KISS GÁBOR – VILLÓ ILDIKÓ

Egy készülő új szinonimaszótár anyagának gyűjtése során összegyűjtöttük az Új Magyar Tájszótár megjelent három kötetének szóanyagából azokat a címszavakat, amelyeket a szótár nem vagy nemcsak kifejtő értelmezéssel, hanem szinonimákkal értelmezett. Az így összegyűjt anyagból egy szemantikailag viszonylag jól körülhatárolható igecsoportot választottunk ki most az ÚMTsz. címszóanyagából, illetőleg a címszavakhoz rendelt értelmezésekből. Ez a *járkál* ... *csavarog* igékkel, igejelentésekkel megragadható igék és igejelentések csoportja, egy — a vizsgáltakon kívül természetesen más szóegyedeket is felölelő — szinonimacsoport.

Ellene lehetne vetni az elemzésnek, hogy a szótári értelmezés nem kezeli és sajátos jellegénél fogva (és a szójelentés jellegénél fogva) nem is kezelheti a definíció egzaktságával, 'mérhető mennyiségként' a jelentést, hanem intuitíve ragadja meg a szójelentést, az értelmező nyelvi kompetenciája szerint. Az értelmezések rendszeres, összevető vizsgálata azonban mégis objektív képet adhat a szójelentésekről és a jelentések összefüggéseiről, megmutatván, hogy nyelvi tudatunkban, a 'mentális lexikonban' melyik elemek és milyen jegyek mentén vannak egymás szorosabb-lazább közelében, tehát, hogy hogyan függnek össze egymással a szinonimák.)

Tíz, egymással érintkező, vagyis a szótári értelmezésekben egymás mellett előforduló, egymással szinonimikus viszonyban álló igét választottunk ki a vizsgálatra. Ezek a következők: *bolyong*, *csatangol*, *csavarog*, *járkál*, *jár-ke*, *jön-megy*, *kóborol*, *kószál*, *lödörög*, *mászkál*. (Velük szinonimikusan érintkező, (egy értelmezésben velük együtt előforduló), de vizsgálatunkban ezúttal mellőzött igék: *tekereg*, *ténfereg*, *lézeng*, *barangol*, *andalog*). Ezek a mellőzött igék a vizsgált korpuszban ritkábban, szórványosan — esetleg csak egy-két esetben — fordulnak elő, alkalmasint azért, mert a köznyelvben ritkábbak, ha nem is *ritkák* egy köznyelvi értelmező szótár minősítése szerint. Másrészt pedig jelentésük (lézeng, ténfereg) messzebb esik, több jegyben különbözik a vizsgált igék jelentésétől.

Számítógéppel statisztikákat készítettünk a vizsgálatba bevont igék együttes előfordulásáról.

Feltűnően szorosan összetartozó, a szótári értelmezés szövegében gyakran együtt előforduló tagjai a csoportnak, halmaznak:

kóborol — *kószál* 53.6 (tehát a *kóborol* igét összes előfordulásának 53.6%-ában a *kószál* ige követi) (*kószál*: 'cél nélkül*jár-kel*csavarog*kóborol', *kóborol* 'hosszasan*cél, irány, terv nélkül*lassan*erre-arra járkál*csatangol*csavarog*kószál'. (A *kószál* igében az ÉrtSz. említetlenül hagyja a 'hosszasan' jelentésösszetevőt, pedig nyilvánvalóan tartalmazza az igejelentés, éppúgy, mint a *kóborol* ige jelentése. A két igejelentés voltaképpen pontosan fedí egymást — azonos terjedelmű —, az intuíció, a 'nyelvérzék' azonban mégis érez köztük valami, nehezen explikálható különbséget. Lehet, hogy csupán azért, merthogy mindenesetre két különböző igéről van szó. A nyelvérzék homályos, 'szubjektív' sejtelmét igazolja az az objektív tény, hogy mind a két ige megvan egymás mellett a köznyelvben, tehát ugyanabban a szókészletben). Az igepár mellett álló, velük szinonimikus viszonyban levő tájszavak (amelyeket értelmeznek): pl. *kintereg*, *kóbinál*, *kóbol*, *kóborog*, *kolindál*, *kóringyál*... stb.

csatangol — *csavarog* 41.1 (illetve: 7.1 (tehát a *csatangol* összes előfordulásának 41,1%-ában a *csavarog* előtt áll, 7.1%-ában pedig utána. Összesen tehát 48.2% a *csatangol* ige szempontjából. Mellettük álló, velük szinonimikus viszonyban levő tájszavak: pl. *caflat*, *csatrangol*, *hőbolyög*, *csótolog*, *csamanól* stb.

(Ebben a két konkordanciában (tehát *kószál* — *kóborol*, *csatangol* — *csavarog*) a jelentésösszetevők megfelelésén kívül a szópárok hangalaki rokonsága is közrejátszhat: az egyik mintegy előhívja a lexikonból a hasonló fonológiai felépítésű másikat).

kószál — *csavarog* 47.9. Velük szinonimikus viszonyban álló tájszavak: pl. *lafancol*, *lőfrikol*, *lőfringál*, *lőfringol*

csatangol — *kószál* 35.3 Velük szinonimikus viszonyban álló tájszavak: pl. *kajtol*, *kószlál*

járkál — *jön-megy* 55.1. Velük szinonimikus viszonyban álló tájszavak: pl. *hangléroz*, *kafircol*, *kantat*, *lipisteskedik* stb.

A *járkál* — *jön-megy* egymás melletti előfordulása olyan nagy arányú, hogy egymás ekvivalenseinek kell tekintenünk őket. A *járkál* értelmezése az ÉrtSz.-ben: (1. jelentés) Aránylag kis területen*többször megteszi az utat*több irányban ide-oda megy, a *jön-megy* értelmezése: 'ide-oda jár' (ami egyenértékű a *jár* ige és a *-kál* gyakorítóképző jelentésösszegével).

lődörög — *jön-megy* 37.5 Velük szinonimikus viszonyban álló tájszavak: pl. *lőgéreskedik*, *lőgérezik* stb.

lódörög — *jár-ke* 37.5 Velük szinonimikus viszonyban álló tájszavak: pl. *lóginyászik*, *lütög* stb.

bolyong — *kóborol* 23.5 Velük szinonimikus viszonyban álló tájszavak: pl. *bólyászik*, *bolygász*

Ritkább, ritka együttes előfordulást, lazább jelentésmegfelelést mutatnak viszont a következő szópárok:

csavarog — *jár-ke* 2.1

jön-megy — *bolyong* 1.7

jön-megy — *csatangol* 1.7

kószál — *mászkál* 1.0

kószál — *lódörög* 1.0

A hétközetes Értelmező Szótár értelmezéseinek elemzésével a szójelentések meglehetősen pontosan (bár nem *eléggé* pontosan) kirajzolódó jelentésösszetevőkre bonthatók. A szinonimák pedig e jelentésösszetevők révén fellelnek meg egymásnak, illetve kapcsolódnak egymáshoz, mint a hasonló szemantikai tartalom hordozói a szótári értelmezésben. (A jelentésösszetevők — mivel a szótári értelmezés nem jelentéselemzés, hanem hozzávetőleges, intuitív leírás, parafrázis, lehetnek expliciték, de maradhatnak impliciték is, kifejtetlenek az értelmezésben. Nemegyszer éppen egy szinonima hozzárendelésével oldja meg az értelmezés az implicit, ki nem fejtett jegyek érzékeltetését). A választott ige-csoport tagjai egy szemantikai kontinuumot alkotnak, (egy mozgást jelentő 'jár, megy' jelentésmaggal vagy központi jelentésösszetevővel), amelyen belül egyéb jelentésösszetevőiktől (cél és irány nélkül*hosszabb ideig*kisebb/nagyobb területen) függően kerülnek egymás mellé a csoport egyes tagjai. A kognitív jelentés összetevőin kívül a szó konnotációja ((enyhén) rosszalló, ill. 'csintalanságból v. időtöltésből' l. *csavarog* értelmezése) is egy olyan összetevő, amely a szinonimák kapcsolódását, egymáshoz rendelhetőségét, egymás melletti előfordulását befolyásolja.

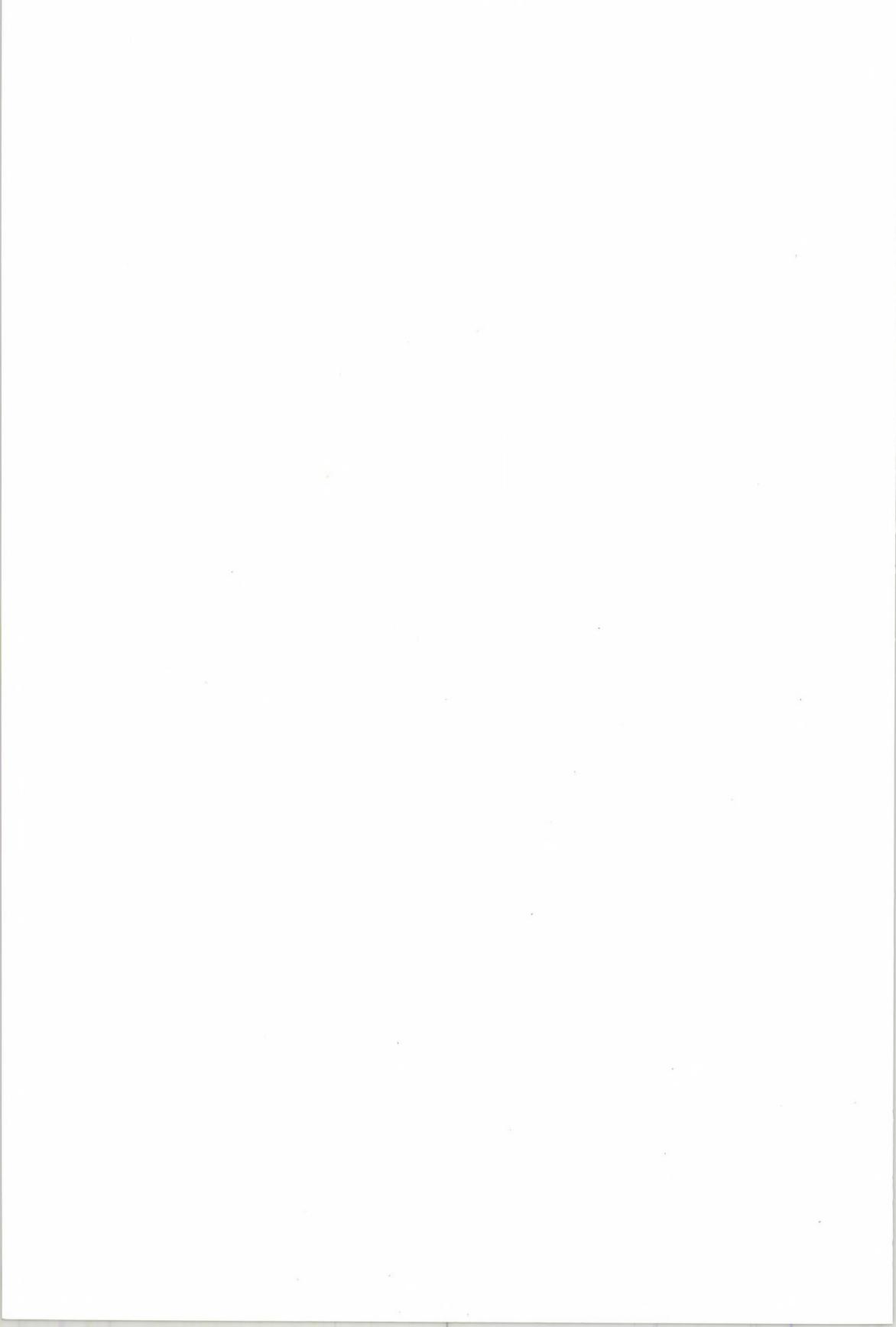
A kvantitatív vizsgálat, a szóegyedek együttes előfordulása gyakoriságának vizsgálata, azt mutatja, hogy az eredetileg egy szó-csoportként kezelt igeegyüttes elég világosan két pólus köré rendezhető, annak ellenére, hogy a két pólus köré csoportosuló tagok egymással is, és (az ÉrtSz.-ban) egymás értelmezésében is előfordulnak). Egyik pólusa a *csavarog* 'csintalanságból v. időtöltésből*határozott cél nélkül*viszonylag hosszabb ideig*ide-oda jár-ke', (idetartozik: *bolyong*, *csatangol*, *csavarog*, *kóborol*, *kószál*), másik pólusa a *járkál* 'aránylag kis területen*többször megteszi az utat*több irányban*ide-oda megy' jelentés körül alakul ki (idetartoznak: *járkál*, *jár-ke*, *jön-megy*, *lódörög*, *mászkál*). Az egész csoportot összefogó jelentésösszetevő: a *jár*, *megy* igei tartalom és a *cél és irány nélkül* határozói összetevő.

Bár, a két ellentett pólus összekapcsolódásaként ha nem is szoros, gyakori, de viszonylag számos a *járkál — csavarog* (10.3) és a *járkál — kószál* (10.2) együttes előfordulása is. A *járkál* igében a 'viszonylag kis (átlátható) területen' jelentésösszetevőt érezzük, a *kószál* igében pedig a 'nagyobb területen' összetevőt, amelyek látszólag kizárnák egymást. Hogy mégis egymás mellett fordulnak elő, annak egyik oka, hogy a jelentés és jelentésösszetevők nem diszkréték, hanem folyamatosak, átmennek egymásba, és végtére is a szóban forgó igék mindenesetre egy jelentéskontinuumba tartoznak. Másik oka pedig az lehet, hogy a tájszótári értelmezésnek egy a tájnyelvben járatos igét kell megragadnia, amelynek pontos jelentése nem tartozik a köznyelvre érvényes nyelvi kompetencia körébe.

V.

**AZ ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR
MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK BEMUTATKOZÁSA**

(Nyelvtudományi Intézet, 1996. február 27.)

Az Új Magyar Tájszótár mint lexikográfiai adatbázis

BÁNKI JUDIT

Több évtizedes munka után már látszik az alagút vége: szótárunkban a szócikkírás az *U*-betűnél tart. Csakhogy mire a lexikográfia, az etnográfia és a nyelvtudomány több területének, eddigi kutatásait felhasználó, szigorú filológiai pontosságra törekvő, hiteles és gazdag példaanyaggal rendelkező szótárunk végére érünk felmerül a kérdés, hogy az időközben megváltozott munkamódszerekkel dolgozó nyelvészek, filológusok, etnográfusok hogyan fogják tudni használni fonetikai, morfológiai, szintaktikai vagy egyéb kutatásaikban.

Ahhoz, hogy bizonyos tematikai szempontok szerinti listákat, glosszáriumokat v. konkordanciákat hozzunk létre, hogy az egyes szótári elemekre (szófaj, földrajzi lelőhely, szemantikai összefüggések) rákérdezhessünk, és pontos statisztikai számításokat végezzünk — adattárunkat számítógépes adatbázissá kell átalakítanunk. A legjobb persze az lett volna, ha a munkálatok közben kerülhetett volna erre sor. El is végeztünk többen egy szövegszerkesztői tanfolyamot és nagyon sokat tanultunk a lexikográfiai osztályon Kiss Lajos tanár úr által vezetett szemináriumon, 1993–94-ben. De be kellett látnunk, hogy anyagi és időbeli lehetőségeink csak a hagyományos nyomdakész kézirat előállítását teszik számunkra lehetővé.

Mindenesetre a 3. kötet szövegfolyamként rendelkezésünkre áll floppy-n és remélhetőleg az utolsó kötet is elkészül ily módon. A Értelmező Kéziszótár modernizált változatához is most kerül csak gépre az előző anyag. A nagy Oxford Dictionary-ből is utólag készült adatbázis vagy hogy a dialektológiánál maradjunk a *Survey of English Dialects 1961–87* között megjelent kötetei után a legutóbbi 1994-ben megjelent *The Dictionary and Grammar* című az, amelyik már adatbázisként dolgozza fel a hajdani 1950 és 61 között kezdett gyűjtéseket. (Több mint ezer fő munkája!!)

A francia regionális atlaszok ill. szógyűjtemények számítógépes változatait is az utóbbi években kezdték Franciaországban a 23 regionális atlasznak ill. hozzátartozó szógyűjteménynek is az utóbbi években születik számítógépes változata.

Pajzs Júlia érdekes tanulmánya — amely a legutóbbi Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg — a készülő francia–magyar és magyar–francia

szótár, ill. az amerikai–magyar szótár példáján mutatja be, hogy hogyan lehet egy szótárt nem szövegfolyamként, hanem adatbázisként rögzíteni, vagy a szövegfolyamból azt előállítani. Úgy gondolom, hogy a bármely szövegszerkesztővel előállítható SGML jelölési rendszer (Standard Generalized Markup Language) — segítségével a Tájszótár szócikkeiből is készíthető egy nyelvten által definiált adatbázis. (Nyelvten = egyezményes szabálygyűjtemény.)

A szótár előszerkesztésekor kialakult és jól bevált lexikográfiai elemeket, szerkezeti egységeket SGML jelölési rendszer alapján megjelöljük, tehát az elem nevének rövidítése közé helyezzük. Például a következő definíciókra lenne szükség a Tájszótár szócikkeihez:

Néhány SGML definíció egy lehetséges Tájszótári adatbázishoz

<ART>	article	szócikk
<ENT>	entrée	szócikkfej
<VDT>	vedette	címszó
<CGR>	catégorie grammaticale	szófaj
<DON>	donné	adat
<LIG>	lieu géographique	földrajzi hely, kutatópont
<SOU>	source	forrás
<SIG>	signification	jelentés
<REN>	renvoie	utalás
<LFG>	locution figée	állandósult szókapcsolat
<EXP>	exemple	példa(mondat)
<IDS>	indication sémantique	jelentésmegszorítás
<DIC>	Dictionnaire régional	regionális szótár

Ennek alapján így festene egy viszonylag egyszerű, rövid szócikk:

1. **morgol** ts ige *morgol* (T.bökény 1143: 405): ingerel, bosszant

2. <ART> <ENT> <VDT> morgol </VDT> <CGR> ts ige </CGR> </ENT>
 <DON> morgol </DON> <LIG> (T.bökény </LIG> <SOU> 1143: 405)
 </SOU>: <SIG> ingerel, bosszant. </SIG> || <REN> **Ö**: *fel~*. </REN>
 </ART>

Ha ily módon defináljuk majd elhelyezzük a rövidítéseket, akkor minden elemre külön rákérdezhetünk.

Persze nem lenne könnyű feladat egy 8–10 jelentésből álló nagyobb szócikknél a rögzítés. Bonyolulttá tenné a szótárunkban használt számtalan mellékjel, diakritikus jel és rövidítés megjelenítése. Csak néhány a leggyakrabban használt jelekből és rövidítésekből:

| || ; : () < > -

Istenbarátságból

FIERS MÁRTA

Lőrinczy tanárnőnek természetesen igaza van, amikor azt ígéri, hogy szótárunk anyaga sok lehetséges kérdésre kínál választ, ha megfogalmazzuk ezeket a kérdéseket. Mi persze, amíg mennyiségi követelményeknek alávetve vesződünk a szótárkészítés aprómunkájával, gyakran nem vesszük észre a fától az erdőt. Vagy ha tudjuk is, hogy erdőben dolgozunk, megeshet, hogy egyes egyedek megőrzésére törekedvén nem észlelünk nagyobb összefüggéseket, olyan hasonlóságokat, amelyek más látószögből, esetleg nagyobb távolságból jól láthatók.

Kétségtelen például, hogy jól feltett kérdések mentén az Új Magyar Táj-szótár sok adattal szolgál a népi hitvilág kutatója számára, aki azonban én nem vagyok. Mindössze egyetlen, lexikográfiaiilag megragadhatatlan összefüggést említek példaként: a 134 *isten-* vagy *istenke-* előtagú szerves összetételből 34 a hasonlóságon alapuló növénynévi elnevezés, leginkább birtokos jelzői összetétel. (Ezek a növénynevek alaki felépítésüket és névadási típusukat tekintve megegyeznek a TESz.-ben is emlegetett *Boldogasszony papucs*, *Szent László füve*, *Szépasszony tenyere* növénynevekkel.) Ilyenek például az *istenlámpása* 'gyermekláncfü', *istenkesztyűje* 'tavaszi kankalin', *istenpapucs* 'kerti oroszlánszáj', ill. 'papucsvirág', *istenpohara* 'harangvirág', *istenszakáll* 'árvácska', *istentányérkája* 'napraforgó', *istenkeborsója* 'rózsás füzike'.

Ezeken belül külön kis családot képeznek azok az összetételek, amelyekben a birtokos jelzői előtag előzményként feltételez egy 'a természetben kétszen található' jelentésű **Istenadta* alanyi összetételt. Ilyen a 'papsajt' jelentésű *istenkenyere*, *istenkenyércséje*, *istenkekenyérkéje*, *istenkecipója* és ilyen a 'galagonya' jelentésű *istenalma*, *istenkenyér*, *istengyümölcs*. A galagonya és a papsajt mint inségeledel, ill. mint gyermekcemege szolgált rá ezekre az elnevezésekre, amelyek arról tanúskodnak, hogy ez a bizonyos *kenyér*, *cipó*, *alma*, *gyümölcs* emberi fáradozás, közreműködés nélkül termett. Az ilyen jelentésű összetételek között tarthatjuk számon az *istengyalulta-tök* és *istengyalult-tök* növényneveket is, ahol a szerkezetben világosan megmaradt az *isten-* előtag alany volta; az elvevésnek az a magyarázata, hogy

az általa jelölt 'laskatök' főzéskor szálaira szétesik, tehát nekünk nem kell gyalulnunk.

Szótárunk jellegénél fogva természetesen az ilyen összefüggések megfogalmazhatatlanok benne, és már csak az alfabetikus sorrend miatt is szükségképpen rejtve maradnak. (Hiszen például az *isten-* és *istenke-* előtagú összetételek között nemcsak növénynevet jelentők vannak, és semmiképpen sem lehet 'Isten adta', 'Isten teremtette' jelentést tulajdonítani a 26 olyan összetétel előtagjának, ahol a szó maga katicabogarat vagy bodobácsot jelent, ill. a 8 olyan előtagnak, ahol az összetétel jelentése 'krumplinudli'.)

Mi magunk addig, amíg a szótár írása és szerkesztése be nem fejeződik, anyagunk tudományos vallatására csak célzatosan és korlátozott mértékben vállalkozhatunk: azért és annyira, amennyire ezt a lexikográfia szabályai megengedik, ill. megkövetelik. Ha viszont már bizton befejezettnek tudjuk a művet, boldogan csatlakozunk majd a szótár — általunk most is oly sokat emlegetett — használóinak táborába.

Az Új Magyar Tájszótár anyagának jelentősége

HOSSZÚ FERENC

Életemnek az egyetem utáni szakaszát nagyon röviden össze tudom foglalni: több évtized egy szótárnál. Pedig én tulajdonképpen véletlenül kerültem a Tájszótárhoz. Az 1967-es nagy bölcsészkarai embervásárra — mert azokban a „boldog” szocialista békeidőkben ilyen is volt — úgy mentem el, hogy ha már Kanizsán nincs megpályázható állás, akkor elmegyek Egerszegre kollégiumi tanárnak. Az elhelyező bizottság elé kerülve meglepődve hallottam, hogy a Nyelvtudományi Intézetben is van egy álláslehetőség, mégpedig a Tájszótárnál. Rövid gondolkodás után ezt választottam, és azóta is ebben a munkaközösségben dolgozom.

Ez jórészt a Tájszótár értékes és érdekes anyagának köszönhető, amelyet néprajzosok és nyelvészek sok nemzedéke gyűjtött össze. Az adatok kicédulázása — részben nyomtatott, részben kéziratos forrásokból — óriási munka volt, de a végeredmény azokat igazolta, akik a munkálatot elindították: előállt egy páratlanul gazdag anyag a magyar falvak és mezővárosok anyagi és szellemi kultúrájáról.

Itt azt is figyelembe kell vennünk, hogy a vidék gazdálkodása, élete a középkor óta csak nagyon lassan változott, még a század első évtizedeiben is sok minden szinte ugyanolyan volt, mint a középkor idején. Adatközlőink jól emlékeztek a *fatengelyes szekér*-re, *fakó szekeret* pedig, amelyen csak a szekértengely és a keréksín volt vasból, sok vidéken használtak is. Az önellátó gazdálkodásnak megfelelően a házat és a ház körül mindent, amit csak lehetett, helyben található anyagokból: fából, fakéregből, szalmából, csuhéból készítettek. Jól példázzák ezt szótárunkban a *fa* összetételei, a *faabroncs*-tól kezdve a *fabéklyó*-n, *fabödön*-ön át a *fazsindely*-ig. Az ekének is csak az ekevasa és a csoroszlója készült vasból, a többi része fából volt. Az összegyűjtött anyag így nemcsak saját korának, hanem az utóbbi többszáz évnek az anyagi, szellemi és erkölcsi világát tükrözi.

Az adatok — a szói adatoktól a közmondásokig — és a példamondatok az élet minden területét felölelik, és számomra, aki faluról jöttem, különösen érdekesek. Vagy azért, mert én is ugyanazt — vagy hasonlót — tapasztaltam és éltem át, vagy azért, mert egészen eltérő szemléletet, gondolkodásmódot

mutatnak. És persze külön örülök minden Lispezsentadorjánról származó adatnak.

Különösen az utóbbi 10–15 évben egyre több az újságokban, rádióban, televízióban a nyelvi igénytelenség, pongyolaság, a hivatali bikkfanyelv. Tanulhatnának a Tájszótár adatközlőitől egyértelmű, fordulatos beszédet! Ha egy nagyképű politikust hallok nyilatkozni a rádióban vagy a tévében, szívesen odaszólnék neki, ahogy Hódmezővásárhelyen szokás:

„De nagy úr a zúr, ugyan föl tunna-ë váltani ëty félkrajcárt?”

Miért modern az Új Magyar Tájszótár?

KÓRÓDI BENCE

Az ÚMTsz. ugyan hagyományos módszerekkel közelít a dialektusokhoz, de ez korántsem jelenti azt, hogy beérné pusztán a hagyományos szótárírás technikáinak alkalmazásával. Nem is tehetné, hiszen a népnyelv szét-szétfeszíti a hagyományos lexikográfia nyújtotta kereteket, kategóriákat. Azt a hatalmas korpuszt, amelyet a munkaközösség igyekszik minél egzaktabb módon szótárrá szerkeszteni, gazdagsága és változatossága miatt csak *újszerű* módszerek alkalmazásával lehetséges szótárszerűen, implicit módon feldolgozni, illetve jelölni. Hadd említsem itt csak az *egy címszóba (címszó alá) sorolás*, a *szófajmegadás*, illetve a *jelentésrovat* és a *szócikkszerkezet kialakításá-*nak problémáit.

Az ÚMTsz. a köznyelv segítségével ír le dialektusokat, tehát egy *szűkebb* vagy *eltérő hatósugarú* nyelvet használ és vet egybe egy szélesebb spektrumú nyelvvel, illetve nyelvváltozatokkal, és mint ilyen, meglehetősen *kont-rasztív*; egyúttal azonban mindig egy általános nyelvi szabályrendszerhez viszonyítva adatol és minősít. Az azonosságok és eltérések rögzítésével pedig (azaz: alaki tájszók esetében a *jelentésrovat elhagyásával*, jelentésbeli tájszók esetében a *köznyelvi jelentés hiányával*, *zéró köznyelvi szófajjal* stb.) egyben nemcsak a táj- és népnyelvről, hanem magáról a köznyelvről is tudósít.

A tájszótár a nyelvi adatot *címszóvá* absztrahálja (illetve vezérszavának megfelelő címszó alatt tárgyalja), az adathoz rendelt aktuális jelentést pedig *szótári jelentéssé* vonja el, de soha nem azonosít **adatot** – **nyelvi ténnyel**; a *nyelvit* mindig a *nyelvivé vált* értelmében alkalmazza, hogy a háttérkutatás segítségével kizárhassa a szociális érvénnyel szembeni egyedi vagy alkalmi szó- és nyelvhasználatot (főként az egy-két adatos címszók vagy jelentések esetén).

A szótár minden szóhoz, frazeológiai egységhez vagy nyelvi alakulathoz annak textuális háttérében és a nyelvi megvalósulás *összes lehetősége* felől közelít egyszerűen, tehát nem pusztán vagy elsősorban felismer, minősít és osztályoz, hanem — második lépésként — a teljes nyelvi rendszer felől indul ki, és az adatot (annak elhelyezkedését és funkcióját) mint a nyelvi hálózat

elemét vagy úgymond *mini egészét* jelöli ki. Másszóval: a tájjszótári szócikk minden esetben egy *univerzális szócikk*-nek az adatok viselkedésének megfelelően korlátozott, szűkített változata. És így nemcsak a köznyelvhez képesti többlettel, hanem a **hiány**-nyal is jelöl: legyen az *fonematikus, morfológikus, szófaji-jelentésbeli, frazeológiai, szócsaládbeli* vagy *szintaktikai* hiány, illetve többlet.

Amellett, hogy adatait a szótár címszókba rendezi, vagyis a beszéd- vagy nyelvhasználatbeli tényeket, magát a *közlést* metszi vissza, vonja el nyelvív — és ezzel látszólag egy absztrakt nyelvi nyersanyagot elemez —, nagyban *kommunikatív*, mert az elemzés-leírás-implicitte-tevés fókuszába a *használatot / jelentést* helyezi. Így párhuzamosan kettős munkát végez el: egyfelől a filológiai hűséggel kezelt fonetikai, morfológiai, szintaktikai realizációkat *locus*-okkal együtt, tudományos kutató-elemző munka eredményeképpen, a szótárírás haladó hagyományainak megfelelően dolgozza fel, másrészt pedig megpróbálja mindezt lexikografikus módszerekkel élővé, kommunikatívá is tenni. A szófaji minősítéssel, az adat, a locus vagy a szorosan vett jelentésrovat elé tett megszorítással, magával a jelentésrovat kialakításával, a példamondattal, a **Vö.**-ék elhelyezésével, de még a szócikk végi utalásokkal is mind-mind az adat által kijelölt *funkció, jelentés, használati kör, működés* irányába mutat, azaz második lépésként a „szótárivá” tett adatot nyelvi-beszédbeli mivoltába visszahelyezi.

Ez az elméleti megalapozottság tesz minden szócikket, szótári szöveget darabot külön *tanulmánnyá*, egyfajta mechanikus szó-”leírás” helyetti *beszédleírássá*; igaz, szándékoltan implicit módon, de félreérthetetlenül, hiszen a szótár — jellegéből és szerkesztési elveiből következően — a szócikkek, szótári szöveg explicitté tételét, „újra-tanulmánnyá” formálását a szótár használójára bízta. — Ezért kell a félrevezérlés esélyét a legkisebbre csökkentenünk, és ezért kell a legpontosabb, legaprólékosabb munkára törekednünk a szócikkírás-szerkesztés-lektorálás során, hogy a tájjszótár ne csak nagy felkészültségű nyelvészekhez szólhasson, hanem minden érdeklődő hasznára legyen.

Ez a kettős cél az, ami az ÚMTsz.-t a „szószedet” szintje fölé emeli, és valódi, modern *szótárrá* teszi, és ezért (vagyis nyelvleíró-kommunikatív jellege miatt) mutathat a modern lexikográfia továbbfejlődésének irányába: azaz egy *referencia*-jellegű **nyelvtár** vagy **beszédtár** felé.

Meggyőződésem, hogy a nemzeti nyelvtudomány összességének eredményei által kidolgozott *nemzeti nyelvtár* lehet az, amely számot tarthat a nemzetközi nyelvtudomány érdeklődésére, válhat összehasonlíthatóvá más nyelvek „nemzeti nyelvtárával”; így — tehát a tudományos szintézis révén — képes csupán elszigeteltségéből kilépni, és viszonyt teremteni egy *univerzális nyelvtárral*.

Máriahang

A személynevekből lett közszavakról

VITÁNYI BORBÁLA

A nyelvjárást beszélők gondolati háttérének és közlési szándékának egymást kölcsönösen feltételező kapcsolata a névtudománynak is kedvelt fejezete. Különösen mióta az elméleti kutatásokban, a legújabb szakirodalomban megkülönböztetett figyelem kíséri a nyelvészet határmezsgyéjének, a rokon vagy más tudományágakkal való kapcsolódásának részletező leírását, elemzését. (Pl.: Johannes Fehr: A nyelv mechanizmusa, a nyelvtudomány és a pszichológia. Langage 1995. december 91.) Esetünkben ilyen természetű az onomato-dialektológia, mely a névtípusok keletkezésmódjának és nyelvi eszközeinek térbeli vizsgálata.

Szótárírói munkámnak egyik látszólag technikai részfeladata: a megszerkesztett szócikkek kiadásra előkészítése, és a lektorálást megelőzően a nagyobb anyagrészek cédulái és szócikkei címszavának egyeztetése vezetett el az Új Magyar Tájszótár kis kezdőbetűs keresztneveihez és becézőneveihez, azaz a keresztnévi eredetű közszavakhoz. Pl.: *jános* 'mesterlegény', *szentjános* 'nagy fonott kalács, melyet húsvétra vagy esküvő alkalmával sütnék', *igyekezetpista* 'iparkodó ember', *magajöttjános* 'idegenből egyedül, vagyontalanul érkezett és letelepedett férfi', *mária hang* 'igen kis mennyiség valamiből', *ádámcsont*, *évacsont* 'ádámcsutka', *aprószemjankó* 'kis termetű legény' stb.

Jelenkori név- és nyelvjárástani bibliográfiánk keresztnevekkel foglalkozó gazdag fejezetében ritkán találunk utalást azokra a jelentésbeli tájszavakra, melyeket eredetük e névtípushoz kapcsol. Tájszókincsünk ezen egységének szótározása pedig hagyományokra tekint vissza. A jelenséget már Kresznerics szótára is tartalmazza, szintúgy a Vörösmarty nevével fémjelzett Magyar Tájszótár is. A példák nagyobb előfordulásával egyszersmind a típusok is árnyaltabbak Szinnyi József Magyar Tájszótárában.

Ilyen onomato-dialektológiai előzmények után önként adódik az összevetés igénye a huszadik századi példákkal. Jelenkori nyelvjárási enciklopédiánkban, az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában 1200 olyan tájszót olvashatunk, mely témánkba illik. E névtípus sokszínűsége, a képzők változatosága stb. ragad meg elsőként, ha a gazdag adattárban vizsgálódunk.

A női nevek mint tájszavak között tallózva szembetűnő, hogy ez a típus gyakoribb a Dunántúlon és a Duna-Tisza közén, mint keletebbre. Pl.: *margit* 'szövőszék tartozéka', *katalin* 'katicabogár', *franciska* 'szőlőfajta', *imola* 'hosszú, vékonyszálú fűfajta', ugyanez a Gyergyó vidékén 'moha', *ilona* 'apró, zsíros húsú hal' (Ada).

A férfi keresztnév összetétel elemeként legnagyobb számban az apanév előtagú tájszavakban fordul elő pl.: *jakabszőlő*. (A Balaton-mellékén, Szekszárdon, de a Mátraalján is, tehát a szőlőtermő vidéken). Jelentése: 'korán érő, jó minőségű kék borszőlő'. A több mint száz ide tartozó példa földrajzi megoszlása a következő: leggyakoribb a Tiszántúlon, valamint Moldvában, mérsékeltbb előfordulása a Dunántúlon, szórványosan van jelen a Duna-Tisza közén és a Felvidéken.

Nyelv- és névlélektani okokkal, valamint a névdivattal magyarázható, hogy mely keresztnévek és alakváltozatok aktivizálódnak a dialektusok nyelvhasználatában. Ugyanúgy a szókészletnek is csak egyes elemei kapcsolódhatnak a névi elő- vagy utótaghoz.

Az Új Magyar Tájszótár bár nem névtani indíttatású, híven reprezentálja a huszadik század első harmadának, felének leggyakoribb, legkedveltebb keresztnéveit.

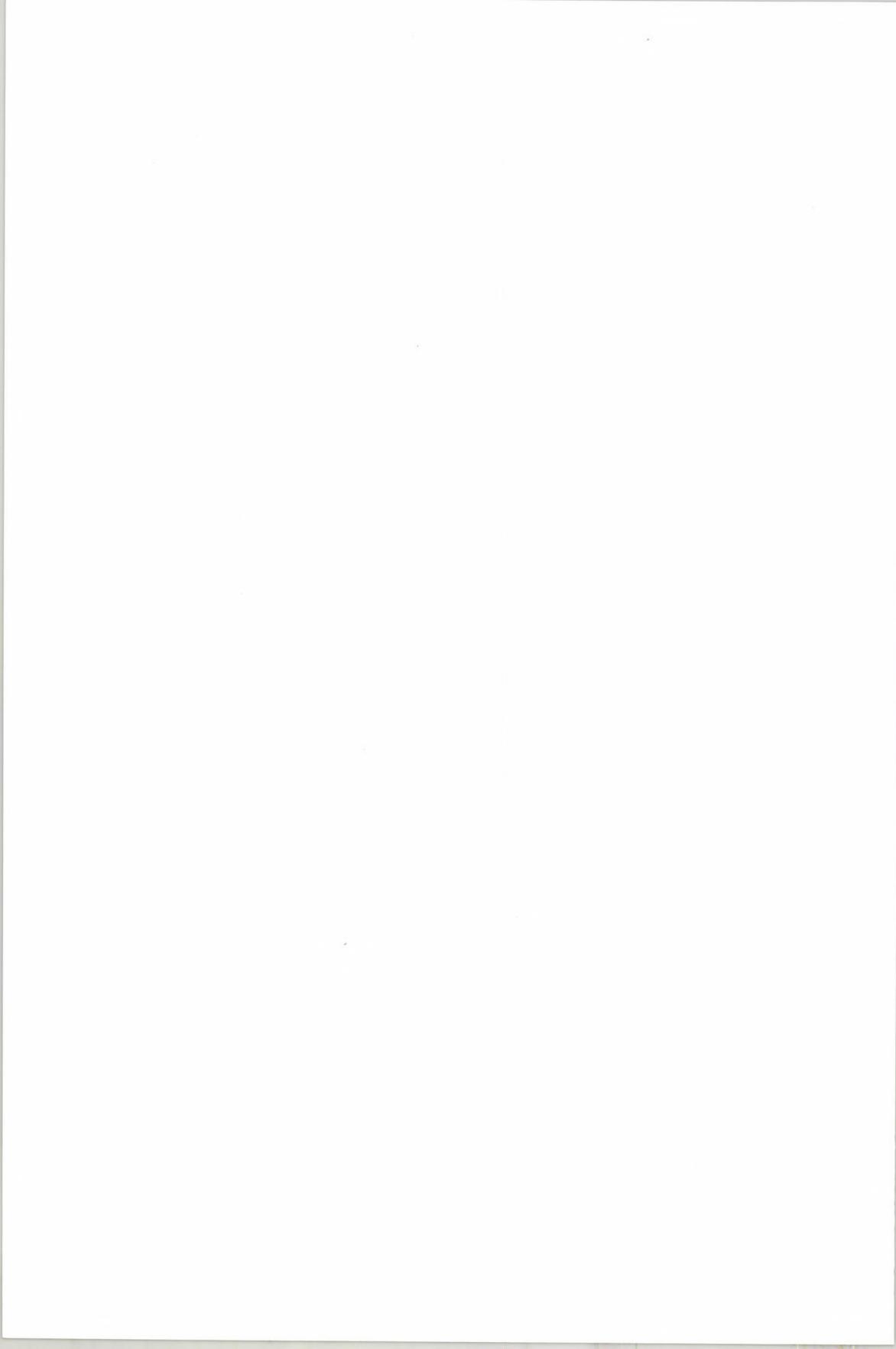
Szótárunk kiselejtett, tehát nyomtatásban meg nem jelenő cédulaanyagában is nagyszámú férfi és női keresztnév található. A szakirodalom eddig beírta, hogy főleg anyakönyvi adatok alapján korszakonként a névhasználat elterjedtségét rögzítő névgyakorisági listákat tegyen közzé. Ezek szerint a legkedveltebb férfinevek 1890 és 1960 között: József, István, László, Sándor, János, Lajos, Gyula, Mihály, Ferenc. Tájszavak elemeként ez a sorrend a következőképpen alakul. A jelentéstartomány nagyságát, az alakváltozatok számát tekintve a *györgy* szócsaládját a *péter* követi 3 alakváltozatával és 12 összetételével, *lászló* 2 alakváltozatával 10 összetételével, *mátyás* 1 alakváltozatával 13 összetételével; 3 alakváltozatával 6 összetételével *istván*, *andrás* 1 alakváltozatával 7 összetételével, *ferenc* 1 alakváltozatával 5 összetételével, a sor végén *pál* és *józsef* alakváltozatok nélkül 3 ill. 2 összetétellel. (A fentiek az ÚMTsz kis kezdőbetűs címszavai.)

Készülő tájszótári keresztnév monográfiámban a nevek természetrajzát a jelentéstartomány nagysága, a jelentésmezők változatossága és az alakváltozatok száma alapján elemzem.

A fentiek szemléltetésére tekintsük át először a *péter*-nek és származékainak nyelvjárási jelentéskörét. Példánkban a név mint alapalak is képviselve van, ami nem általános jelenség a keresztnévből származó tájszavak esetében. S mi több a *péter*¹ és *péter*² szótári homonimák. A *péter*¹ 'a hengerre csavarodó kötél és hajtókarból álló emelőszerkezet' (Békés megyében), a *péter*² 'galambászok nyelvhasználatában:> kánya, vércse' (Csong-

rád megyében). De maradt a *péter*¹ tartományában még mindig egy olyan mező, ami kifejezi a személyhez kötöttséget. Látható ez egyrészt a következő szólásból: *Anná nincs ám osztán péterbácsi* 'nincs nála kegyelem' (Nagyöved, Szlovákia), másrészt a ragadványnévszerű összetételből: *lesipéter* 'leselkedni szerető ember' (Bács-Kiskun m.), továbbá a metaforikus *péterszekere* 'Göncölszekér' (Kórógy), *péterkulcsa* 'kankalin' (Somogy m.) adatokból, melyek alaktanilag is igazolják az előbbi állítást, nemkülönben a *péterszeg* 'deszkában görcs' (Dunántúl), *péterpáli* 'ilyenkor érő almafajta' (Kórógy). A *pétercigány* 'gyermekjátékként pörgettyű' (Zala m.), *péterfillér* 'vékony pénzhez hasonló termésű növény' (Tolna m.), *péterpetű-gomba* 'közönséges kucsmagomba' (Hétfalu), 'légylő galóca' (Krizba, Ro.) jelentések elszakadtak a személlyel kapcsolatos alapjelentéstől. Két egymástól eltérő jelentésével a *péterke* méginkább alátámasztja az alapszó jelentéstartományának fenti megosztottságát: *Emén a Péterkéje* (Csongrád m.), *El ne vesszen a péterkéd* (Baja) 'ha valaki vágyakozva néz a máséra' szólások még sejtetnek egy konkrét személyt. A *péterke*² jelentéseinek középpontjában a növény és állatnév áll. Ezek: *péterkebogár* 'katicabogár' (Galambok, Zala m.), *péterkefű* 'közönséges párlófű' (Göcsej), *bükkfapéterke* 'moha' (Bogánd, Ro.) adatok. A másik becézőképzős alak a *peti* jelentéstartományára az előbbiekhöz hasonlóan alakul; egyrészt személyhez kapcsolódik: *tukk neki Peti* 'meg gondolatlan és buta emberre mondják' (Ormánság), másrészt a katicabogár népi neve (Baranya m.), de ez csak a *petibogár* összetételben jelenik meg (Kórógy). A *petike* három szótári homonímájában az előzőeken kívül egy alkatrész neve is olvasható: 'dunai malomban, a forgókő lyukaiban zörgő kis pálca, amely a gabonát a garat alatt függő kis medencébe rázza' (Szigetköz). A petróleumból rövidült *petró* (országos elterjedésű) a név alapalakjának egyik összetételi jelentésében *péter olaj* 'kőolaj' már felbukkant.

A nyelvjárástörténet és a névtudomány egyaránt gazdagodhatna azokból a megállapításokból, melyek túllépnek a fenti jelenség szinkron vizsgálatán. Francia és német példákon korábban alkalmam volt áttekinteni, hogy térben témánk nem ismer határokat, tudniillik országhatárokat. Alkalmazott művelődéstörténet ez — Pais Dezső szavaival — jelentéstani megközelítéssel, a szóalkotás módszereivel, a stilisztika árnyaltságával, a nyelvléktan és a kultúrtörténet prizmáján át.

VI.
STILISZTIKA ÉS NYELVMŰVELÉS

A hagyományos stílusértékek védelmében

HEXENDORF EDIT

„A szavak helyes használata azon fordul meg, hogy stílusrétegüknek, ill. a szándékolt stílusárnyalatnak megfelelően alkalmazzuk-e őket.” Az állítás ebben a megfogalmazásban csak azért fogadható el, mivel a Nyelv-művelő kézikönyv II. kötetének (Akadémiai Kiadó, Bp., 1985) a 868. oldaláról való: a ritkított szedésű „szókincsünk stilisztikai rétegeződése” tárgymegjelölés alatt található, V.-nek jelzett részlet (vagy alpont, bekezdés, rész, szakasz stb.) kezdődik így. Azért írtam *tárgymegjelölés*-t (vagy írhatnék például *tétel*-t is), mert magyar anyanyelvű ember vagyok, aki lexikonokat és szótárakat forgatva fiatal koromban a *címszó* kifejezést abban a jelentésben ismertem meg, ahogyan a hétköte-tes ÉrtSz.-ban található. Ebben a használatban a szó annyira közérthető és természetes, hogy szinte fölöslegesnek is tarthatnánk a (*Tud*) minősítést. Szótárt és lexikont nem csupán tudományos kutatók használnak. Akadnak tudományos kutatói pályára kerülő egyének, akik elvszerűen mellőzik a fölösleges szakszerűsködést, tehát a közismertebb szóhasználattól való eltérést is. Fontosnak tartják, hogy az ismeretszerzés folyamatát ne nehezítsék meg az olvasó számára azzal, hogy a már valahogyan ismert nyelvi eszközök alkalmazása révén kialakult általános szokásoktól, szabályoktól eltérnek. Bármilyen gondosan készült is a kézikönyv *Bevezető*-je (I. kötet, 1980. 5–34), a szavak használatára és az anyag elrendezésére vonatkozó magyarázatok nem változtatnak azon a tényen, hogy amikor valaki ezt a „szókincsünk stilisztikai rétegeződése” megjelölésű részt tanulmányozza, nem érzi úgy, hogy egy *címszó*-nak vagy egy *szócikk*-nek az anyagát olvassa.

Cikkem elején azt írtam, hogy az idézett állítás az adott helyen elfogadható, nem azt, hogy jó. Részemről ugyanis jobbnak tartanám, ha az általánosítás lehetőségét nem csupán a mondatnak az anyag rendszerezésében való elhelyezése zárná ki, hanem volna a főmondatban egy olyan határozó is, amely biztosítaná a helyes értelmezést, tehát egy *bizonyos esetekben, némelykor, sokszor* stb. Nem ártana valami ilyesféle figyelmeztetés, emlékeztetés arra, hogy nem általában a helyes szóhasználatra vonatkozik az állítás, hanem a sajátos stílusminősítést kívánó, a stílusérték szempontjából nem közömbös szavak választására.

Nézem a mondatot. Szeretek eltűnődni minden apróságon, a számomra megszokott és kevésbé megszokott, saját nyelvhasználatomat nem is érintő választások pozitívumain és negatívumain egyaránt. Mindig akad valami megfigyelni való, ami saját nyelvérzésem megítélésére, értékeléseim felülvizsgálatára készlet. Sokszor elkalandozom tulajdonképpeni tárgyamból. Szótárak, lexikonok, nyelvtani, stilisztikai vagy egyéb szakkönyvek kerülnek le a polcokról, egyik dolog asszociálja a másikat, nehéz mértéket tartanom. Nem árulom el, mennyi ideig foglalkoztam az *azon fordul meg* kifejezés körüli vizsgálódással. Csak azért hozom szóba a sok közül ezt az elkalandozást, mert valami tanulsága a most választott téma szempontjából is lehet. Nem emlékszem, hogy bármikor is használtam volna a köznapi *attól függ, azon múlik, abból adódik* stb. kifejezésekéhez hasonló értelemben az *azon fordul meg*-et, és az sem valószínű, hogy a jövőben erre sor kerülne. Valahogy úgy érzem, az én témáimhoz és az én ízlésemhez nem illik az ilyenféle átvitt értelmű használatból adódó szemléletesség. Nem mondhatom, hogy az adott helyzetben zavart volna, sőt mikor tudatosítottam viszonylagos szokatlan-ságát, rögtön tisztáztam azt is, hogy stilisztikai szempontból pozitív értékűnek is tekinthető, persze a maga helyén. Elég régről kimutatható, kiváló stílusérzéki szerzőknél előfordul (Pázmány, Faludi), szabad szótári példái is élvezetet jelenthetnek, ha bizonyos helyzeteket, beszélgető partnereket képzelünk mellé. Az igekötős igéket el nem különítő szótárakban mindenestre ott kellene lennie, hogy [„ma csak *meg*- igekötővel”], mivel a régiségből előkerül igekötő nélküli alak esetében is ilyen használat. Stílusminősítéseket tartalmazó szótárakban az átvittértelműsége okvetlenül utalni kellene (tehát például az ÉrtSz.-ban az 5. jelentésnél), sőt valami másra is. Az ugyanis megállapítható, hogy — akár sajnáljuk, akár nem — ez a szóhasználat eléggé háttérbe szorult, talán a „kissé régies” és esetleg a „kissé népies” minősítés is megfontolandó lehetne. Valamelyest az is vitatható szerintem, hogy a szemléletesség, amely a szépirodalmi, művészi stílus mellett „a mindennapi nyelvnek is sajátja, és abban is fokozza a megértést” (A magyar stilisztika útja, Gondolat Kiadó, Bp., 1961. 515), valóban fokozza-e, illetőleg mikor könnyítheti és mikor zavarhatja a megértést. Hiszen ha nagyon megszokott egy átvitt értelmű szóhasználat, akkor az érdekességét, szépségét esetenként kevésbé tudatosítjuk, ha pedig a beszélők részére már — vagy még — nem eléggé élő, nem eléggé gyakori, akkor nem fokozhatja a megértést. Tehát végső következtetésem az, hogy talán nem is csak az én témáimhoz és az én ízlésemhez nem illik az *azon fordul meg*-nek az ilyenféle alkalmazása, hanem a nyelv műveléshez sem. (A tőlem említett szinonimáknak mindegyike átvitt értelmű alkalmazással jött létre, de azok már semleges stílusértékűek.)

Most visszatérek a főmondatba beiktatható határozó kérdéséhez, ezzel közelebb kerülve időszerűnek gondolt fő mondanivalómhoz is. Vajon egy

némelykor, vagy egy *sokszor* határozó volna-e helyénvalóbb? Ez természetesen a korról változó viszonyoktól, a mindenkori közműveltségre jellemző állapotoktól és igényektől függ. Milyen oktatásban részesült, milyen foglalkozású egyének azok, akiknek a körében a hagyományos stílusértékek védelméért szót kell emelnünk?

A stílusminősítéseket leggazdagabban tartalmazó Ért.Sz. hét kötete 1959 és 1962 között jelent meg. A XX. század közepe tájáig igen magas szintre fejlődött nyelvallapotnak megfelelő szóhasználatról kiváló tudósok irányításával dolgozó munkatársak, jól iskolázott, sokat olvasó egyének készítették, lektorálták, dolgozták át a szócikkeket. Nyelvművelői adottságú és szándékú emberek is akadtak közöttük, akiknek a javaslata és állásfoglalása alapján a valamely okból kerülendő szavakat, szóhasználatokat, csilloggal megjelölték, de a fő törekvés a jelenségek bemutatására, nem pedig normatív megszorításokra irányult. De valamiféle tágabb értelmű, igényesebb nyelvművelést az úgynevezett stílusminősítések is szolgálták. A gazdag példaanyagban irodalmi idézetek is voltak. Leginkább ezek szemléltethették, hogy a szókészlet gazdagsága és a szóhasználat stílusárnyalatbeli különbségeinek megléte finom differenciálási lehetőségekhez és igényekhez való igazodást tesz lehetővé. Kellő felkészültség nélkül szóhasználati szokásokról, szabályokról szótárbeli képet adni nem lehet. De bizonyos színvonalú alapismereteket és bizonyos mértékű olvasottságot a szótár használata is megkíván. Stílusárnyalatbeli különbségeket az életben közvetlenül is lehet tapasztalni, de az életbeli dolgokat jól ábrázoló irodalmi művekben lehet még jobban megfigyelni. Ezért van szükség az olvasókra és a nyelvfelődésre nagy hatással levő írótól vett példák idézésére is.

Shokássá vált különféle kiadványokkal kapcsolatban a közművelődés ügyének szolgálatáról, régi adósságok törlesztéséről, sürgető igények kielégítéséről említést tenni. Nem alaptalanul. De bizonyos korszakokkal és művekkel kapcsolatban a közművelődési érdekek szolgálatának hangsúlyozása így általánosságban nem okolható meg eléggé. Nem egyenlő mértékben meglévő igényeknek a kielégítéséről, a szélesebb körű használatot nem egyaránt érintő és nem egyaránt jól szolgáló művek elkészültének lehattunk tanúi. Közművelődésről csak ott lehet beszélni, ahol van szélesebb körű művelődni vágyó közönség, vannak a tudományos alapokat nem nélkülöző, de közérthetően megírt művek, vannak az ismeretek egymásra épülésének folyamatához igazodó pedagógusok és ismeretterjesztők, nyelvi kérdéseket illetően vannak a nyelvfelődés eredményeit minőségileg értékelő szakemberek, és vannak olyan nyelvművelők, akik a legigényesebb szinten érvényesülő szabályok finomságait is megőrzendő hagyományként védelmükbe veszik. — Századunk második felében a közművelődés ügye jobb helyzetbe került, mint volt előzőleg. A gyakorlatban mégsem történt és történik minden úgy, ahogyan a so-

kak számára meglevő tanulási, művelődési feltételek között várhattuk volna. Azon a sajnálatos tényen, hogy a ma középkorú és annál fiatalabb nemzedékeknek még a tanultabb tagjai sem olvasnak annyit és olyan színvonalú műveket, amelyeket a szótárkészítő szakemberek ismertek és munkájukban alapul vehettek, változtatni nem tudunk. — A szótárkészítés területén a szélesebb körű közönség érdekeire gondolva nem tarthatjuk szerencsésnek az ÉrtSz.-on alapuló egykötetes művek olyan típusainak a megvalósítását, amelyekben példák alig vannak, sőt egyáltalán nem kaphattak helyet. Ezek a művek — még a többleteket és korrekciókat tartalmazó Éksz. is (1972) — inkább csak a szakemberek segédeszközeiként használhatók, mindegyik az ÉrtSz.-hoz viszonyítva, nem annyira a nagyközönség tagjai forgatják őket. A nem eléggé olvasott, nem megfelelően iskolázott egyének a szemléltető példák nélküli szótárakban talált stílusminősítéseket félreértve, esetleg a változatosság igényét olykor túlhangsúlyozó egyének vagy művek hatása alatt, talán jónak éppen nem mondható ízlésből következőleg, de legtöbb esetben bizonyára minden mérlegelés nélkül követve munkatársaik rossz példáját, vagy a szélesebb körökben hódító divatot, sokszor előnyben részesítenek a szótárakban megokolhatóan irodalminak, régiesnek, választékosnak jelzett kifejezéseket, amelyekkel szemben a köznyelvivé nem véletlenül vált szavak háttérbe szorulnak írásukban vagy beszédükben. Azért említem ezt így vagylagosan, mert főleg az úgynevezett sajtónyelvet képviselő újságírók, a rádióban és a televíziónál foglalkoztatott riporterek, műsorvezetők és egyebek sokasága az, akik a nyelvközösség egészében szokásosabb szóválasztásokkal szemben a különlegességeket részesítik előnyben. Mintha valami felsőbbrendű, magasabb igényű társadalmi réteg tagjai volnának, holott csak rombolják a hagyományos stílusértékeket, közömbösítik a differenciálásra alkalmas kifejezések különbségeit. Hatásuk veszélyezteti a nyelvközösség egészére érvényes normák uralmát, a múltban elért eredményeket. Kifogásolható viselkedéssel is összefonódó jelenség a bizalmas nyelvhasználatbelinek, tréfásnak, gúnyosnak, pejoratívnak minősíthető, a népies, a túlzó, a sportnyelvi, a játékoknak a tárgyköréből ismert kifejezéseknek nem helyénvaló használata. Néhány példát említek, a legegyszerűbbekkel kezdve. A *vagy* kötőszó kezd háttérbe szorulni az *avagy*-gyal szemben; a *gyakortá*-val már szinte többször találkozhatunk, mint a *gyakran*-nal; az *ám*-nak a régebben ritkán előforduló ellentétes kötőszói használata túlságosan is elterjedt, a stílusminősítést nem kívánó hasonló szerepű kötőszókéval szemben; a *közelít* tárgyatlan jelentésében szinte annyira eluralkodik, mintha a *közeledik* létre sem jött volna; a *mintha* helyébe egyre többször az *akárha* lép; a *sikeredik* fölébe kerül a *sikerül*-nek; a *tanyasi* mellett már szinte elavulóban levővé válik a *tanyai*. Tudományos dolgozatban találkoztam először a *jószorivel* határozószóval. A *felvállal* már nemcsak a *vállal*, *elvállal*, *magára vállal* helyett használatos,

de olyasmivel is találkoztam, hogy a *hibáit felvállalta* valaki. Egy műemléket bemutató tévéműsor szövegében és a műsor ismertetésében hallhattam és olvashattam az egy időben *lesajnált* eklektikus építészeti stílusról. Valaki (egy nyelvművelő) 1990 körül időszerűnek gondolva ajánlotta az ÉrtSz.-ban régiesnek és tréfásnak minősített *honatya* forgalomba hozatalát, azzal a megokolással, hogy nincs jó szavunk a fogalom jelölésére. Miért jobb ez az *országgyűlési* (vagy *parlamentari*) *képviselő*-nél, amelyből egy adott helyzetben, szövegekörnyezetben a jelző nyugodtan elhagyható? Ismeretterjesztő folyóiratban a *természetesen*-t felcserélték a *természetszerűleg*-gel, amit a szerző soha életében nem használt. Jóval később ugyanennél a lapnál egy másik szerzőnek a megkérdezése nélkül Orvietóról szóló cikkének ezt az új címet adták: *Talján sasfészek*. Egy apróság a számomra új hivatali szóhasználat köréből: egy statisztikai kimutatáshoz kért jelentés űrlapjainak kitöltéséhez írt útmutatóban *fedlap* szóval jelölik az első oldalt. — Úgy 20 évvel ezelőtt a kritikai kiadások szabályzatának átdolgozása idején nem sikerült a textológiai bizottságbeli tagtársaimmal megértetnem, milyen veszélyekkel járhat, ha a tudományos szakkifejezésként nélkülözhetetlen *olvasat* szót 'értelmezés' jelentésben használják. Két-három éve egy doktori vitán már egyes nyelvészek sem tudták, miről is beszélek. Ma pedig tanúi lehetünk annak, milyen tekintélyes testületekben utalnak a szövegek felületes átfutására az *első olvasat*-tal. — A Rádió- és Televízióújság szerkesztőségével akkor szakadt meg a kapcsolatam, amikor a rádió és televízió nyelvművelő műsorainak munkatársaival készült interjú megjelenése után kifogásoltam azt a megfogalmazást, miszerint a nyelvművelők „annyira *egy követ fújnak*”, hogy az egyes nyilatkozatokat nem fontos megnevezett személyekhez kötni. Udvarias hangvétellő, de nem valami ügyesen megfogalmazott, ellentmondásos magyarázkodással érvelő levélben „felvilágosítottak” egyről-másról. Végül azért azt is közölték, hogy a nyelvművelők egyike az interjút közlő cikk teljes szövegét megismerhette és nem emelt kifogást semmi ellen.

1996-ban a magyar nyelvközösség tagjai már nem érhetnek egyet azzal a régebben elfogadhatóbbnak gondolt megállapítással, amely szerint a nyelv változásainak ellenére „Mégsem érzi senki sem, hogy élete múltával megváltozna anyanyelve, vagy hogy nem egyformán fejezik ki magukat a különböző egymás mellett élő generációk” (az idézet Martinet egyik 1960-ban megjelent könyvéből választott szemelvény fordításából való: A nyelvtudomány ma. Gondolat, Bp., 1973. 347). Számos tapasztalat igazolja, hogy a változásokra a szakemberek körein kívüli egyének is felfigyelnek, főként azokra, amelyek nekik nem tetszenek. Állásfoglalásuk megokolásából néha esetleg tanulhatnának a kortárs írók és a nyelvművelők is. Sajnos eléggé eltávolodtunk a „Több szem többet lát”, „Más ember mást vesz észre” bölcsességek

irányelveitől (a közmondásétól eltérő megfogalmazás Pais Dezsőé: *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955. Bevezetés XV).

A nyelvművelők helyzete nem könnyű. Munkájuk során olyan esetekkel is találkozhatnak, amikor egy-egy kérdésre igazán jó feleletet, tanácsot csak további kutatások alapján lehetne adni, amelyeknek elvégzésére pillanatnyilag nincs senkinek ideje. Szerintem legfontosabb feladatuk mégis a múltban kialakult, jól bevált, ma is érvényes szabályoknak a továbbörökítése. A múltbeli változások minőségi értékelése legyen határozott, a folyamatban levőké legyen óvatos. Senki nem láthat a jövőbe. Idő múltával minden változást meg lehet érteni, meg lehet magyarázni. Ha valami elterjed, megszilárdul, akkor abból egyszer talán valami jó is származhat. A nyelvművelőknek azonban nem szabad sokáig ilyesmin tünődni. Semmiképpen nem helyes az ilyen vagy olyan megokolással még elfogadható, valamivel még menthető szóhasználat védelmével foglalkoznia, esetleg a stílszerűtlen szóválasztás hibáját jelentéktelennek ítélve döntenie egy szakembernek, amikor az értelmes laikusok még ragaszkodnak az igényesebb szinten érvényes szabályokhoz.

* * *

Ebbe a gyűjteményes kötetbe eredetileg egy másféle írást szántam. 1994-ben foglalkoztam egy szó mai stílusértékének kialakulásával, minden számomra elérhető adatot lehetőleg tágabb szövegkörnyezetében vizsgálva. A munkát akkor nem azért végeztem, hogy dolgozatot írjak, csupán egy gondozásomba kerülő kézirat szerzőjétől kértem beleegyezést egy általa alkalmazott szónak egy másikkal való helyettesítéséhez. A hozzájárulást megkaptam, talán nem is teljes egyetértés, inkább megértés alapján: a kiváló író láthatta, hogy művész ugyan nem vagyok, de mély lelki rokonság fűz azokhoz, akik képesek „elvérezni egy fonák ígér”. — Most a megtisztelő felkérés után a szöveg végleges kidolgozásához fogva úgy gondoltam, hogy valami általánosabb keretbe kellene mondanivalómat foglalnom, több apró, részletelemzés igénye nélkül felhozott példával bemutatnom, hogy a század közepén uralkodó normáktól való eltávolodás mértéke általános veszélyekkel is jár, mindennapi életünkben kinek-kinek sok bosszúságot okoz. A terjedelm korlátozottsága miatt végül is arról mondtam most le, ami nekem valóbb tárgy lett volna. De talán ez az önállósított „keret” sem egészen üres. Ezzel a tartalommal a nyelvközösségnek azt a rétegét képviselhettem, amelynek olvasó tagjai — foglalkozásuktól függetlenül — az íróktól és a nyelvművelőktől valamivel többet várnak, mint az átlagemberektől.

Azért egyszer talán majd azt a kedvemre valóbb dolgozatot is megírom, bár nem tudom, kinek.

Néhány észrevétel a szókészletünkben végbemenő változásokat illetően

RUZSICZKY ÉVA

Csakhamar barátsággá mélyült munkatársi kapcsolatunk B. Lőrinczy Évával több mint négy évtizeddel ezelőttről datálódik: az MTA Nyelvtudományi Intézetében — 1953-tól — mindketten rész vettünk A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan (1961–62) című mű létrehozásában. B. Lőrinczy Éva — egyebek között — A szóösszetétel című fejezetnek volt a szerzője, magam A szóképzés című fejezet kidolgozására kaptam megbízást.

1. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan című műnek a szóösszetétel különféle módjait tárgyaló részében (I, 421–58) B. Lőrinczy Éva az önálló szavakból keletkezett összetett szavakon belül megkülönböztetett vagy forradásos ikerszókat, laza szerkesztésű és valódi mellérendelő összetett szavakat. A laza szerkesztésű mellérendelő összetett szavakról — egyebek között — megállapítja: ilyenek „ma is áll a n d ó a n k e l e t k e z n e k nyelvünkben. Íróink, költőink nemcsak a már meglevő stílust színesítő, élenkítő hatását használják ki, hanem maguk is alkotnak ilyeneket” (I. 437). Napjainkban nem csupán a szépirodalomban, hanem a napi és a heti lapokban, valamint a szaklapokban is szembeötlően sok új kötőjellel összekapcsolt laza szerkesztésű összetett szóval találkozunk. A legtöbbjük jelzőül használt melléknév, de szép számmal találkozunk főnevekkel, sőt igékkel is, a főnévként használt igealakokat is ide értve. Például: „Amikor a *régi-új* kormány tisztogató hadművelete elérte a művészeti szférát is,…” (Ez a Hét 1995. febr. 3., 5. l.); „Pl. az ún. *örző-védő* kft.-k tevékenységét pontosan szabályozó magánnyomozói tevékenységről szóló jogszabály” (Ez a Hét 1995. szept. 22., 12. l.); „Minden nemzetközi szerződésben van valami üzletszerűség, valami *adok-kapok*-elem” (Ez a Hét 1995. márc. 17., 8. l.); stb.

A laza szerkesztésű mellérendelő összetett szavak szerepéről a szóban forgó műben, illetőleg helyen azt olvassuk, hogy sokszor egyszerűen csak fokozásra szolgálnak, de „önálló új jelentéstartalmat” is hordozhatnak (I, 435–36). Nos, az új laza szerkesztésű mellérendelő összetett szavak zömének egyelőre nemigen van önálló új jelentése. Legtöbbjük az *...is, ...is* kötőszóval összekapcsolt különféle szófajú szavak jelentését hordozza. De míg ezek csak állítmányi szerepet tölthetnek be a mondatban, a tárgyalt

alakulatok legtöbbször jelzőként állnak valamely mondatrész (alany, tárgy stb.) előtt, így mintegy pótolják azt a hiányt, amely abból adódik, hogy az ...*is*, ...*is* kötőszóval összekapcsolt különféle szófajú szavak jelzői szerepet nem tölthetnek be. Ugyanakkor: az *és* kötőszóval összekapcsolt szavaktól, illetőleg mondatrészekről megkülönbözteti őket, hogy nem annyira egymásmellettséget érzékeltetnek, inkább szorosabb összetartozásra utalnak: a kötőjellel összekapcsolt főnevek, melléknevek stb. olyan fogalmat, tulajdonságot stb. jelölnek, amelyek egymás nélkül nem is léteznek, vagy ha léteznek is, az adott helyzetben teljesen összefonódnak, egymásba olvadnak. Így az — ellentétes értelmű szavak összekapcsolása révén keletkezett — *régi-új* egyszerre régi is, új is; bár új, azért valójában régi, hiszen az múltban volt szokásban, az elmúlt, túlhaladott időre/időkre volt jellemző. Például: „Határozott véleményem van a politikáról, a hatalom *régi-új* birtokosairól, de nem szeretném kifejtetni” (Ez a Hét 1995. jan. 27., 11. l.). Más példák: „[A szülők] fontosnak tartották, hogy a *háziasszonyi-feleségi* szerepre, a család összetartására is gondosan felkészítsenek” (Új Magyarország 1996. aug. 21., 10. l.); „O’ Gradyre hat napig vadásztak a szerb katonák, miközben ő a GPS-készülék adatai alapján megadta helyzetét a tengerészgyalogság *kereső-mentő* csoportjának” (Válogatás 1996. okt., 131. l.); „Akár személyesen, akár a televízión keresztül *nézte-hallgatta* az ember a milicentenáriumi ünnepi beszédeket, minduntalan tapasztalhatta...” (Új Magyarország 1996. aug. 21., 4. l.).

A szóban forgó alakulatok különféle fordításokban is megtalálhatók, mégpedig az eredeti szöveghez híven. A *Communio*. Nemzetközi Katolikus folyóirat 1996. évi húsvéti számából idézem: „a haladónak mutatkozó baloldali politikai teológia sem jobb, mint *konzervatív-jobboldali* elődje” (40–41. l.). Az Internationale Katolische Zeitschrift *Communio* megfelelő helyén: *konservativ-recht* (1995. 339). Vagy: „Woodrow a *politikai-vallási* hatalomra való törekvést egynek veszi a fundamentalizmussal” (*Communio*. Nemzetközi Katolikus folyóirat 1996. Húsvét 7. l.). Az eredetiben: *politisch-religiös* (*Internationale Katolische Zeitschrift Communio* 1995. 293). Végül: „Vagy igyekezni kell a *politikai-gazdasági* önállóságot határozott *kulturális-vallási* identitással biztosítani...” (*Communio*. Nemzetközi Katolikus Folyóirat 1996. Húsvét 41. l.). A németben: *politisch-ökonomisch, kulturell-religiös* (*Internationale Katolische Zeitschrift Communio* 1995. 340). Így talán feltehető: a tárgyalt laza szerkesztésű mellérendelő összetételek terjedését az idegen példa is előmozdítja.

Nemegyszer rokon értelmű idegen és magyar szót kapcsol össze a szerző, illetőleg a fordító kötőjellel. Ilyenkor egyfajta magyarítási szándékkal is számolhatunk. De esetleg egyszerűen az idegen szavak világában kevésbé járatos olvasó szem előtt tartására is gondolhatunk. Példák: „a liturgia...igényli

a kozmosz zenéjének művészi módon történő *transzponálását-áttevését* abba az emberi zenébe, amely... (Communio. Nemzetközi Katolikus Folyóirat 1996. Húsvét 66. l.); „A zsinagóga egyfajta teljesen *világi-laikus* istentisztelet színhelye” (Communio. Nemzetközi Katolikus Folyóirat 1996. Húsvét 62. l.); „XXII. János pápa megtalálta azt az utat, ami több volt, mint valamiféle... *megalkuvás-kompromisszum* (Communio. Nemzetközi Katolikus Folyóirat 1996. Húsvét 65. l.).

B. Lőrinczy Éva megjegyzi: a zászlószín-elnevezésekből alakult összetett szavak között három elemük is vannak. Napjainkban más három elemű laza szerkesztésű összetett szavakkal is találkozunk. Ezek is szorosabb összetartozást, egymásba fonódást érzékeltetnek vagy egyszerre történésre utalnak: „Így aztán a lakosság szombat esti *tea-zsíroskenyér-parizer* vacsorája mellett gyönyörködhet majd a felemelő látványban” (Ez a Hét 1995. szept. 15., 23. l.); „a rádió és a televízió jóvoltából bőségesen lehetett *látni-hallani-olvasni* ígéretekről, a szlovákiai magyarság érdekeinek messzemenő figyelembevételéről” (Ez a Hét 1995. febr. 3. 12. l.).

2. A denominális *-z* igeképző úgy szerepel A mai magyar nyelv rendszerében, mint az egyik „*l e g g y a k r a b b a n* használt, *t e r m é k e n y*” képző (I, 363). Ez a megállapítás az adatok tükrében változatlanul fennállónak látszik: számos új főnévből alkotott *-z* képzős igével találkozunk a különféle lapokban, híradásokban. Ezek egyikének-másikának a jelentése némileg bonyolultabb, összetettebb, nehezebben elemezhető, mint az eddig ismert, illetőleg számon tartott denominális *-z* képzővel alkotott igéké. „Szerintem egy család se tudja majd előteremteni a pénzt a saját üzemre. Abbahagyják a *paprikázást*” (Ez a Hét 1994. 1. sz. 18. l.) — itt a *paprikázás* alapszava, a *paprikáz* ige nyilvánvalóan paprikával, paprika termesztésével való foglalkozásra utal. Ez a jelentés kétségtelenül rokon a 'vmit létrehoz' értelmű igék jelentésével, de míg azok vminek közvetlen előállítását érzékeltetik (*csomóz, köröz*), ez a termesztés egész folyamatát, sőt talán még az értékesítést is felidézi a hallgató vagy az olvasó tudatában, a közlő szándékának megfelelően.

Szembeötlő a 'vminek mond, nevez' értelmű denominális *-z* képzős alakulatok elszaporodása, főleg tárgyatlanul: „Önök *kommunistáznak*” (Ez a Hét 1995. jún. 30., 6. l.); „elhitették vele: A Hét *pufajkásozott*” (Ez a Hét 1995. júl. 21., 3. l.); „Egy évvel ezelőtt még volt szíves a nálánál... külön pályatársait hullának nyilvánítani.. Hozzá ez a *hullázás* [alapszava: *hullázik*] illik” (Ez a Hét 1995. okt. 06., 14. l.). — A személynévi alapszavú *-z* képzős intranszitiv igék jószerével csak a gyakori emlegetésre, az illetőre való hivatkozásra utalnak: „megint *nagysándorozás* [*< nagysándorozik < Nagy Sándor*], *kósánézás* [*< kósánézik < Kósáné*] van (Ez a Hét 1995. okt. 20. 20. l., idézve a Magyar Hírlap 1995. okt. 14-i számából). De az sem példát-

lan, hogy egyfajta felelősségre vonást is érzékeltetnek, elítélően: „megrónak érte, hogy újfent »aczélok« [*Aczél György*] függetlenül attól, hogy az alapszó maga milyen fogalmat jelöl (Ez a Hét 1995. márc. 17. 3. 1.). Ha még *le-* igekötő is társul hozzájuk, az ilyen alakulatok — tranzitív használatban — egyértelműen pejoratív, gúnyos kifejezőeszköznek minősülnek: „*Lekommunistázták* mindenki füle hallatára” (Várnegyed 1995. nov. 03. 3. 1.); „ha próbáltam szólni, szokás volt *lenépfrontozni* engem [= Pozsgay Imrét]” (Ez a Hét 1995. aug. 25., 10. 1.); „a politikában . . . sikertelen ügyvéd *leváteszezi* Pokol Bélát. . . S hogy világos legyen a váteszezés lekezelő iróniája, a liberális újságnak ugyanazon oldalán *lecsurkázzák* [Csurka István nevéből] a volt miniszterelnököt, Boross Pétert” (Ez a Hét 1995. márc. 03. 3. 1.).

Gyarapodóban van a ’vmilyen minőségben, szerepben dolgozik, működik’ értelmű denominális -z képzővel alakult igék száma is: „egyes területeken újra kialakul a *mezeizés* [alapszava: *mezeizik*]” (Ez a Hét 1995. okt. 13. 5. 1.); „én mind a négynél [értsd: mind a négy ifjúsági szervezet lapjánál] *külsőztem* egy keveset” (Ez a Hét 1995. nov. 10. 18. 1.). Ezek leginkább a *bálozik-*, *ülésezik*-félékkel vonhatók egy csoportba (vö. A mai magyar nyelv rendszere. Léíró nyelvtan I. 364, g) pont), bár hosszabb ideig végzett, tartósabb cselekvésre, együttműködésre utalnak, és ugyanakkor némi familiáris színezetük is van. A *kiszéz* [a KISz tagjaként buzgólkodik, játssza az aktív tagot] igébe pedig, amely szintén ide sorolható, némi rosszallás is vegyül: „úgy gondolták: előbb *kiszéznek* egy keveset, aztán politikai támogatással jöhet a szakmai előrejutás” (Ez a Hét 1994. dec. 23. 16. 1.).

3. Végül hadd említsem meg: a különféle közlésekben, sajtótermékekben újonnan alkotott szavakon kívül számos új (értsd: eddig nem ismert, illetőleg nem regisztrált) jelentésben használt szóval is találkozunk. A ’besúgó’ értelemben használt *tégla*, valamint a belügyi szervek nagy fekete kocsijára utaló *meseautó* az üldözöttek zsargonjának a szülöttei. Hogy ezek és a hozzájuk hasonló eredetű kifejezések most szélesebb nyilvánosságot kapnak, az az ölünkbe hullott szabadságnak köszönhető. Ilyen értelemben a társadalmi-politikai életben lezajlott eseményeket is tanúsítják. Csak mutatóban idézem a következőket: „ígérettekkel arra akarták rábírní, hogy »*tégla*«, azaz besúgó legyen” (Pálos Antal, in: Üldözött jezsuiták vallomásai 63); „mindenki meg fogja tudni, hogy ki a *tégla*, s akkor neki, mármint a feljelentőnek sem lesz maradása a lapnál” (Ez a Hét 1995. szept. 22., 10. 1.); „a parlamentben és másutt a *téglák* féltéglával verhetik a mellüket” (Ez a Hét 1995. 09., 10. 1.). És: „A vasútállomás felé mentemben megállt mellettem egy „*meseautó*”, szép új kocsi” (Váczi Jenő, in: Üldözött jezsuiták vallomásai 114); „Nincs mese, ez *meseautó* gondoltam.” (Gyulai Sándor, in: Üldözött jezsuiták vallomásai 316).

A *bajuszos* főnév az egyházmegyéket „felügyelő” hajdan volt állami tisztviselő tréfás-gúnyos nevéből (*bajuszos püspök*) rövidült, ráértéssel, és a rendszerváltás előtt inkább csak egyházi-vallási körök — bizalmas! — szóhasználatában élt. Példák: „A veszprémi *bajuszos* is dolgozott ez alatt. Megvonták tőlem a legcsekélyebb kongruát is” (Temesi József in: Üldözött jezsuiták vallomásai 272); „A harcot azonban nem adta fel a *bajuszos*. Most már durva eszközökhöz fordult” (Temesi József in: Üldözött jezsuiták vallomásai 274). — Ugyanígy ráértéses alapon keltkezett-keletkező főnév az *átkos* is (< *átkos rendszer*): „egy gátlástalan, minden törvényt kijátszó és felrúgó réteg, amelynek tagjai még az *átkosban* alapozták meg a bizniszüket” (Demokrata 1995. okt. 07. 16. l.: a TV II. 1995. okt. 03-án sugárzott Sajtóklub című műsorában hasonlóképpen).

*

Befejezésül annyit, hogy a szinte csak taláalomra kiragadott példák egyértelműen tanúsítják: nem csak az élet zajlik, hanem az életben zajló változások kifejezésére a szókészleten belül is mennek végbe változások. Ezek megragadásához, értékeléséhez, leírásához — számítógép bevonásával — nagyarányú módszeres anyaggyűjtésre volna szükség.

A stílusértelmezésekről

SZATHMÁRI ISTVÁN

A stílusnak — a mondathoz és a szöveghez hasonlóan — nincs mindenki által elfogadott meghatározása. Ez valójában érthető éppen sokféle megjelenési formája és széles szerepköre, továbbá a stilisztikának nem megnyugtatóan kidolgozott elméleti háttere következtében. A stílus és a stilisztika sokrétűségét mutatja például, hogy Szabó Zoltán „A stilisztika nyelvvelméleti alapjai” c. könyvében a jelzett problematikát ilyen taglalásban vizsgálja: a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika, a szövegnyelvészet (Szabó 1977), és hogy mivel a stilisztika tulajdonképpen „köztes” diszciplína, s ennél fogva hasznosítja a nyelv- és irodalomtudomány valamennyi ágát, továbbá az esztétikát, a lélektant — az alkotás- és hatáslélektant stb. —, a szociológiát stb. De erre utal Georges Mounin is, amikor „Clefs pour la linguistique” c. könyvében megállapítja: „Le style, si on arrive un jour à en donner la formule, ce sera donc une formule extrêmement complexe. Et toutes les réductions lapidaires de la définition du style seront et resteront des appauvrissements unilatéraux.” (Mounin 1971²: 185.)

Ezért a stilisztikával foglalkozók a meghatározásokkal inkább mintegy „körüljárják” a stílust, és más-más szempontot érvényesítenek, helyeznek előtérbe az egyes definíciókban, illetve utalnak a stílus létrejöttére és a kommunikációban betöltött szerepére. A német Willy Sanders például 28-féle meghatározást emleget (Sanders 1973: 13–22), de Fónagy Iván is 12-t sorol fel az új Világirodalmi Lexikon „stílus” címszavát tárgyalván (Fónagy 1992: 606 — 607; l. még Ducrot 1972: 92–104, 383–388; Murvai 1976: 227–235; Szabó 1977: passim). Én ezúttal az általánosnak és általánosítónak mondható meghatározáson kívül (a stílus kifejezőmód; más szóval: az a mód, ahogyan a közlés meg van szerkesztve; illetőleg: a stílus a kommunikációs helyzetnek megfelelő beszédváltozat) még három jellegzetes definíciót említ meg, amelyek — úgy gondolom — lényegesen hozzájárulhatnak a stílus megértéséhez.

Az egyik értelmezés szerint — amelynek nálunk Fónagy Iván a fő képviselője — a stílus t ö b b l e t , járulékos közlemény, a nyelvileg ábrázoló,

logikailag fogalmi szintű primér közleményt kísérő második szólam. Például az „Elmegyünk a moziba, jó?” kérdésre válaszként adott feleletben a „Jó.”-nak nagyobb hangerejű, hosszabb vagy diftongikus, esetleg halk vagy éppen szabályos ejtésével meg lehet éreztetni, hogy az illető valójában nem szeretne moziba menni, vagy éppen dühös is miatta, illetőleg hogy az egész közömbös a számára stb. (részletesebben l. Fónagy 1963). Hasonló lehetőség rejlik a lexikai és a grammatikai szinonimasorokban, a mondat- és szövegszerkesztésben (l. Fónagy: 1963 és 1973; Szabó 1977: 73–75). A többlet lényegét egyébként jól érzékelteti az „expresszivitás” következő értelmezése: „Az expresszivitás a szó, a kép hangulati-érzelmi-indulati, képzeletmozdító többlete, az eredeti és az átvitt jelentés közötti szemantikai mozgás (sík-váltás), mindaz, ami a fogalmi kifejezés mellé társul.” (Gáspári 1980: 93.) Valójában ennek a többletértéknek a kiteljesítése a konnotáció, illetőleg a poeticitás vagy poétikai funkció.

Egy másik stílusfelfogás a stílust „eltérés”-ként (fr. *écart*, a. *déviation*) értelmezi. Eszerint egy-egy művel kapcsolatban a nyelvi, stilisztikai, szövegtani, poétikai stb. normáktól elütő formákat, megoldásokat tekintik a stilisztikai, esztétikai hatások forrásának. Jó példa ennek a stílusfelfogásnak az igazolására Weöres Sándor „Kuli” című verse (elemzését l. pl. Szathmári 1977a), továbbá magának Weöres Sándornak, illetve Adynak számos, egyéni stílust felmutató szava, írása (pl. Adynál az *ellovan* ige „A ló kérdez” c. költeményben: „S a rossz uton, mert minden ellovan, Felüti néha fejét a lovam”; vö. még Kovalovszky 1977). (E stílusfelfogás problémáit részletesebben l. Szathmári 1983a: 332–333, további magyar és külföldi szakirodalommal, illetőleg Szathmári 1986a.)

A harmadik említendő értelmezés bizonyos nyelvi-stilisztikai elemek *gyakoriságát*, illetve előfordulási valószínűségét vizsgálja „egy adott szöveg és a neki megfelelő kontextuális norma viszonylatában, s a gyakorisági értékek aránya alapján határozza meg a stílust” (Péter 1978: 223). Fónagy erre a következő példákat említi: „... kimutatták, hogy Kassák költői nyelvére a szóhossz növekedése a jellemző (meghaladja a tudományos próza szintjét), szemben Weöres Sándor költeményeivel, amelyekben a rövid szótágok dominálnak. Tóth Árpád lírájában a névszók lépnek előtérbe..., s gyakoriak a melléknevek..., szemben József Attila verseivel...” (Fónagy 1992: 616). Ez a felfogás is rejt magában problémákat, de az tény, hogy a mennyiségi tényezőt, a gyakorisági arányokat — természetesen megfelelő módon — szintén nem nélkülözhetjük a stílusvizsgálatban (l. Nagy 1972, Zsilka 1974).

Még tovább menve érthető, hogy többen — szerintem reálishan — összevonják e különböző stílusértelmezéseket. Péter Mihály például Enkvist svéd kutatóra hivatkozva ezt írja: „... a stílus a tág értelemben vett kontextus-

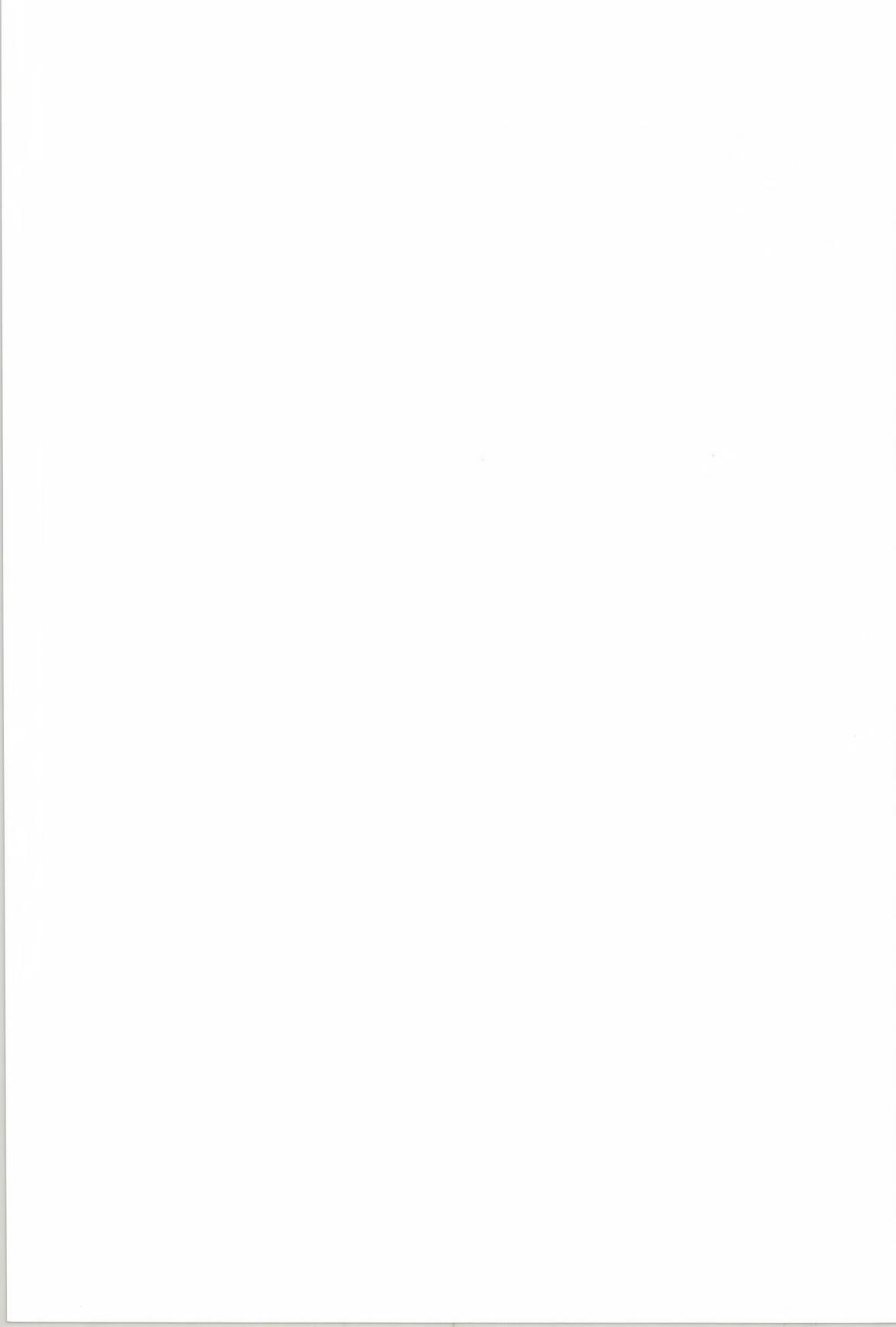
nak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat. A jeladó szempontjából e megfelelés bizonyos nyelvi elemek kiválasztásában és összekapcsolásában valósul meg, a jellevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik, magában a szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megállapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban. Ha viszont az adott szöveg gyakorisági értékeit egy kontextuálisan nem megfelelő szöveghez... hasonlítjuk, akkor a minősítés a deviáns stílusfelfogás („eltérés”) alapján történik.” (Péter 1978: 223; hasonlóképpen „építi be” Fónagy a saját stílusfelfogását a korábbiakba: Fónagy 1963: 123.) Ideiktatom még Benedek Marcell más jellegű, de nagyon találó körülírását: „A stíluson fordul meg minden. De a stíluson az egész embert kell értenünk: nemcsak a szavak megválogatását, a mondatok közlését, hanem azt az erőt is, amely a szavak és a mondatok mögül sugárzik az olvasó felé.”

(Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.)

Szakirodalom

- Ducrot 1972 = O. Ducrot – Tzv. Todorov: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris.
- Fónagy 1963 = Fónagy Iván: A stílus hírértéke. In: *ÁNyT.* 1: 91–123.
- Fónagy 1973 = Fónagy Iván: A kifejezés mint tartalom. In: *Hagyományos nyelvten — modern nyelvészet.* Szerk.: Telegdi Zsigmond. Bp. 105–133.
- Fónagy 1992 = Fónagy Iván: „stílus”. In: *Világirodalmi Lexikon* 13: 606–626.
- Gáspári 1980 = Gáspári László: A stílus és a stílusrétegek. In: *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában.* Szerk.: Fülöp Lajos. Bp. 87–99.
- Kovalovszky 1977 = Kovalovszky Miklós: Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtenához. In: *MNy.* 73: 257–265.
- Mounin 1971² = G. Mounin: *Clefs pour la linguistique.* Paris, Seghers.
- Murvai 1976 = *Stiliztikai tanulmányok.* Válogatta és az utószót írta Murvai Olga. Bukarest.
- Nagy 1972 = Nagy Ferenc: *Kvantitatív nyelvészet.* Egyetemi jegyzet. Bp.
- Péter 1978 = Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. In: *ÁNyT.* 12: 221–231.
- Sanders 1973 = W. Sanders: *Linguistische Stiltheorie.* Göttingen.
- Szabó 1977 = Szabó Zoltán: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai.* Kolozsvár – Napoca.
- Szathmári 1977a = Szathmári István: A nyelv és benne a mondat „felbomlása” az újabb költői stílusban. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Szerk.: Rác Endre és Szathmári István. Bp. 189–203.

-
- Szathmári 1983a = Szathmári István: Beszélhetünk-e szövegstiliztikáról? In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rác Endre és Szathmári István. Bp. 320-355.
- Szathmári 1986a = Szathmári István: Der Stil als "écart" oder als "déviation". In: Festschrift für I. Futaky. Herausgegeben von W.Veenker. Hamburg. 451-456.
- Zsilka 1974 = Zsilka Tibor: Stiliztika és statisztika. Bp.

VII.
VARIETATES

1911

„...asz szent Judit asszonynak...”

(További variációk egy témára)

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Arra kérem az olvasót, hogy mielőtt e szövegben tovább haladna, a könnyebb érthetőség kedvéért olvassa el Szende Tamás dolgozatát e kötetben. Ha ez megtörtént, azzal folytatom, hogy Szende Tamás megtisztelő figyelme és tanulságos megállapításai a tőle reflektált problémafelvetésre, a téma folytatására ösztönöznek; a tény, hogy az itt adódó lehetőséget mégsem erre használom fel, csupán a terjedelmi kötöttség magyarázza.

Judit című dolgozatom eredeti kérdésfeltevései az értelmezés és átértelmezés fogalma köré csoportosultak, s Szende Tamás érdeklődését is ezek ragadták meg. A Judit-alak átértelmezései közül kulcsfontosságú a keresztény (vallás)erkölcs szerinti, mely folyamat végül is a betiluai asszonynak Mária előképeként való tételezésében tetőzik. A Judithoz fűződő viszonyulás a különféle irodalmi műfajokban másként és másként fogalmazódik meg. A bennük alkalmazott frazeológia és szóhasználat azonban nem csupán e viszony felfedése tekintetében tanulságos: nyelvtörténeti szempontból sok mindent elárul azok aktuális jelentéstartalmáról is. E rövid jegyzetben egyetlen, 16. századi, magyar nyelvű adalékot mutatok be.

Érdeemes rögtön azzal kezdeni, hogy — miként ismeretes — a keresztény vallás felvételével az új vallási terminológia kialakítása érdekében a nyelv egy sor stratégiát vetett be a szóalkotás változatos módjaitól kezdve a jelentésváltozásokon keresztül egészen a jövevényszavak meghonosításáig. A 'szent' fogalma a kereszténység tekintetében központi helyet foglal el. A magyarban összesen három lexéma foglalódott le ebben a jelentésben: a köznyelvben változatlan jelentéssel (is) élő *szent*, a valamikor ugyancsak azonos jelentésű *boldog* (ma már legfeljebb személynevek előtt jelzőként állva mutatja az eredetibb jelentést, avagy a *megboldogult*, *boldog emlékezetű* kifejezésekben van jelen a rá utaló jelentés), továbbá az *id ~ igy* alak és változatai, amelyet az összetett *egyház* öríz előtagjában, de önálló szóként már nem él a köznyelvben. Szótáraink bőségesen sorolják a tudnivalókat arról, hogy e három lexéma milyen változások eredményeként nyerhette el jelentését, meg arról is, hogy további változások révén hogyan kapott új jelentésváltozatokat. Az alábbiakban csupán a *szent* jelentéseivel, s azok közül is csak eggyel fog-

lalkozom annak érdekében, hogy a címül választott idézet értelmezhetővé váljék.

A TESz a 16. század második feléig a *szent*nek a következő jelentéseit közli: (melléknévként) 1. 1156: ? 'minden földi dolgon felülemelkedő, istennek, isteneknek tetsző', 2. 1315 k.: 'isteneknek, isteneknek szentelt', 3. 1577: 'magasztos, tiszteletreméltó', 1585. 'érinthetetlen, sérthetetlen', (főnévként) 1. 1195 k.: 'halála után szentté avatott személy', 2. 1372 u./1448 k.: 'nagyon jámbor ember'. A másodikként megadott melléknévi és az elsőként megadott főnévi jelentés lefedi a 'szent' kultikus vonatkozású fogalmát, amennyiben az: „...kultikus értelemben a teremtmény tulajdonsága, ha kivonták a hétköznapi, közönséges (profán) használatból és Istennek szentelték” (H. Haag, Bibliai lexikon. Budapest 1989. 1661), a többi pedig nagyjában-egészében következik a 'szent' valláserkölcsei fogalmából, azaz: „Valláserkölcsei értelemben csak Isten, az angyalok és az emberek lehetnek *szentek*, ilyen értelemben a *szenség* erkölcsi tökéletességet, feddhetetlenséget jelent (vö. gr. *agnosz*) a gondolkodásmódban és a cselekvésben” (Bibliai lexikon i.h.). Ha még egy lépéssel tovább megyünk és azt tekintjük, hogy a 'szent' utóbb idézett fogalom-tartalma miből táplálkozhatott, legközvetlenebb előzményként a latin *sanctus* jöhet szóba: kultikus vagy vallási tartlamaktól függetlenül is vonatkozhatott „tiszteletre méltó, erényes, feddhetetlen, sérthetetlen” egyénekre vagy közösségekre, eredetileg az ókeresztények is e tágabb értelemben alkalmazták (Györffy György, István király és műve. Budapest 1977. 386–7), ahogyan azt az Újszövetség több helyütt is példázza. Fontos körülmény az is, hogy a zsidó vallásban a 'szent' (vö. héber *kados* 'szent', *kódes* 'szentség') fogalma csak Istennel hozható összefüggésbe, ti. „akivel szemben az összes tőle különböző létező (mint teremtmény) eleve nem” lehet szent (Bibliai lexikon 1660).

E gyors áttekintés talán már elegendőnek tűnik ahhoz, hogy a címül választott idézet értelmezhető legyen. A négy szó a Székelyudvarhelyi Kódexből való. A kódex, egyéb szövegek mellett, a Judit könyvének latin eredetiből való magyar nyelvű fordítását adja, megtoldva egy több mint kétszáz szavas ajánlással (szövegére vö. Nyelvelmléktár XV., 23–4). A fordító, illetőleg az ajánlás szerzője Nyújtódi András székely szerzetes, s akinek számára a munka — amiként arról az ajánlás tudósít — készült, Nyújtódi Judit, András húga, apáca a tövisi kolostorban.

Az ajánlás szövege így indul (a mai ortográfia szerinti átírásban): „Ezen szerént végesztetik **asz szent Judit asszony**nak ő könyve derék szentírásnak bötüje szerént...”. A Judit neve előtt álló *szent* jelzőként még egyszer, illetőleg főnévi használatban is még egyszer tűnik föl a szövegben: „Ímé azért én szerető hugom Nyújtódi Judit, az te neveden való **szent**

Aszonnak könyve...” és „...*hogy ne lennél asz te celládban az te szenteknek könyve nélkül...*”.

A Székelyudvarhelyi Kódex keletkezési ideje 1526–28-ra tehető. Az ajánlás a fordító saját szövege, azaz nem tartozik a kódex egyéb, elmélkedéseket, evangéliumokat tartalmazó részeihez. E körülmény pedig azért figyelemre méltó, mert a *szent* jelzői, illetőleg főnévi használatát nem például valamely latin szöveg írja elő a fordító számára, annak alkalmazása a maga elhatározásából történik. Ez pedig olyan elhatározás, amelynek alapját a kor szemlélete diktálja. És e szemlélet szerint a betilui Judit valamilyen értelemben szentként volt számontartva. Kérdés tehát, hogy milyen értelemben volt szent a népmentő Judit, azaz a magyar nyelvtörténeti adatok közül a *szent* melyik jelentésében tűnik föl a kódexben.

Tudott, hogy Judit, a könyv főszereplője nem tartozik, nem tartozhatik a keresztény egyház szentjeinek sorába (a zsidó vallás szerint meg még kevésbé). Hadd emlékeztessenek arra, hogy a Judit könyvét a héber és a protestáns szentírás-változatok nem tartalmazzák, s a katolikus változat is csak utóbb építette be szövegébe, sorrendben a rokon vonásokat mutató Eszter könyve elé. Mindebből pedig csak az következik, hogy a TESz-től idézett második melléknévi és első főnévi jelentést bizvást kizárhatjuk. Azaz a *szent* itt nem lehet más, mint jelző, tehát nem egy szent (pl. *Szent Péter*, *Szent Miklós* stb.) nevének jelzőből állandósult része. Maradnak hát a további jelentések: a 'magasztos, tiszteletreméltó', az 'érinthetetlen, sérthetetlen', s a 'nagyon jámbor ember'. Mindezek a jelentéstartalmak jól beleillenek a Juditról kialakított keresztényi képbe: nem volt felkent szentje az egyháznak, mindazonáltal tisztelheték szentként azokért a tettekért és azért az erkölcsi magatartásért, amely benne látszott megtestesülni, s amely a keresztényi moralitás számára példamutatónak minősült. És ezek a jelentések igen közel állnak ahhoz az ókeresztényektől is átvett latin eredetibbhez, amelyről fent azt mondtam, hogy az Újszövetségben is tettenérhető. Például: „...*hanem mint ahogy szent, aki meghívott benneteket, legyetek ti is szentek bármilyen körülmények között; mert meg van írva: „Szentek legyetek, amint én is szent vagyok.”*” (1 Péter 1: 15, 16).

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a Judit-alak keresztényi értelmezésének a Székelyudvarhelyi Kódex — fordítójának jóvoltából — szép és jól elemezhető példáját adja. A magyar *szent* szó jelentésének történetét tekintve pedig egy, a TESz-től megadott melléknévi jelentések időpontjánál valamivel korábbra datálható adattal szolgál.

Nyújtódi András ajánlását azzal az apológiával zárja, amelyet — mutatis mutandis — a magam menségére e rövid írás végén magam is fölhozok: „*Ne nézzed kedég szerető hugom ez írásnak az ő paraszt voltát, hanem az ő igaz értelmét kiben hamisat nem lelhecc.*” Legalábbis remélem.

Az Új Magyar Tájszótár és a néprajzkutatás

BALASSA IVÁN

A tárgyak, fogalmak jelenségek és az őket jelölő elnevezések, szavak minden nyelvre jellemzőek, de változásuk nem azonos módon és ütemben történik. Mindezt már a múlt században észrevették a nyelvészek és a néprajz kutatói egyaránt. A *Wörter und Sachen* elmélet már ezzel a névvel csaknem egy évszázadra tekint vissza, de a megfelelő magyar fordítását mind ez ideig nem sikerült megtalálni. Talán nevezhetnénk szó és tárgy, szavak és tárgyak kapcsolatának, vagy illethetnénk *tárgyak és elnevezésük* kifejezéssel. Az összekapcsolt kettős vizsgálattal a tárgyak származását, történetét, kapcsolatait biztosabban meg lehet találni, ugyanakkor a tárgyhoz kötve a jelentést annak etimológiáját lehet megbízhatóan megállapítani. Éppen ezért mindkét tudományág kutatói közül sokan és eredménnyel alkalmazzák ezt a módszert.

Az elnevezés és a tárgy összefüggése olyan magától értetődő, hogy azt már korán érzékelték különösen azok a kutatók, akik mind a két tudományban otthonosan mozogtak. Érdemes ezzel kapcsolatban Jacob Grimmre hivatkozni, aki 1848-ban a kérdésről ezt írta: „Sprachforschung, der ich anhänge und vor der ich ausgehe, hat mich noch nie in der Weise befriedigen können, dass ich nicht immer gern von den Wörtern zu den Sachen gelangt wäre” (Idézi Wolfgang Jacobeit: *Bäuerliche Arbeit und Wirtschaft* 66. Berlin 1965). A meginduló magyar néprajztudományban Herman Ottó, Munkácsi Bernát, Jankó János már a múlt század végén hangsúlyozta a tárgyakhoz kapcsolódó nevek fontosságát és maguk is hatalmas adatmennyiséget jegyeztek fel. Szinnyi József (Nyr. 22: 277) a *szélhámos* szó példáján mutatta be, hogy mennyire kell ismerni a szavak belső jelentését. Ez a szó eredetileg „szélbe fogott ló” jelentésben élt és csak 1882-től mutatható ki „csaló, szeleburdi” tartalommal (TESz).

A múlt század végére a német etimológiai és néprajzi irodalomban is egyre több példát találunk a két tudomány szak eredményeinek egyeztetésére. Ilyet említ L. Hakulinen: „klasszikusan egyszerű és meggyőző példát adott e tekintetben az osztrák *Meringer Rudolf* 1896-ból származó magyarázata a német *Wand 'fal'* eredetéről. Ezt a szót korábban megkísérelték kietimologizálni a leghatékonyabb módokon a rokon nyelvek segít-

ségével, de mindig rossz eredménnyel, míg Meringer a mai német nyelvjárásainak alapján, valamint párhuzamba állítva a nevek és a dolgok kutatását, ellentmondást nem tűrően kimutatta, hogy a *Wand* a *winden* ige származéka és eredetileg vesszőből font falépitményt jelent. Vajon melyik etimológus jutott volna csupán hangtani oldalról és utólagos 'jelentéstani' alapokról kiindulva mégcsak sejtelmére is annak, hogy a német *Wand* 'fal' és a svéd nyelvjárások *vann* 'borsószár' szava egymásnak ilyen közeli rokonai?" (A népnyelvi szótár és modern nyelv kutatása. MNny. 3: 107). A kutatás ilyen módszerére finn példákat is idéz. A módszer oly mértékben elterjedt, hogy 1909-ben Heidelbergben megindították folyóiratát is. *Wörter und Sachen*. Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung Herausgeben von R. Meringer, E. Meyer-Lübke, I.I. Mikkola, R. Much, M. Murko (I/1909/-XVIII (1937). Neue Folge I/1938-IV/1941-42/). A szerkesztést a kor jelentős német és szláv tudósai végezték. Bevezetőben leszögezték: „Wir glauben, dass in der Vereinigung von Sprachwissenschaft und Sachwissenschaft die Zukunft der Kulturgeschichte liegt” (WS. I/1. Vorwort). Meringer az új módszer jelentőségével kapcsolatban ezt írta: „Ohne Sachwissenschaft keine Sprachwissenschaft mehr” (idézi: Gunda Béla Magyar Néprajzi Lexikon V: 606). A folyóirat megindítására a magyar tudomány rendkívül gyorsan felfigyelt. Melich János még ugyanebben az évben ismertette az első füzetet (MNY. 5: 230) és megállapította, hogy „Az első évfolyam első füzete nemrég hagyta el a sajtót s benne több tárgyi alapról megvilágított etymológia található”. 1910-ben amikor már az egész első kötet megjelent Semaier Vilibald, jeles néprajzkutató nagy elismeréssel írt az új folyóiratról és többek között megállapította, hogy „Célját az új folyóirat a következőképp jelöli meg. Meg vagyok győződve (a kiadók), hogy a nyelvtudomány a kultúrtudománynak csak része, hogy a nyelvtörténetnek a szövejtés céljaira szüksége van a tárgyi történetre, aminthogy a tárgytörténet különösen a legrégebb idők történetében a nyelvtörténetet sem nélkülözheti. Hisszük, hogy a nyelvtudomány és a tárgytudomány (tárgyi néprajzunk, szerkesztő) egyesülése rejti a művelődéstörténet jövőjét” (NéprÉrt. 11: 122). A továbbiakban utal arra, hogy milyen jól lehet az ilyen kutatásban a MTsz. adatait használni. Ez a kutatási módszer csakhamar elterjedt Európa jelentős részén a nyelvészetben és néprajzban egyaránt. A német tudósok mellett ott találjuk a szlávokat is. Így Matia Murko egyik alapítója a folyóiratnak (vö. Vilko Novak: A szlovén népi kultúra struktúrája. Ethn. 94: 225). A Mediterráneumban főleg olasz, spanyol, görög területen találkozunk e módszer alkalmazásával (pl. Paul Scheuermeier, Fritz Krüger és sokan mások). A skandináv kutatók is jelentős eredményeket értek el segítségével, a finnek mindkét tudományban a fejlődés jelentős rugójának tartják (Hakulinen i.m. 106-109). A Német Néprajzi Szótár általánosságban megállapítja, hogy a „Wörter

und Sachen” irányzat és annak folyóirata századunk elejétől kezdve a néprajz fejlődésének egyik fontos hajtóereje (R. und K. Beitel: Wörterbuch der deutschen Volkskunde 984. Stuttgart 1974). Alkalmazása napjainkig tart, mert bizonyos eredményekhez vezet. A német néprajzi irodalomban különösen az építményekkel és a mezőgazdasági munkaeszközökkel kapcsolatban alkalmazzák (Rolf W. Brednich: Grundriss der Volkskunde 97, 120 kk, 138, 140, 166. Berlin 1988). Az irányzat módszerének bemutatásából az is kiderül, hogy minél több adatra van szükség ezért lendületet adott a tájszótárak, a nyelv- és néprajzi atlaszok és a történeti adatok szótárszerű feldolgozásának. Ilyen jelenségeket figyelhetünk meg a magyar nyelvtudományban és a néprajzban is. Amikor Gombocz Zoltán 1908. november 17-én Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi ülésén egy új formájú „népnyelvi monographiá-t” ajánlott, akkor ezzel kapcsolatban követelményként nemcsak nyelvjárásonként a teljes szókincs feldolgozását javasolta, hanem „...ügyeljenek a jelentések meghatározására; fontosabb tárgyknál esetleg hosszadalmas leírás helyett rajzot adjanak...” (MNy. 5: 47). Innen indul el Csüry Bálint Szamosháti Szótára és benne a magyarázó rajzok egész sora és ez később más hasonló alkotásokban is megtalálható. Csüry megállapítja az Előszóban: „Ilyen népnyelvi szótárt nem tudok elképzelni rajzok nélkül” (SzamSz. 1: 15), mert sok esetben így lehet legjobban megmagyarázni a dolgok belső lényegét. A tárgy és elnevezés szoros kapcsolata hozta létre a Csüry-iskola olyan dolgozatait, melyben egy-egy foglalkozási ágban (pl. földművelés, fonás-szövés, táplálkozás, tímár, szabó, csizmadia mesterség stb.), a tárgyakat eszközöket, készítményeket rajzok tették érthetővé. Sajnos később az ilyen jellegű kutatások Debrecenben háttérbe szorultak, de napjainkig megtalálhatók a Kolozsvárról kikerült nyelvészek körében. Azt viszont nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a Magyar Nyelvatlasz, az ÚMTsz. munkálatai végső soron Debrecenből indultak el. A szó és tárgy kapcsolatából adódó lehetőségek kiaknázása a legtöbb magyar etimológus munkájában megtalálható. Itt most csak néhány tudóst említek. Mészöly Gedeon a *Himesudvar* megfejtésébe vont be számos néprajzi és művelődéstörténeti forrást (Szótörténet–munkatörténet. Ethn.65: 69–75) Szabó T. Attila millió történeti adatot vont be az ilyen jellegű kutatásaiba (Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár). Hadrovics László munkamódszerét így határozza meg: „Szófejtő eljárásom lényege tehát az, hogy a szót mindig tárgyi oldalról, a jelentés, a használat, a földrajzi elterjedés stb. vizsgálatával közelítem meg, és csak a végén térek ki hangtani vagy egyéb alaki problémákra” (Jövevényszó-vizsgálatok. NytudÉrt. 50: 7. Budapest 1965). A szó és tárgy összefüggésének pontosságát a TESz. (Benkő Loránd) is hangsúlyozza, amikor megállapítja: „...részben eltérünk a korábbi etimológiai szokásoktól, illetőleg szótári előzményeink gyakorlatától, mert nem annyira a hangtani

magyarázatokra helyezük a fő súlyt, mint inkább az alaktaniakra, a jelentésaniakra, valamint a tárgyi, néprajzi, művelődéstörténeti vonatkozásokra. (1: 11. Bp 1967).

A fenti elv alkalmazására a néprajz területén is számos példát említhetünk. Bátky Zsigmond, Györfy István, Viski Károly, az előttünk járó nagy nemzedék, gyakran kamatoztatta vagy legalább is felhasználta a nyelvtudomány eredményeit. Viski Károly, aki a nyelvjáráskutatás oldaláról elindulva jutott a néprajz területére, megállapította: „számtalan esetben szinte egyetlen útmutatónk a múltra nézve a nyelvtudomány által számontartott szókészlet, a tárgyak és szellemi jelenségek neve” (Magyarság Néprajza³ 1: 17. Bp. 1941). Magam, mint a Csűry-iskola neveltje, néprajzi munkásságomban igyekeztem a tárgy és elnevezéséből adódó tanulságokat érvényesíteni (pl. A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincese, Debrecen 1942, A magyar kukorica Bp. 1960, Az eke és szántás története Magyarországon Bp. 1973, A legeltetés három szava: *avas, avar, havas*, MNy. 69: 296, a Tokaj hegyaljai borfélések terminológiája. MNy. 71: 299, 417 stb.). Mind a nyelvtudomány, mind a néprajz oldaláról induló kutatóknak sok és jól rendezett adatokra van szüksége. Ezt elégíti ki az ÚMTsz. A csaknem hét évtizedet felölelő gyűjtést 1960-ban zárták le és eddig nagyon nehezen hozzáférhető anyagot tesz közzé. D. Bartha Katalin állapítja meg „Az ÚMTsz. is nagyban hozzájárul a 'menő' munkálatok eléréséhez, ez a kitűnő, korszerű módszerrel készülő hatalmas mű nélkülözhetelen forrása lesz a jövő tudományos kutatásainak, amelyeknek szükségük van — bármely tudományágban is — azokra a lehetőségekre, melyek felhasználására ez a nagyszerű munka módot ad” (Adalékok néhány tájszavunk életrajzához. Bárczi Géza Emlékkönyv. Szerk.: Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva. MNyTK. 200. 24. Bp. 1994). Az ÚMTsz. korábbi megállapításaimat kiegészítette, általánosabbá és bizonyosabb alapokra helyezte, sőt új eredményeket hozott. A számos példa közül íme kettő: a *csámesz*, „széna, szalma, kukoricaszár szállítására használt két vagy négykerekes alacsony vontatószekér”, szerb-horvát eredetű szavunkat korábban csak néhány helyről tudtam kimutatni (A magyar kukorica 247). Ehhez most még jó néhány járult és észak felé egészen Poroszlóig kimutatható. Ez ebben a jelentésében a múlt század második negyedénél nem régebbi felvétel, mégis azt jelzi, hogy ez a déli hatás ilyen északra is eljutott.

Furulyál a tengeri „levele összesodródik a nagy melegben”, erre a hasonlatra csak egy példát ismertem Debrecenből egy másikat Szatmárból (*hömörödik*). Az ÚMTsz.-ből kitetszik, hogy megfelelőjét a kukoricához kapcsolódva Dunántúl is ismerik: *furuglál a kukorica* (Nagyszakácsi), de használják Nagykanizsán, Cserszegtomajban, a Balaton-felvidék számos telepü-

lésén, ahol a *kukorica pikulál*. Ezek az adatok azt is sejtetik, hogy a közbeeső területeken is ki lehet esetleg mutatni ezt a hasonlatot.

Az ilyen és hasonló példák számát lehetne növelni, melyek mind azt bizonyítják, hogy az ÚMTsz. hatalmas anyagmennyisége, mennyivel biztonságosabbá teszi a kapcsolatok, átvételek megállapítását és jelentős segítséget nyújt az etimológiai feltárásokhoz. Ami a néprajzkutató számára a legfontosabb azt a főszerkesztő B. Lőrinczy Éva a bevezetőben (10) így foglalta össze: „...az Új Magyar Tájszótár nem kizárólag mint a nyelvjárási szókincs elemeinek gyűjteménye lesz jelentős a magyar nemzeti műveltség szempontjából, hanem egyúttal — az adott időhatáron belül — népünk paraszti rétegének életkörülményeiről, tárgyi és szellemi világáról is vall majd”. Nagy érdeme, hogy a nyomtatásban megjelent adatokon túl kéziratos forrásokból is sok mindent közöl, melyek elvileg a kutatók számára hozzáférhetők ugyan, de valójában mégis csak ritka kivételesen lehet abból valamit értékesíteni. Elég, ha ezzel kapcsolatban budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának hatalmas és az egész magyar nyelvterületre kiterjedő kéziratos gyűjteményét említtem. Debrecenben az egyetem különböző intézményeiben is jelentős adatot dolgoztak fel, de még a Déri Múzeum Adattárából is mérítettek. Sok mindent találtak az MTA gyűjteményeiben és az ELTE egyes tanszékein. Kutattak több vidéki múzeumban (pl. Szombathelyen, Sárospatakon stb.), ezzel az ÚMTsz. megkíméli a kutatót sok nehéz munkától és széles alapot teremt a tárgyak és elnevezésük kutatására. Az ÚMTsz. elsősorban tudományos forrás, de gyakorlati célokra is jól lehet használni. Magam, ha egy eszközzel, jelenséggel foglalkozom, akkor annak elnevezéseit gyűjtöm össze az adott hét évtizedből az ÚMTsz. segítségével, a megadott forrásokkal együtt. Ezeket az adott helyen kikeresem és rendszerint nagyon sok néprajzi adatot találok, amihez másképpen aligha tudtam volna hozzájutni. Ez különösen vonatkozik a kéziratos forrásokra. Igaza van B. Lőrinczy Évának, amikor megállapítja (I, 10): „Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a forrásokhoz való hűség a szótárt az adattár vagy a mutató szintjére süllyeszti”, de nem hallgathatom el, hogy erre a célra is nagyszerűen lehet használni. A tárgyak és elnevezésük együttes kutatása ma is élő irányzat a nyelvtudományban és a néprajzban egyaránt és ehhez rendkívül széleskörű és sokrétű segítséget tud nyújtani az ÚMTsz., éppen ezért fontos, hogy a hiányzó kötetek (N–Zs) minél hamarabb megjelenjenek.

Az Új Magyar Tájszótár a közönség szolgálatában

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

A Nyelvtudományi Intézetben működő telefonos tájékoztatószolgálat, megszokottabb nevén közönségszolgálat a nyelvtudomány régebbi és új adatbázisaira, összegző jellegű munkáira — szótárakra, kézikönyvekre, grammatikákra — támaszkodva látja el napi feladatait. A mindenkori ügyeletes, „a szolga”, így hát rendszeresen forgatja, használja a legkülönbébb egy- és kétnyelvű szótárakkal együtt az ÚMTsz. köteteit is, hogy ellenőrizze, megerősítse nyelvi kompetenciáját, szakmai tudását, amelyre építve véleményt kell mondania — többnyire azonnal — egy-egy (új) nyelvi jelenségről, jelentésárnyalatról, valamely szó írásmódjáról vagy kiejtéséről stb.

A kutató így „élőben” találkozik a mai nyelvhasználat aktuális kérdéseivel, megismeri a kérdezők véleményét, olykor ösztönzi őket egy-egy új nyelvészeti kézikönyv beszerzésére, azaz nyelvi ismeretterjesztő aprómunkát végez.

Örömet érez a szolga akkor, amikor a mai, főként gazdasági, politikai élettel kapcsolatban felbukkanó jelentésárnyalatok, újdonságok között egy-egy régi szó vagy szókapcsolat iránt tudakozódnak, vagy amikor tájszavak, táji, népnyelvi használatú szólások „megfejtése” ügyében kérnek tőle segítséget. Mert ilyen is van szépszámmal! Tanúi vagyunk annak, hogy ma is rendszeresen érdeklődnek nyelvjárási szók, szólások iránt nyelvészek és néprajztudósokon kívül az írók, műfordítók, tanárok, a kritikai kiadások előkészítői, a népművelők és az érdeklődő olvasók is — ahogy ez az ÚMTsz. köteteinek fülszövegén olvasható. Munkánkkal tanúsíthatjuk azt is, hogy tájszavakról gyorsan, alaposan és eredményesen éppen szóban forgó új tájszótárunk segítségével tájékozódhatunk mi magunk is, és így lehetünk azután mások szolgálatára.

De lássuk, milyenek is ezek a kérdések! A legutóbbi időszak tájszavakkal kapcsolatos hívásaiból állítottam össze az alábbi *csokrot* (*csokortot*, *csukrot*), amelyet most tisztelettel átnyújtok az ÚMTsz. munkaközösségének, különösképpen a nemes szótári vállalkozás vezetőjének, B. Lőrinczy Éva tanárnőnek, így köszönve meg áldozatos munkáját és mindenkor kész segítő kedvét, amelyet mi, a nyelvművelő osztály munkatársai is oly sokszor megtapasztalhattunk.

A kérdések, vagyis a „virágok” színesek, tarkák, amolyan mezei bokrétát (*bokrétot, bukrétát*) alkotnak, van köztük például *mezeimák* meg *búzikavirág, hajnalicska* meg *mezei kék lilijom*.

Jellegzetes csoportjuk a „létezik-e, s ha igen, milyen szó” típusba sorolható. Miféle szó a *hajagos*, így, *j*-vel, kérdezte egy ifjú telefonáló. Milyen lehet a *hajagos meggy*, mert ő ilyen összefüggésben hallotta a szót. Hallhatta volna családnévként is, folyónévként is 'mint a Marcal jobb oldali mellékvize', sőt mint egy Tatabánya környéki hegy nevével is találkozhatott volna (Halyagos). Az ÚMTsz. ismeri természetesen a *hajagos meggy*, azaz a *hólyagosomeggy* kifejezést is, ez ugyanis 'nagy szemű meggyfajta' az ország számos vidékén.

Legtöbbször „pontosítást” kérnek az érdeklődők: Mit is jelent a *gülüszemű* szóban a *gülü*? (ÚMTsz.: 'apró golyó, diónyi kögolyó; gyermekjáték'; *gülüszemű*: 'kidülledt, nagy szemű ember v. állat'). Kire mondják, hogy *nyizger*? Tudjuk, éppen a tájszótárak alapján is, hogy a 'gyenge, gyatra' állatra, gyerekre. Milyen valójában a *lapútyi duma*? Az bizony 'alattomos, alamuszi', illetve 'lapos, unalmas', a *lapútyimatyi* pedig 'alattomos, alamuszi ember' (ÚMTsz.).

Szívesen búvárkodunk olyankor is, amikor gyerekek számára szép meséket, régi irodalmat megjelentető kiadó szakembere „szómagyarázatokért” fordul hozzánk, s adott esetben mondjuk a *hercsula* jelentésárnyalatai és alakváltozatai felől érdeklődik. Kérdésére is az ÚMTsz. lapjain találunk választ: *hercsula* (*hércsula, hercsulya, hercsola* stb.) 'tréfás, kitérő válasz sokat kérdezősködő, kíváncsi gyermeknek *valami* jelentésben; illetőleg 'ördög, boszorkány, szörnyeteg'.

Betekinthetünk abba a folyamatba is, melynek során esetleg egy-egy táji eredetű szó szakszóvá lesz, majd köznyelvi használatúvá válik. Ilyen volt korábban a *sorjáz* vagy a *tallózik* ige, meg a *buzgár*, amely a nagy tiszai árvíz előtt a köznyelvben ismeretlen volt. Mostanában pedig egy szemészorvos arra hívta föl figyelmünket, hogy a *gomolya* 'apró göböcske' értelemben szemészeti szakkifejezésként (is) használatos, melléknévi alakját illetően viszont tanácstalan a szakma: *gomolyos* vagy *gomolygós* lenne a szerencsésebb forma. A *gomolygós* „természetesebb” a *gomolyag*-ból, viszont a *gomolyos* fejezi ki jobban a szükséges jelentést — tette még hozzá a kérdező. Ezúttal is segítségünkre volt az ÚMTsz., hiszen ebből mutattuk be a *gomolya* gazdag táji és népnyelvi szóbokrait.

Volt, aki a *grabanc, grabánc, gramánc* változatok között nem tudott eligazodni, „nem érezte” a közhasználatúbb alakot, csak nagyjából a szókapcsolat jelentését a *grubancon ragad, megfogta a grabancát* típusú kifejezésekből ('galléron ragad'). Magam is meglepődtem azon, hogy az ÚMTsz.

adatai alapján a *gramánc* tűnik a „főalagnak”, pedig az én anyanyelvjárásomban a *grabanc* járja!

Megtaláltuk a szótárban a *furik* főnevet is, ’talicska, taliga’ értelemben (vö. *furikázik*), erre azért volt szükség, mert a *furikkal tólja magába az ételt* szólás jelentése felől érdeklődtek. Maga a szólás is helyet kapott a szótárban: ’mohón, sokat eszik’ az ilyen ember.

Névválasztáskor is „megkérdeztük” a tájszótárakat. Keresztnévnek kértek például a *poszáta* madárnevet, kedvesnek érezvén ezen énekes madár hangját, dalát. A szót mégsem javasoltuk anyakönyvi bejegyzésre, mert úgy véltük, s ebben tájszótáraink erősítettek meg bennünket, hogy a *poszáta* hangsora éppen nem a kedvességet örzi és sugallja, hanem az ’elmaradott, beteges, nyomorék, hitvány’ jelentéskört eleveníti föl (*poszáta malac*, *poszáta madár*, *poszáta gyerek*, s ez bizonyára nem volna kívánatos a név használója számára.

Mostanában is találkoztunk a *gyűjts 10–15 tájszót!* típusú, szó szerint „házi feladat”-tal. Erre nem vállalkoztunk, ezúttal csak a tájszótár bibliográfiai adatait ajánlottuk a kérdező diák, pontosabban aggódó nagyanyja figyelmébe.

Derűsebb volt viszont az a beszélgetés, amelyben a rokonságnevek körében próbált eligazodni egy ifjú, az *ipam*, *napam*, a *sógorok* meg az *ángyikák* között. Itt bizony a szolgának is „puskáznia” kellett az ÚMTSz., a Nyelv-művelő kézikönyv, no meg a Néprajzi Lexikon lapjairól, hogy megvilágítsa a *rér* vagy a *süv* jelentését, avagy az *öregebbik uram*, *kisebbik uram* típusú szerkezeteket!

Számos más esetben is hasznát vettük és vesszük az ÚMTsz. kötetinek és cédulaanyagának. Ez utóbbiból tudtuk meg például azt, hogy a *kutya vakkant*, az ember viszont inkább *vakkan*, amikor efféle hangot hallat — legalábbis az ország egyes vidékein él ez a megkülönböztetés. De innen tudhatjuk, mi a *bodobács* (katicabogár) vagy a *mezeilovacska* (tücsök), amelyekkel egy táji mesegyűjteményben találkoztunk.

Újra és újra kinyitjuk tehát a szótárt; fellapozzuk, keresünk benne valamit. Többnyire akkor, amikor mások szolgálatára kell lennünk, amikor gyors, egyértelmű választ várnak tőlünk. Ilyenkor mielőbb tájékoztatjuk a kérdezőt, megadjuk a választ kérdésére. A telefont letesszük, a szótár köteteit viszont sokszor még tovább lapozgatjuk, forgatjuk, ismerős és ismeretlen kiejezésekre csodálkozunk rá. Élővé válik ilyenkor Kosztolányi metaforája: „a szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből”. S miközben a tájszótár köteteit forgatjuk, múltunkkal szembesülünk. Múltunkkal, amely sokunk számára jelen is, sőt jövő.

Így várjuk az Új Magyar Tájszótár további, befejező köteteit. Várjuk, mert — s talán ezt a fenti összefoglalás igazolta — nem csupán szeretjük ezt

a kézikönyvsorozatot, hanem mindennapi gyakorlati munkánk során nagy szükségünk is van rá. Éppen ezért kívánom, a nyelvművelő osztály nevében is, hogy az ÚMTsz. teljes egészében mielőbb állhasson a közönség (további) szolgálatára.

A közbevetett minőségjelző írásjelezése

KESZLER BORBÁLA

Igen divatos és gyakori, elsősorban a sajtó nyelvében, valamint a tudományos prózában, a minőségjelzők közbevetése. Különösen olyan minőségjelzőké, melyeknek külön bővítményük (vagy bővítményeik) vannak, vagy amelyek a beszélőnek, a cikk írójának véleményét, a mondottakkal kapcsolatos állásfoglalását tükrözik. Az ilyen közbevetéseket leggyakrabban gondolatjelek közé foglalják. Például: „A háború utáni reformelképzelések keresztülvitelét nagymértékben megnehezítette volna a muzulmán egyház jelenléte, ezért az albán vezetés a könnyebb utat, az egyháznak — *részben fizikai* — megsemmisítését választotta” (ÉT. 1983. 1645); „S ide tartozik az a — *jövőben talán megvalósulható* — sóvárgás, hogy megjelenjen képernyőnkön — *élőben* — egy Hamlet-világelőadás” (RTVÚ. 1984/5, 5); „Előre megfontolt szándékkal kerültem minden olyan — *egyébként jogos* — írói fogást, amellyel szokás felkelteni, ébren tartani és fejezetről fejezetre fokozni az olvasó érdeklődését: hogyan alakul s végül is mi lesz a sorsa a rokonszenves hősnek” (RTVÚ. 1983/52, 2); „Nem érzem tehát jogosnak azt a — *hozzám is eljutott* — megjegyzést, hogy nem a profilkunkba illő darabot játszunk” (PM. 1985/1, 29); „Budapestben, 26Dán, 74Des trolibusz Wesselényi utcai végállomásánál csak egy — *már hibája, elhelyezése miatt is veszélyes* — tábla figyelmeztet a vakolatomlásra” (Népszava 1984. február 10. 5); „Márkus László újra önálló műsort adhatott nekünk. Egy régi dal címmel, mely újra felragyogtatta régi — *sokáig nélkülözött!* —, becsült és szeretett művészi erényeit” (Népszava 1984. január 3. 6); „Rendkívül nehéz lenne kihámozni e nagyszabású gálaest — *feltehetően hiányzó!* — koncepcióját, mert ennek körvonalazása az egyébként most is rokonszenves Antal Imrének sem sikerülhetett” (Népszava 1984. január 3. 6); Ám ettől függetlenül továbbra is írnak — *jó és gyöngébb* — stilisztikai elemzéseket... (Kemény Gábor: Nyr. 120[1996]: 12).

Bár ritkábban, de előfordul ilyen esetben zárójeles megoldás is: „Ha nem az állítmány a főhangsúlyos, hanem más rész, annak kell a (*fordított szórendű*) állítmány elé kerülnie” (Deme: Szónokok és előadók kézikönyve 136); „Közös emlékeik (*részleges*) visszaidézése után adta elő szándékát Petracek” (Cseres T.: Körkép 78. 210).

Minőségjelző közbevetését vesszőpárral nem lehet jelölni, mivel a közbevetést záró vessző a jelzett szó elé kerülne, a jelzett szó és a jelző között azonban a magyarban vessző nem állhat. Gyakori éppen ezért, hogy sokan a közbevetett jelzőt vesszővel kívánják jelölni, de az utóbbi tiltó szabály következtében csak a közbevetés előtti vesszőt teszik ki, például: „felrobantottak néhány, a német hadigépezetnek szállító üzemet” (Képes 7 1986. nov. 8. 12); „Ennyit a különféle, egyenként is regénybe vagy monográfiába kíváncsozó szereplőkről” (ÉS 1984. márc. 2. 3); „... hat, a lehető legmodernebb tenger alatti robotot bocsátottak a Titanic-kaland rendelkezésére” (Világ Ifjúsága 1985. júliusi szám 19); ... a bizottság néhány éven át anyanyelvi nívódíjra tett javaslatot egy-két, a megméretésre vállalkozó kiadó legjobb nyelvezetű könyveinek elismertetése céljából (Grétsy: Nyr. 120[1996]: 3). Hasonlóak az ilyen szerkezetek is: „két, részben magán jellegű levél”; „ez, a néha elutasítónak tűnő magatartás” stb. is.

Kérdés, hogy jogos-e ez a megoldás, s hogy valóban közbevetett minőségjelzőkről van-e szó, hiszen az AkH.¹¹ szerint „... a közbevetés szándékát és írásbeli kifejezésének szükségességét valójában csak a közlemény megalkotója érzi ... Akár le is mondhat a beékelésről”. Vagy: az egyetlen vessző kitételét csupán a könnyebb értelmezés, a helyes tagolás szándéka magyarázza. — Külföldi kutatók az utóbbi időben rámutattak arra, hogy bizonyos szerkezetek automatikusan kiemelődnek, azaz közbeékelődnek. Ilyenek bizonyos szerkezetes jelzők is (vö. pl. Babajceva 1979, 178–179, 185–186; Rozental 1984, 46–56; stb.). Mivel a közbeékelődésnek konkrét mérhető ismérvei vannak, mégpedig a lenyomott hangsúly, a mélyebb hangfekvés, a gyorsabb tempó és a közbevetett részt közrefogó nagyobb időtartamú szünet (vö. Deme: 1965: 32; Rácz: 1968: 450, 457; Péchy Blanka, 1974, 167–168; stb.), eszközfonetikai eszközökkel kimutatható, hogy közbevetésről van-e szó vagy sem ezekben az esetekben. A vizsgálatok legtöbb esetben a közbevetésjellegét bizonyították. Szabályként elfogadhatjuk, hogy a közbevetésnek szánt vagy érzett minőségjelzőket mindig zárójellel vagy gondolatjelpárral kell elkülöníteni. Ha nem érezzük a közbevetés jellegét, de a helyes értelmi tagolás megoldhatatlan írásjel nélkül, akkor tegyük ki (de csakis akkor tegyük ki!) az egyetlen vesszőt (pl. két, részben magán jellegű, két, elvben egyforma értékű stb.).

A közbevetéshez kapcsolódik a kétféle névelő találkozásának kérdése is. Ez többnyire akkor fordul elő, ha egy határozatlan névelős főnévnek hosszabb igeneves szerkezettel kifejezett jelzője van, s az igeneves szerkezet végső determinánsa határozott névelős főnév, például: „egy az ifjúság számára írt műben”; „egy a helyes ejtést irányító mű” (a például Nagy J. Bélától 1957, 414); „Végül egy, a jövőben elkészítendő magyar nyelvészeti terminológiai szótár, esetleg lexikon elvi és gyakorlati kérdéseit elemezte”

(egy a Nyelvtudományi Társaságban megtartott előadás vázlatából). A német helyesírásban nem tesznek vesszőt a névelő után (sőt a névmás és a számnév után sem) akkor, ha közte és a következő határozó vagy jelző között közbevetés van, pl.: „der von dir schon längst erwartete Bescheid” ’egy tőled már régen várt döntés’, „eine diese Problematik behandelnde Darlegung” ’egy ezt a problémát tárgyaló előterjesztés’ (vö. ABC 212). — Nagy J. Béla inkább a vesszős írásmódot tartja helyesnek (i.h.), „ha már összeboronáljuk a két névelőt”, de azt vallja, hogy „még jobb, ha mellőzzük ezt a szerkezetet, mert igaza van Simonyinak, hogy ilyesmi a beszédben egészen szokatlan (Helyes magyarság 3. kiadás 94)”. A mai magyar írásgyakorlat is hajlik a vessző használatára. Talán eí is fogadhatjuk ezt a megoldást.

Szakirodalom

- Babajceva 1979 = Babajceva, V.V.: Russkij jazik. Sintaksis i punktuacija. Biblioteka ucitelja ruskogo jazika. Moskva. Prosvescenija.
- Deme 1965 = Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. MNyTK. 110. sz. 31–34.
- Keszler 1989 = Keszler Borbála: Die grammatischen und satzphonetischen Eigenschaften der Parenthesen. In: Speech Research '89. 355–358.
- Keszler 1991 = Keszler Borbála: A közbevetések grammatikai és mondatfonetikai sajátosságai. In: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből, szerk.: Keszler Borbála. Tankönyvkiadó, Budapest. 82–89.
- Nagy 1957 = Nagy J. Béla: Az írásjelek elmaradásának néhány kérdése. Nyr. 81: 407–417.
- Péchy 1974 = Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Rácz 1968 = Rácz Endre: A mondat szerkesztésnek önálló hangtesttel nem bíró eszközei. In: MMNy. 447–458. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rozental 1995 = Rozental: D.E., Spravocnik po pravopisaniju i literaturnoj pravke. Moskva, Kniga.
- Simonyi 1914 = Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság³. Singer és Wolfner Kiadása. Bp.
- Zolnai 1957 = Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Tanulmányok. Gondolat Kiadó.

Tudományon innen és túl

(Kortársi emlékek)

KOVÁCS TERÉZ

1948 őszén kezdtem el tanulmányaimat a debreceni egyetem magyar-francia szakán. A középiskola osztálymelegét hiányolva hamarosan beszoktam a Nyelvészeti Tanszékre, Bárczi Géza professzor úr családias légkörű intézetébe. Ott ismertem meg gyámoltalan gólyaként az okos, magabiztos felsőéves Lőrinczy Évát, nem sejtve, hogy a későbbi években hogy összefonódik az életünk.

Azokban az években (1950 táján) indult meg a tanszéken az Új Magyar Tájszótár anyagának a cédulázása. Lőrinczy Éva mint ellenőr, én mint cédulázó kezdtük el a nagy közös ügyön a fáradozást, amelyet különböző tevékenységi formákban és különböző munkaviszonyokban a mai napig is mindketten folytatunk. Rossz minőségű papírra, lila tintaceruzával, indigóval körmölgettük az adatokat a sokszor nehezen olvasható kéziratos és gépelt forrásokból, s buzgalmunkat nem a cédulánként kapott 20 filléres bér ösztönözte, hanem az az öntudat, hogy egy nagy tudományos feladatnak lehetünk részesei. A debreceni közös bölcsőn és életünkön végighúzó „egy-ügyüség” túl egy sajátos helyzet is adatott nekem: budapesti albérleti hányódásaim során 16 éven át lakásuk kis szobácskájában laktam. A sok jó beszélgetésen és közös vidámkodásokon túl közlőrl láthattam azt a hősies emberi erőfeszítést, amire egy szellemi értékekért küzdő törékeny nő képes. Ezt a férfias helytállást és tiszta, nemes tudományos szenvedélyt szeretném szerény soraimmal méltatni és megköszönni. A korán kelő, a kötetlen munkaidő ellenére is kora reggel már a munkahelyi íróasztalnál görnyedő fáradhatatlan munkavezetőt, aki ugyanakkor igyekezett családias légkört teremteni minden időkben.

Bárczi professzor úr 75. születésnapjára faragtam egy versikét, ez minden alakítás nélkül aktuális a jelen alkalomra is:

Debreceni szép évek
 tillárom haj,
Csak emlékeinkben élnek
 tillárom haj!
Professzor úr családja
 hözöngött a szobákban
 tillárom haj!
Vígán folyt ott az élet,
 osztyákul szólt az ének
 tillárom haj!
Az az idő rég elmúlt
 tillárom haj!
Ki negyven, ki még több múlt
 tillárom haj.
De ki búsul, el vele!
 Az apátság levele!
 tillárom haj!

A betiluai Judit keze (Variáció egy Gustav Klimt-témára)

SZENDE TAMÁS

Feszesen szabott, mindig tiszta kutatói munkaruhájában ismertem Évát éveken, évtizedeken át, amikor hirtelen — ha nem is váratlanul — az ÉS hasábjairól lépett elő a szellem ünnepibb öltözékében Pál apostol szeretet-tézisének interpretációjával. Később pedig kis kötetben mutatta meg, hogy szeretet és keménység összhangban megfér a reformáta lelkében, igazolva: „úgy látszik, nemcsak az Írószövetség tagjai tudnak írni”. Vértés O. Andrást köszöntve egy jubileumi alkalommal pedig megadta a bizonyosságát annak is, hogy a kereső elme és az adakozó szeretet harmonikusan ötvöződhet. A többit tudjuk. Szeretném most ennek az énteljességnek címezni a laudációt, *uomo dilettante*-ként, reneszánsz értelemben. (Mint mindketten tapasztalhattuk, dilettánsból is két fajta van. Talán azok közé tartozom, akik ugyan a dologhoz nem értenek, de van olyan más dolog, amihez valamelyest igen. Vagyis tudok elegánsabban tévedni, mint azok, akik semmihez sem értenek.)

*

Az irányított véletlen úgy hozta, hogy egy kollégánk születésnap *estschrift*-jében az egyik szerző az ünnepelt üdvözlésének szokatlan módját választotta. Nyelvész létére remekbe szabott kis esszét közölt egy ószövet-ségi témájú képről. A festmény Gustav Klimté, 1901-ben készült, a bécsi *Österreichische Galerie* kincse: a *Judith und Holofernes*. Az egészen más szakma távlataiból szemlélődő megközelítés annyira eredeti és húsbavágó volt, hogy belevitt egy a művészi koncepció lényegéhez tartozó, megoldatlanul maradt dilemma kibogozásának kockázatos kísérletébe.

A Bakró-Nagy Marianne (Judit. Bereczki András és Klima László [szerk.]: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok 7. Budapest 1996, 37–46) által adott értelmezés végső következtetése ugyanis az volt, hogy (i) Judit tette áldozat — áldozat egy közösség megmaradásáért (mai divatszóval: túléléséért), emellett és ezzel összefüggésben, (ii) Judit — ellentétben Salóméval — gyilkos mivoltában is büntelen. Ez az értelmezés (Katz és Fodor generatív szemantikája óta divatos kifejezéssel:

olvasat) ebben a formában nem fér össze a Klimt-koncepcióval, amely bizonyos jegyeiben a megtévesztésig Salóme jellegével ruhazza fel Juditot. (Ezt — az esszé szerzőjének és más, hasonlóan jelentős elemzőinek, mint Alessandra Comini vagy Felix Salten megfigyelése szerint — leginkább a nagyon is evilági érzelmek vonásai jelenítik meg az asszony arcán.) Klimt másodlagos jelzéssel mindenesetre kétségtelenné teszi számunkra, hogy a Judit és Holofernesz történetéről van szó, vagyis hogy a művész nem keveri a két toposzt, amint ezzel egyébként ennek ellenére megvádolták. Tünhet emellett több mint figyelemreméltónak a képen az is, hogy Holofernesz halott arca csak egy szimmetriavonal mentén kettévágva, félig látható, mintegy kiszorítva a képmezőből. Pedig Klimt az alkotás teljes voltát — akárcsak más képein — azzal is hangsúlyozza, hogy annak határait átvezeti a keretre, szövegben explikált lezárását adva kifejtésnek. A történelmi téma hagyományos felfogása és a Klimt-féle megjelenítés ellentmondása kétségtelen. Ezt azonban az idézett tanulmány nem oldja fel teljesen, pontosabban szólva nem Juditban oldja fel, hanem Klimt világlátásában.

Az alábbi kísérlet célja az, hogy keletkezésének forrásánál szüntesse meg ezt az ellentmondást, amelynek központi mozzanata Bakró-Nagy Marianne-nál — kissé ódivatú tartózkodással kifejezve (i.m. 45) — „az ágy kárpitja” mögött jótékony homályban marad.

1. A meszesedő memória részleteiben kifürkészhetetlen palimpszesztté halványította magát a történetet, amelynek mintegy harmincöt–negyven év előtti olvasmányélményéből csak a fiatal betiluai özvegy áldozatának romlottan zord stratégiáját és mítikus távlatait őrizte meg. A kép háttérébe vetítve az emlékezet csalárd torzítását, a Klimt-élmény feldolgozása az értelmezés bonyolult hipotézisét eredményezte, válaszul a Bakró-Nagy Marianne-koncepcióra. A gondolatmenet főbb pontjai a következők voltak: (i) Judit végig hangsúlyozott visszavonultsága valójában háziőrizet, amelyre az asszonyt valamilyen belső számkivettség kárhóztatja. (ii) Holofernesz törbeccsalása voltaképpen megbízás, amelyet engesztelő áldozatként fogadnak el Judittól Betilua vénei. (Hiszen a tett után az asszony ismét csak izolációban él tovább.) Vagyis vezeklés áldozat útján. (iii) Judit mind tette előtt, mind utána tilosnak érzi a szerelmi absztinencia megszegését (alkalmazkodva egyébként ahhoz a helyzethez, hogy minden valószínűség szerint ki van rekesztve a levírátusból). (iv) Sem az asszony társadalmi rangjával, sem szépségével, sem életkorával, sem intelligenciájával, sem közösségmentő tetteivel és főként annak módjával, sem népének kulturális attitűdjével, de még talán általában klimatikus környezetével sem fér össze, hogy kiölje magából a vágyat. A vezeklés béklyójában annak teret engedni azonban legfeljebb egyszer lehet, szigorúan *extra muros*, a démonikus fővezéri hatalom

árnyékával óriássá dimenzionált, méltón hatalmas Holofernesz karjaiban; persze a vezeklő áldozat kötelmeinek megtartásával, ezáltal magával a feloldozással. (v) Mi lehetett azonban Judit eltussolt vétké, amelyért a kánon akár megkövezést írhatott elő? A történet szerint férje, Manassé rég halott (pontosan három éve és négy hónapja). A Klimt-képen a hiányzó másik arcfél tehát egy másik áldozaté.

Az ószövetségi passzusok újraolvasása természetesen kiábrándító tapasztalattal járt: Helyesebb, ha az ember a tényekből, nem pedig Agatha Christie-ből merít ihletet. (A szöveg szerint Manassé ugyanis az aratási munkák túlzottan akkurátus ellenőrzése közben a perzselő déli ég alatt napszúrást kapott, aminek következtében — végső soron súlyos heliosisban eszméletvesztés után bekövetkező, az érmozgató- és a légzőszervi központra kiterjedő bénulás nyomán — prózai módon kiszenvedett, vö. *Judit Könyve* 8, 2–3.) Sajnos azonban a tények néhol maguk is olyan homályosak és hiányosak, mint a meszesedő memória palimpszesztje. Amiből kiindulhatunk: a *Judith und Holofernes*, Klimt kulturális környezete és 1900. után megváltozott szemlélete, amely utóbbit főként az akadémiai sorozat, az egészalakos női portrék és a *Nuda Veritas* mutat, valamint a bibliai textus. Mégis kibontható egy másik hipotézis.

2. A hipotézis tartalma rövid összegzésben: (i) Judit tette áldozat és — finoman szólva — elégtétel, (ii) Judit elkerülhetetlenül vétkezik és szükségszerűen büntelen.

(i) A festmény valóban nem hagy kétséget afelől, hogy mi volt szerzőjének felfogása az eseménytörténetben Judittal kapcsolatosan. Az arc és a fejtartás (félig leeresztett szemhéj, amely alól elővillan a bal szem árulkodó csillogása, a kissé elnyílt ajkak, a hajkorona és a félrebillenő fej helyzete) önmagáért beszél. Ez a Judit — Salten (Gustav Klimt. *Gelegentliche Anmerkungen*, Wien-Leipzig 1903) szavaival — „karcsú, hajlékony-simulékony nőtény, füledt tüzzel sötét szemében, kegyetlen szájjal...”. Mitől is?

(a) A képnek ez a része eleve más technikával készült (l. Sármány Iona: Gustav Klimt. Corvina: Budapest 1989, 45): a tűfestés finomságával cizellált színek kompozíció a rőt, a zsenge zöld és a papírfehér kombinációjából építkezik, csupa olyanból, amelyhez az ember dimenziójában (Európában) pozitív minősítés és általánosságban szólva az aktivitás/(fel)emelkedés jegyé tartozik. A színválasztás és a pointillizmus eljárását idéző összhatás a test egyéb látható bőrfelszínének árnyalatával szemben fölerősítve tükröz egyfajta ajzottságot, amelyet Verlaine stílusában és némi merészséggel ‘a szerelem pírjának’ nevezhetünk.

(b) Női kéz férfifejet semelyik kultúrában nem érinthet azzal a mozdulattal, ahogy Klimt Juditjának jobb keze teszi, hanem csak az érzelmek

egyetlen műfajában, amelyben ugyanis Ámor uralkodik. (Különben is, miért a jobb? Hiszen annak a gyilkos eszközt kellene most tartania.)

(c) 1900. után a Klimt által festett női portrék mindegyike torzítást mutat a mandibulum középvonalától szimmetrikusan az alsó állkapcson (l. még például az ugyancsak 1901-es keltezésű *Hygieia* allegorikus nőalakjának arcán). Ennek szélessége kb. egyötöd–egynegyed mértékben meghaladja a relatív életnagyságot. Judit arcán nemkülönben, bár az aránytalanságot valamelyest elfedi a dús és rendezetlen, koromfekete haj a maga kerethatásával. A szintén erőteljes járomcsontokkal az effektus — és a művészi szándék — tagadhatatlan fagocita jelleget kölcsönöz a nőnek, ami mintha csak a megtermékenyítés aktusát követően párját fölfaló pókfajta nőtényének képzetét idézné. Klimt Juditban is aligha láthatott mást, mint egyéb (allegorikus vagy valóságosan modellet üllő) nőalakjaiban — és a nőben általában.

(ii) Az ótestamentumi elbeszélés talán közvetve megerősíti, de legalábbis nem cáfolja Klimt felfogásának igazát. A vonatkozó rész eseményleírásának fordulópontjai: „Judit egyedül maradt a sátorban Holofernesszel, aki a bortól megrészegedve hevert az ágyán. ... [Judit] az ágy oszlopához lépett, amely Holofernesz fejénél volt, fogta (Holofernesz) kardját, majd ágyához érve megragadta fején a haját... Aztán minden erejével lesújtott kétszer a nyakára és levágta a fejét” (l. *Judit Könyve* 13, 6–9.) Bagoasz eunuch és embereinek a távozása, valamint a gyilkosság között mindenesetre legalább annyi időnek kellett elteltnie, amennyi elégséges, hogy mind Judit, mind Holofernesz elvégezze, amire az elszánt betiluai asszony régebben, az asszír fővezér pedig a nő megpillantása óta (legalább négy napja) készült. A szándékokat illetően egyik fél esetében sem lehetnek kétségeink. Judit stratégiája két eszközre épül, az egyik a „csalfa nyelv”, a másik az érzékek varázsa, sőt a kettőt összekapcsoló metaforával kifejezve: „az ajkak fortélyá” (l. *Judit Könyve* 9, 10 és 13). Holofernesznek pedig eszébe sem jut külön fondorlatokon törni a fejét: a birtoklás vágya olyan emberben munkál, akinek a hatalma megtörhetetlen, bármi felé nyújtsa is ki a kezét. Egyszerűen elveszi, ami jár neki, mint a kupa bort (l. különösen *Judit Könyve* 12, 12). És ezúttal a zsákmány valóban fejedelmi. Nem hihető tehát, hogy tétlenül hevert az ágyán „bortól megrészegedve”. Ha sokat ivott is, nem annyit, amennyi veszélyeztette volna abban, hogy érvényt szerezzen zabolátlan készleteseinek. Annál is kevésbé, mert a bor valószínűleg egyáltalán nem a mai értelemben vett bor. (A rómaiak — kevésbé forró éghajlat alatt — egy rész bor, kilenc rész víz keverékében itták.) És a szöveg sem arról beszél, hogy Holoferneszt álmában érte volna a halál. Holofernesz, mondjuk így, ellazulása mástól és akkor következik be, amikor az egyébként egyszerű, de nagy tétre menő stratagéma az ő részéről eljut a beteljesülésig. Abban a pillanatban, amikor

Judit küldetése valójában elkezdődik, és feltételei megérlelték a tettet. Minden egyebet pedig magyarázhatunk a héber szerző ájtatos szemhuntyásának a tényleges történések alantásnak vélt szakaszai fölött.

(iii) Adataink vannak rá, hogy a századvégen a férfi szerep-meghatározásait kétségbe vonó női emancipáció a kor nyomasztó problémája volt. Ennek hatása alól nyilván Klimt sem vonhatta ki magát, bár igaz lehet: „messze volt attól, hogy ezt a változást a tényleges kulturális folyamatokból kiindulva akarja elemezni és leírni. ... [Klimt] esztétizálta a problémákat; a valóságból az allegória síkjára csúsztatta át, s szinte a felismerhetetlenségig rejtjelezte őket” (1. Gottfried Fliedl: *Gustav Klimt, 1862–1918. A nő képében a világ.* Budapest 1992, 140–1). De talán nem ez a lényeges. Nincs adatunk rá, hogy Klimt közvetlenül ismerte volna Freud pszichoanalitikus szemléletét. (Ha így volt volna is, 1901-ben legfőljebb a *Traumdeutung*-ot láthatta. A minden tekintetben hihetetlenül alapos Ernest Jones [Sigmund Freud élete és munkássága. Európa: Budapest 1953/1973] mindenesetre sehol nem tesz utalást az osztrák festészettel és festőkkel kapcsolatban.) Tény viszont, hogy Klimt kapott — persze jóval később — pszichoanalitikus ihletésű kritikát, amely még ezen belül is állítólag valamiféle pánszexuális bizarréria szellemében fogant. Bizonyosra vehető azonban, hogy legalábbis valamikor az akadémiai sorozat után egyre gyakrabban forgott olyan körökben, ahol ismerni és emlegetni kellett Freudot. Ha pedig egyes témáihoz alapos filozófiai tanulmányokra adta a fejét, akkor nyilván volt füle kihallani a szellem lovát oly gyakran fordítva megülő kor és Bécs eretnek eszme-futtatásaiból azt, ami még jóval Freud hatása előtt befolyásolhatta Juditkoncepcióját: lélek és a szóma összetartozásának tételét vagy legalábbis ezek kölcsönhatását. Ma már jobban tudjuk, mint Klimt kora, mennyire erős tézise ez az embernek. (Pszichoszomatikus betegségekről beszélni évtizedek óta *gang und gebe* nemcsak aranykarkötős belvárosi entellektüelek körében, hanem az orvosi rendelőben is, sőt a téma újabban a nyelvtudományban is teret kap, éppen az érzelm kifejezés nyelvi eszközeinek visszaszorulása kapcsán.) Motívumainak kompozíciója azt mutatja, hogy Klimtnek előzetes vagy reaktivált tudása volt erről a meggyőződésről. Olyan tézistről tehát, amelyet megerősítve láthatunk a valószínű történések érzelmi, sőt ösztönvezérelte indítékaiban: Juditban saját tudatán kívül meghatározott indítatások (az ösztön szintű és az érzelmi, másfelől a közösségi elkötelezettségé) munkáltak abban, hogy (egy pillanatra) szeressen és öljön, mégpedig egyetlen aktus keretében. Tudatának, mellest, csak annyi dolga volt, hogy kimódolja az eljárás fordulatait. A *Judith und Holofernes* ezt az összefüggést érti meg és tükrözteti egyértelműen.

(iv) Lehet-e mindezek fényében akkor egyáltalán a 'vétek', 'ártatlanság', 'áldozat', 'felmentés' és egyéb nemes és emelkedett, morális alapú fogalmakkal élni a történettel és a képpel kapcsolatban? Hogyne lehetne! Csakhogy akkor már nem Juditról, hanem rólunk, a kései kereszténység maximáiban szervezett kultúra ítéletéről van szó. Tudjuk, hogy — mint Bakró-Nagy Marianne is megjegyzi (i.m. 41) — Jeanne d'Arc-tól ez a kultúra szigorúan elvárta a szüzesség erényét. (Az Orleans-i Szűz kihallgatási jegyzőkönyve hitelesen igazolja, hogy ennek az elvárásnak a vádlott nem csupán tudatában volt, hanem azt teljes eltökéltséggel vállalta is: a rabtartóival szembeni legsúlyosabbnak panaszolt kifogása éppen az volt, hogy a pribékek nem átallottak erényére törni. Mégpedig éppen nem személyének megalázása végett, hanem azért, hogy tetteinek isteni elrendelését rántsák sárba.) Kíméletlen és hosszan ható tradíció ez, amelyet csak a *fin de siècle* kezd bolygatni. Történetesen néhány évvel a *Judith und Holofernes* elkészülte előtt veti papírra Guy de Maupassant *Gömböc* című novelláját, amely oly kegyetlenül karikírozza a hagyományos etikai beállítódás recepcióját. Gustav Klimt ezen a kulturális hagyományon lát keresztül időben a történet két és fél évezred előtti koráig, amikor hősnőjét a fentiek szerinti kettős meghatározottságában jeleníti meg. Talán annak hangsúlyozása végett is, hogy vannak olyan kivételes életpillanatok, amelyekben a személyiség egésze mozgósítva van, kell, hogy legyen. Az ilyenekhez való hiteles művészi hozzáférés pedig szükségszerűen elementáris.

Oldó érzelmeink ritkulásáról

VÉRTES O. ANDRÁS

Az érzelmi világ rendkívüli jelentősége kitűnik abból a pszichológiai megállapításból is, hogy az ember jellemét szinte pusztán az affektivitás meghatározza (Eugen Bleuler – Manfred Bleuler: Lehrbuch der Psychiatrie. Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1960¹⁰. 65). Ebből nyilván következik, hogy az érzelmi világ történeti változásával együtt jár a jellem történeti változása. Nem arról van szó, hogy minden ember érzelmi világa lényegesen megváltozik, csupán arról — de ez is jelentős —, hogy bizonyos érzelmek némely korban kisebb vagy éppen nagyobb szerephez jutnak.

Főleg a legutóbbi néhány emberöltő alatt feszültségi-izgalmi érzelmeinknek nagyobb szerep jutott, oldó-megnyugtató érzelmeink pedig kevesbedtek. Az előbbiekre vonatkozó bizonyítékaimat közöltem az ÁNyT. 18. kötetében (l. még Vértés O. A.: MNyTK. 179. szám, 9). Ez utóbbi helyen röviden szoltam oldó-megnyugtató érzelmeink kevesbedéséről is (9–10).

(Oldó érzelmeink sokszor megnyugvással, megnyugtató érzelmeink viszont nemegyszer a feszültség oldásával járnak, ezért tárgyalom együtt e két kategóriát, nem szólva külön a megnyugtató jellegről.)

Az érzelmi világra ható tényezők vizsgálata messze vezetne, itt csak néhányra utalunk:

A nyelv hatását illetően hadd idézzem a társadalomlélektan egy ismert kutatóját: „Toute émotion et tout sentiment, une fois dénommée et définie, deviennent autant de types normaux d'états affectifs et constituent des étalons [...]. Mais ces étalons sont en même temps des modèles.” (Charles Blondel: Introduction à la psychologie collective. Paris, 1952⁵. 159.)

Van igazság abban is, amit Bollnow írt: „Úgy érzünk, örülünk és szenvedünk, szeretünk és vágyakozunk, ahogy a költőktől tanultuk” (Otto Friedrich Bollnow: Die Macht des Worts. Essen, 1964. 63–64). Ugyancsak Bollnow hangsúlyozza, hogy nemcsak fogalmainkat és képzeleteinket, hanem minden ún. lelki funkcionkat már megformálta a költészet, a művészet, egyáltalán a kultúra (i.h.).

Hogy a művészet már észlelésünket is mennyire befolyásolja, arra jellemző Oscar Wilde szava, amely szerint a természet egy idő óta kezd Corot

tájképeihez hasonlítani (Gide után idézi Jan Hendrik van den Berg: *Metab-letica*. Göttingen, 1960. 55).

Alább affektivitásunk háttérbe szoruló részeiről szólok:

1. Érdekes, hogy Friedrich szerint már maga a „G e m ü t”, vagyis a kedélyvilág fogalma is az oldódás egy nemére utal; a mai költészetben a mély kedélyvilág, a szív világa már háttérbe szorul: „Gemüt habe ich keines” — mondta önmagáról Gottfried Benn (Hugo Friedrich: *Die Struktur der modernen Lyrik*. Hamburg 1956/1975, 16–17). Ersch és Gruber enciklopédiája még német „nemzeti sajátosságnak” tartotta a Gemüt-öt. (Erste Section, A–G, 57. Theil. Leipzig, 1853, fotomechanikus utánnomás: Graz, 1972. S.v. Gemüth: 308–322.) Mario Wandruszka úgy látja, hogy a *Gemüt* az élő nyelvhasználatban háttérbe szorult, és a *Gemütsmensch* szó már ironikusan hat (Interlinguistik. München, 1971. 26).

2. A korai német romantikából ismeretes az a nézet, amely szerint a s z e r e t e t a lélek legfontosabb tulajdona („Grundvermögen”), az értelem pedig csak a megismerés pusztá eszköze (Armand Nivelle: *Frühromantische Dichtungstheorie*. Berlin, 1970. 43).

Nyilván nem rózsavizes érzelmesség, hanem pszichiátriai megfontolás mondatja von Gebstattlel, a neves Handbuch der Neurosenlehre und Psychotherapie-ban, hogy a szeretet korunkban megfogyatkozott (Die phobische Fehlhaltung. In: Viktor E. Frankl [et al.], Hrsg.: München, Berlin, 1959. II, 105). A pszichoanalitikus Fromm egy egész fejezetet szán e jelenségnek: „Die Liebe und ihr Verfall in der zeitgenössischen westlichen Gesellschaft” (Erich Fromm: *Die Kunst des Liebens*. Frankfurt, Berlin, Wien, 1972. 113–139). A szeretetnek századunkban való fogyatkozásáról l. még: Irenäus Eibl-Eibesfeldt: *Kommunikationsstörungen in der Großgesellschaft*. Gruppendynamik XIII/I, 1982, 9; Vértes O. A.: MNyTK. 179, 1987. 9.

Természetes, hogy a szeretet érzelmének halódása nem került el publicistáinknak figyelmét sem: úgy látják, hogy ez a fogalom a beszédben és irodalomban jószerint használhatatlanná vált, akárcsak a festészetben a bodros felhő és a patak vizét szürcsölő szarvasok (Kristóf Attila: *Magyar Nemzet* ezentúl: MN. 1978. jún. 13., 5. l.), a szeretetet világunkban idejétmúltnak, „primitíven érzelmesnek” tartják (L.G.: MN. 1981. aug. 2., 5. l.), sőt már-már a *szeretet* szó is tilos lesz (Mátrai-Betegh Béla: MN. 1977. dec. 25., 5. l.).

Van, aki úgy véli, hogy ma „sokaknak gátlásuk van a *szeretet* szó használatában” (Széll Margit: *Szeretetszavaink*. Vigilia 44/1. sz., 1979, 42.), sőt egy szerző szerint „a *szeretet* szó és fogalom tabuvá vált” (Gyökössy Endre: *Szeretet? Mi az? Új Forrás* XIV, 1982. febr., 30). Toldy Ferencnek még nem volt efféle „gátlása”: „De nagyon szeretem ezt a szót *szeretet*” — írta Bajzá-

nak 1826. III. 21-én: Bajza József – Toldy Ferenc levelezése. Kiad. Oltványi Ambrus. Bp., 1969. 291.

Hatását vizsgálván nemcsak az egyénben keletkező szeretetre, hanem az egyénre irányulóra is kell gondolnunk; az ilyen szeretet oldó szerepét nyilvánvalóvá teszi egy argumentum e contrario: ti. az, hogy — különösen a kisgyermekkoriban — szeretetigény kielégítetlensége sokszor frusztrációval járó feszültséget okoz (ennek nagy irodalma van; lásd például J. de Ajuria-guerra bibliográfiáját: *Manuel de psychiatrie de l'enfant*. Paris [etc.], 1980². 533–553). Márpedig elhangzott, hogy a szülők nagyon kevés időt, szeretetet szánnak gyermekeikre, hiszen gondtalan „diszkópartnerekből nehéz szülővé válni” (Fekete Gyula: *Ingatag családok, maradandó családi életforma*. *Mozgó Világ* 1983/10).

3. Oldó érzelmeink apadását jelenti a b i z a l o m érzelmének csökkenése is.

A bizalom csökkenése mellett szól több kortársunk megfigyelése is, így Bollnow-é, aki egyik munkájának egy alfejezetét szánta a kérdés tanyulmányozására: „Der Vertrauensschwund der Gegenwart” (Otto Friedrich Bollnow: *Wesen und Wandel der Tugenden*. Frankfurt/M., 1958. 175–176). Nem csoda, hogy a második világháború utáni német ifjúságra jellemzőnek tartják egyebek közt a bizalmatlanságot is (Eckart Wiesenhütter in: Viktor E. Frankl – Victor E. v. Gebattel – J.H. Schultz: *Handbuch der Neurosenlehre und Psychotherapie*. I. München, Berlin. 1959. 360). A filozófus Martin Buber már a sajátosan modern bizalmatlanságról írt: *Universitas* 10, 1955, 3–5.

4. Ide vág Karel Ohnesorg gyermeknyelvi kutató szóbeli közlése, amely szerint csehországi tapasztalatok a hetvenes évek gyermekei szimpátiaérzelmeinek csökkenését mutatják.

Ami a b a r á t s á g o t illeti, távol van már az az idő, amikor úgy lehetett írni erről az érzelemről, mint Horváth Ádám Kazinczynak: „A' melly szívnek barátságát egyszer meg ölelhetem, Bár ördög legyen a' kitől ellene kísértetem, Olly erős lánczal köt öszve a szeretet' Angyala, Hogy a' mint az Barátommal egyszer öszve foglalja, Ugy jobban rabjává teszi szívemet: Boldog — mert másként boldognak ne is itélly engemet [...]” (KazLev. I, 344).

Óriási a változás kétszáz év alatt: hiszen a fölvilágosodás a barátságot nyugaton is a legfőbb erények közé sorolta („als höchste Tugend”: Wolfsdietrich Rasch: *Freundschaftskult und Freundschaftsdichtung im deutschen Schrifttum des 18. Jahrhunderts*. Halle, 1936. 161). A XVIII. században vallották, hogy a barátság ereje vigaszt és menedéket nyújt a fájdalomban (i.m. 162): ez is mintegy utalás ennek az érzelmenek oldó hatására.

Fontos az a szellemtörténeti (vagy ha úgy tetszik: mentalitástörténeti) megállapítás, hogy a XVIII. században a barátság élménye a vallási élmény helyébe került (Rasch i.m. 162): ez a vélemény ugyan a német költészet vizsgálatán alapul, de nyilván tágabb körre vonatkozathatjuk. Ezzel szemben a barátság a legutolsó néhány nemzedék idejében ritkább lett: Vértés O. A. i.m. 10.

5. A r e m é n y nemegyszer a szorongás ellenlábásának mutatkozik (vö. Victor E. v. Gebattel: Die phobische Fehlhaltung. In: Viktor E. Frankl [et alii], Hrsg.: Handbuch der Neurosenlehre und Psychotherapie. II. München, Berlin, 1959. 105), tehát feszültséget oldó vagy akadályozó hatása van. Kell-e hivatkoznunk Zolnai Bélára (A magyar biedermeier. Bp., [1941?]. 174), aki szerint a magyar biedermeierban még „túrni és remélni tanult hit borongott”, s kell-e bizonygatnunk, hogy ez a hit azóta megfogytakozott?

6. Jelentős a v é d e t t s é g e t (a „Geborgenheit”-ot) k í s é r ő é r z e l e m, illetőleg hangulat. A védettséggel kapcsolatos szavakra, ill. fogalmakra számos XIX. századi példa a *van/akad, található* stb. Nagyszótár gyűjtésében: *védőszent, őrangyal, nemtő, védasszony* stb. — Idevág a gondviselésbe vetett hit, sőt Szűz Mária tisztelete is; mint Csanád Béla írta: „igen gyakran egyedül Mária volt számunkra . . . a nemes érzelem, a belső feszültség feloldása . . .” (Szűz Mária tisztelete a mai keresztény közösségben. Új Ember 1973. aug. 12.). Mindez korunkban ritkább lett.

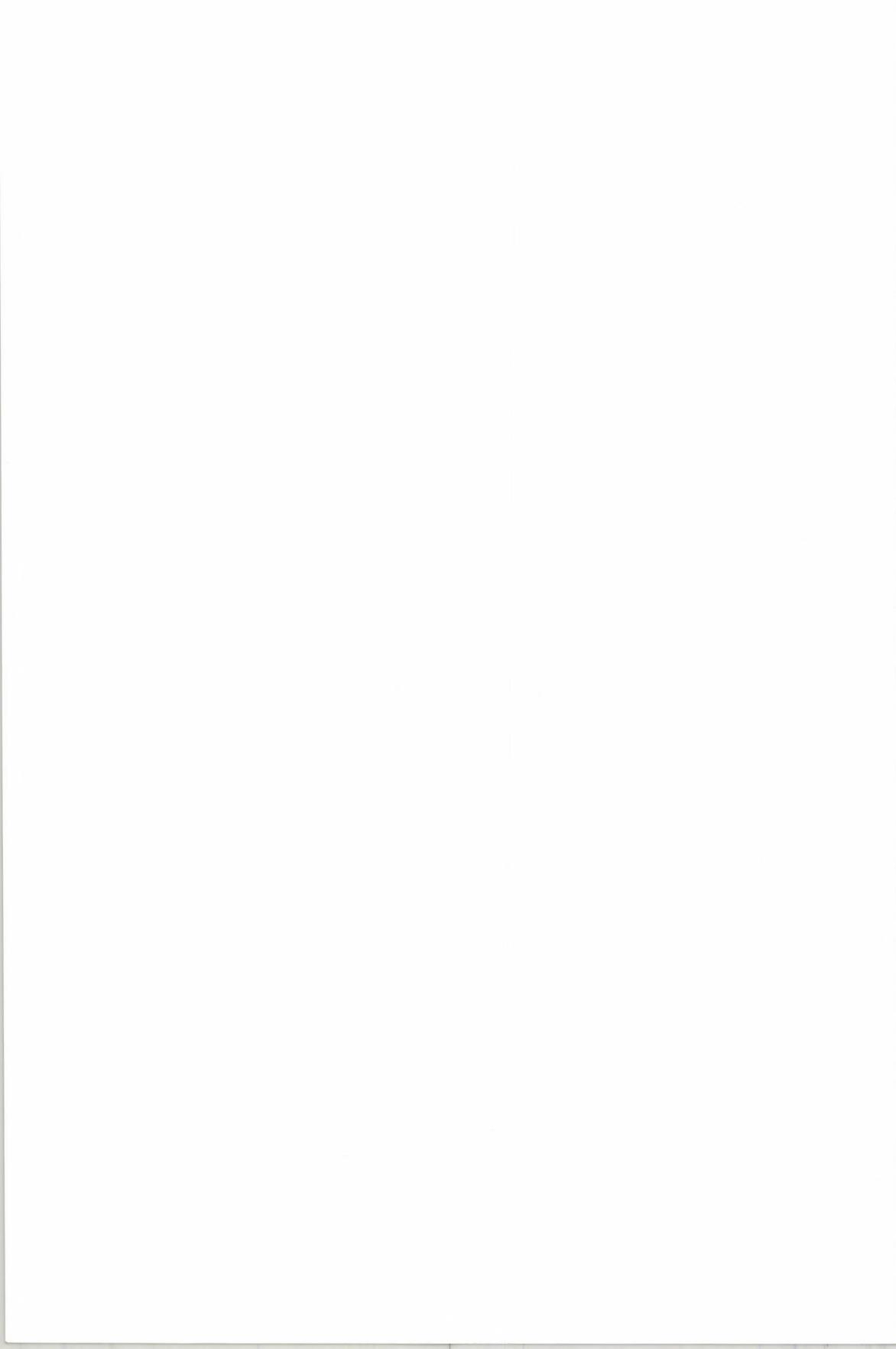
7. Hans Asperger megemlíti a modern gyermekek egy részének minden mértéket fölülmúló telhetetlenségét (Kind und Technik. In: Leopold Prohaska: Lebensformen und Lebensgestaltung in der technischen Welt. Wien, München, 1965. 40), ami — hozzátehetjük — nyilván ellentétben van (például) a biedermeier kor érzelmi világának e l é g e d e t t s é g é v e l, amely Bietak szerint a kor alaphangulatához tartozott (W. Bietak: Das Lebensgefühl des Biedermeiers. Wien, Leipzig, 1931. 31).

8. A h u m o r t k í s é r ő o l d ó é r z e l m e k is megfogytakoztak. A neves spanyol pszichiáter, Alonso-Fernández szerint a mai ifjúságnak már nincs érzéke a humor iránt. (F. Alonso-Fernández: Epochaler Erscheinungswandel der normalen Pubertät. In: G. Nissen: Psychiatrie des Pubertätsalters. Bern, Stuttgart, 1985. 44.)

9. A t ü r e l e m is mint érzelmi dispozició az érzelmi világ oldó tényezői közé tartozik. Mint Fromm írja, a modern embertől a türelem éppen olyan messze van, mint a fegyelem és a koncentráció (Erich Fromm i.m. 143).

Mindez hozzájárult affektivitásunk szürküléséhez. Korunknak nem egy kiváló elméje fölismerte ezt a veszélyt: Einstein szerint nem az atomenergia az igazi probléma, hanem az emberek szíve és lelkiismerete (idézi Paul Sunder-Plassmann: Universitas 1973, 47); Illyés Gyula pedig a f e n y e g e t ő k ö z ö n y r ő l szolt, közönyről, „mibe egy nemzet súlyed el”.

VIII.
PÁLYAKÉP

B. Lőrinczy Éva (tudományos) életrajza

B. Lőrinczy Éva 1926. december 24-én született Debrecenben, közép-
osztálybeli családból. Édesapja Lőrinczy Mihály hites könyvvizsgáló, édes-
anyja Széll Ilona volt. Testvére nem volt. Iskoláit Debrecenben végezte;
az itteni tudományegyetem bölcsészettudományi karán szerzett 1950-ben
magyar–latin szakos középiskolai tanári oklevelet; harmadik szakja a fran-
cia volt, ezt azonban másodéves korában — a tanszék megszűnése miatt —
abba kellett hagynia.

1949-ben házasságot kötött dr. Bokor Imrével, aki okleveles könyvviz-
sgáló, és a Magyar Gyapjúfonó és Szövőgyár gazdasági igazgatójaként ment
nyugdíjba. Gyermekek nincsen.

Mint magyar szakos hallgató Bárczi Géza akadémikus legközvetlenebb
tanítványai közé került, és egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a (magyar)
nyelvtudomány felé. Az ő ajánlására került be — másfél éves tanári műkö-
dés után — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe
1953. március 16-án, ahol azóta megszakítás nélkül dolgozik, 1976 óta tuda-
ományos tanácsadói minőségben.

Mint Bárczi Géza tanítványa kezdetben magyar nyelvtörténettel foglal-
kozott; az ő irányításával készítette el első könyvméretű munkáját A Königs-
bergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék címmel, amely 1953-ban je-
lent meg az Akadémiai Kiadónál. A Nyelvtudományi Intézetben azonban
leíró nyelvtani feladatot kapott, s közel tíz évig A mai magyar nyelv rend-
szere című akadémiai nyelvtant készítő munkaközösség tagjaként dolgozott.
A nagy összefoglaló mű kb. 10 ívnyi részének ő volt a szerzője.

A nyelvtani munka befejeződése után bízták meg az Új Magyar Táj-
szótár munkálatainak vezetésével. Noha kb. másfél-két évtizedig ezen csak
minimális anyagi és személyi ellátottsággal dolgozhatott, a szótár első há-
rom kötete megjelent, és a befejező része is közel áll a nyomdakész kézirat
elkészüléséhez.

Szótári munkája ugyan ideje jelentős részét igénybe vette, kutatásait
azonban emellett még a magyar nyelvtudomány számos területén folytatta.
Ezt bizonyítja 150-et meghaladó publikációja, melyek közül 4 önálló könyv,

egy pedig F. de Saussure Cours de linguistique générale című korszakalkotó általános nyelvészeti művének fordítása. Sőt időt szakított arra is, hogy a hetvenes évek elején az új magyar protestáns bibliafordítás készítésében nyelvi lektorként közreműködjék.

Kandidátusi fokozatot 1957-ben, doktori fokozatot pedig 1976-ban szerzett.

Bár politikával közvetlenül sohasem foglalkozott, soha semmiféle párt-nak tagja nem volt, a tudományos közéletben (akadémiai bizottságokban, hazai és nemzetközi tudományos társaságokban tisztségviselőként is) kb. 2 évtizedig aktívan részt vett. 1965-ben kezdődött sokizületi gyulladása és a Tájszótár egyre több időt igénylő munkája azonban visszavonulásra kényszerítette. Ettől kezdve ilyen jellegű tevékenységét publicisztikai síkra tette át, többször is megnyilatkozva különböző sajtóorgánumban.

Ilyen jellegű írásait éppen ebben az évben jelentethette meg gyűjteményes kötet formájában Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? címmel a Nyelvtudományi Intézet és az OTKA segítségével.

Budapest, 1996. december

B. Lőrinczy Éva publikációinak jegyzéke

R ö v i d í t é s e k : ALingu. = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Folyóirat. — ÉS = Élet és Irodalom. Irodalmi és politikai hetilap. — MH = Magyar Hírlap. Napilap. — MN = Magyar Nemzet. Napilap. — MNy. = Magyar Nyelv. Folyóirat. — MNyj. = Magyar Nyelvjárások. Évkönyv. (Debrecen, KLTE) — Mtud.: Magyar Tudomány. Folyóirat. — NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Folyóirat. — Nyr. = Magyar Nyelvőr. Folyóirat. — NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések. Sorozat. — OK. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei.

1951

Köznyelv és népnyelv találkozása néhány Mátra-bükk vidéki községben. MNy. 47: 102–10.

Palatális magánhangzók labializációja a Königsbergi Töredékben és Szalagjaiban. MNyj. 1: 136–42.

Az új Magyar tájszótár. MNyj. 1: 156–64.

1953

A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok 3. Bp., Akadémiai Kiadó. 224 l.

Az emfázis kiejtémódosító szerepének kérdéséhez. MNy. 49: 524–5.

A moldvai csángó nyelvjárás variánsai. MNyj. 2: 107–19.

Hozzászólás Sulán Béla Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól c. előadásához. OK. 4: 409–10.

1954

Hasonlítást kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása. MNy. 50: 50–60.

G.V. Sztepanov: A művészi és a tudományos nyelvi stílusról (Voproszű Jazükoznaniya 1954/4. 93–100). (Ism.) A Nyelvtudományi Intézet Közleményei (1950–1955) 5/4: 452–4.

Hasonlító határozó – hasonlító mellékmondat. Anyanyelvünk az iskolában (folyóirat) 1: 126.

Szabó Pál: Nyugtalan élet (Gyermekkor) (Ism.) Nyr. 78: 429–33.

1955

- Garszon* vagy *garzon*, *perron* vagy *peron* és a többiek. MN 1955/jan. 26.
 Mondatelemzés. Anyanyelvünk az iskolában (folyóirat) 3: 30–1.
 Az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez. MNy. 51: 169–76.

1956

- A mellérendelő összetételek osztályozásának kérdéséhez. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára 151–4.
 Hozzászólás Balázs János A stílus kérdései c. előadásához. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. (A III. Országos Nyelvészkongresszus előadásai.) 266–8.
 A határozói igenevek használata. Nyelvművelő (gyűjteményes kötet) 231–6.
 A határozók és határozói mellékmondatok rendszere a készülő leíró nyelvtanban. Nyr. 80: 446–53.
 Árpád-kori *Gugus*, *Gegus* személyneveink és a *gége*, *gögös*, *gögicsél* stb. szócsalád. MNy. 52: 167–73.
 Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében. NyK. 57: 269–81.
Gugus, *Gegus*. MNy. 52: 473.
 Az ideai akadémiai nagygyűlés nyelvtudományi eseményeiről. Nyr. 80: 507–9.
 Hozzászólás Tompa József Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről c. előadásához. OK. 9: 357–60.

1957

- Jégbe hűtött. Nyr. 81: 140.
 Ország- és népnevek. Nyr. 81: 503.
 Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. (Ism.) NyK. 59: 269–72.
 Még egyszer a határozók osztályozásáról. Nyr. 81: 468–73.
 Az ómagyar kori személynevek *-s* *-cs* képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból. MNy. 53: 87–97.

1958

- Bonyolultan vagy egyszerűen? A munka (folyóirat). 1958/ január.
Szinte – *szintén*. Nyr. 82: 513.
 Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. (Ism.) Nyr. 82: 390–3.
Chopos, *Phitoch*, *Thopus* ~ *Thopos*, φαλιτξιυ[s]. MNy. 54: 524–7.
 KTSz.: *tiftus*||t [m]uncaltec. MNy. 54: 111–2.

1959

- A határozói igenevek használata. Iskolai nyelvművelő (gyűjteményes kötet) 269–73.
 Vértés Edit: A keleti-osztják névmásragozás c. kandidátusi disszertációjának vitája. NyK. 61: 153–7.

1960

Irányába vagy irányában. Nyr. 84: 403.

Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. — Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. (Ism.) Nyr. 84: 380–8. — Francia nyelven: ALingu. 11[1961/1962]: 419–30.

A nyelvjárási szókincs gyűjtése. In: A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása 42–51.

Képzőtörténet és névkutatás. In: Névtudomány és stilsztika (A névtudományi konferencia előadásai.) 140–3.

Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. MNy. 56: 63–75.

1961

A szóösszetétel és az összetett szavak leíró vizsgálatának néhány kérdése. In: Nyelvtani tanulmányok (gyűjteményes kötet) 117–42.

A szóösszetétel. In: A mai magyar nyelv rendszere (akadémiai leíró nyelvtan) 1: 421–58.

Elemzési és helyesírási kérdések. Nyr. 85: 448–51.

Hozzászólás a Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről c. ülésen. OK. 18: 140–2.

Grétsy László: A szóhasadás c. kandidátusi disszertációjának vitája. OK. 18: 318–22.

1962

Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33. Bp., Akadémiai Kiadó. 138 l.

A határozó. In: A mai magyar nyelv rendszere (akadémiai leíró nyelvtan) 2: 162–259.

A határozói mellékmondat. Uo. 2: 365–92.

Mondatelemzések (Tompa Józseffel közösen). Nyr. 86: 418–9.

1963

Az Új Magyar Tájszótár. MNy. 59: 125–43. — Német nyelven: ALingu. 14[1964]: 139–59.

Rác Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. (Ism.) Nyr. 87: 371–5. — Francia nyelven: ALingu. 14[1964]: 397–400.

Mutatvány az Új Magyar Tájszótárból. MNy. 59: 365–80.

Ruzsiczky Éva: A szókincs különféle rétegeinek szerepe Kazinczy nyelv- és stílusújításában c. kandidátusi értekezésének vitája. OK. 20: 361–6.

1964

A tájszók közös, illetőleg külön szócikkbe sorolásának néhány kérdése. In: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40: 244–8.

Az Új Magyar Tájszótár az előszerkesztés stádiumában. Nyr. 88: 302–5.

Boltos. — Férfiing–női ing. In: Nyelvművelő levelek (gyűjteményes kötet): 89 és 315–6.

Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40. (Ism.) Nyr. 88: 478–80.

1965

Az Új Magyar Tájszótár. Ismertetések finn, lengyel, szerb és svéd folyóiratokban.

1966

A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus. MNy. 72: 112–6.

Az Új Magyar Tájszótár. (A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott előadás.) OK. 23: 239–42.

Saussure magyar fordítása elé. MNy. 62: 279–85.

1967

Ferdinand de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. (Fordítás.) Bp., Gondolat Kiadó. 305 l.

A hangalaki szembenállások néhány problémája tájszavaink szótározása kapcsán. (A magyar nyelvészek I. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás.) NytudÉrt. 58. 369–73.

1968

Charakter des Neuen Ungarischen Dialektwörterbuches und gegenwärtiger Stand der Arbeiten. (A II. Nemzetközi Dialektológiai Kongresszuson elhangzott előadás.) Zeitschrift für Mundartforschung 2: 538–42.

Einige Probleme der Einordnung der Dialektwörter in gemeinsame beziehungsweise besondere Wortartikel. Slavica (Évkönyv. Debrecen, KLTE) 8: 151–3.

1969

A nyelvtudomány: a nyelv és a beszéd tudománya. Deme László könyvéről. (Ism.) Valóság 1969/7: 107–9.

Módszertani kísérlet a magyar mássalhangzórendszer hangalakpárjainak a nyelvjárási szókincsben való vizsgálatához. In: Dolgozatok a hangtan köréből. NytudÉrt. 67: 117–33.

1970

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár. (Ism.) NyK. 72: 245–9. — Német nyelven: ALingu. 22[1972/1973]: 432–6.

1971

J.D. Apreszjan: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. (Ism.) Valóság 1971/8: 100–101.

A fiatalok aktái. (Ism.) MNy. 67: 249–55.

Suomen murteiden sanakirja. Koevihko. (Ism.) NyK 73: 259–61.

1972

Jakobson fonológiai elmélete egy magyar hangtani vizsgálat szemszögéből. NyK. 74: 71–89. (Ismertette: A. Sauvageot, Bulletin de la Société Linguistique de Paris 68: 350–1.)

1973

Nyelvtudományi Dolgozatok. (Ism.) MNy. 69: 121–6.

A hangkörnyezet elemzésének tanulságai a magyar mássalhangzó-torlódások vizsgálatában. In: Nyelvtudományi Dolgozatok 14. 99–107.

A két mássalhangzóból álló torlódások bizonyos típusai a magyar nyelvjárási szókincsből vett adatokban. MNy. 69: 428–43.

1974

Bárczi Géza nyolcvanéves. Nyr. 97: 506–8.

Az alak, a jelentés és a mondatkörnyezet együttes hatása a népetimológiák kialakulásában. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás. NytudÉrt. 83. 355–9.)

Imre Samu: Felsőöri tájszótár. (Ism.) NyK. 76: 456–9. — Német nyelven: ALingu. 27[1977/1979]: 207–11.

Az Új Magyar Tájszótár munkálatainak állása és a készülő szótár várható arculata. MNyj. 20: 15–28.

1976

Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Az új magyar bibliafordítások margójára. ÉS 20/6: 4.

Halló! Itt Kemény beszélek! MH május 22. 6. (Ugyanez: a Nyelvünk világa c. gyűjteményes kötetben. 1978. 205–7.)

Az etimológia mint a hangtani kutatások egyik bázisa. (Az etimológia elmélete és módszere c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás.) NytudÉrt. 89. 204–8.

A magyar protestánsok új bibliafordítása. Nyelvünk és Kultúránk 24: 32–4. (Egy részlete megjelent még: a Magyar Hírek 30[1977]/6. számában.)

A TESz. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára) (Ism.) ÉS 20/51: 11.

1977

Hozzászólás a nyelvtudomány jövőjéről 1972-ben tartott vitához. Nyelvtudományi Dolgozatok 21. 73–5.

Az l, r és j hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban. MNy. 73: 20–30. — Angol nyelven: ALingu. 27[1977/1979]: 247–59.

1978

- Barangolás a nyilak mentén (O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva: Magyar Szinonimaszótár). (Ism.) ÉS 22/21: 12.
- A Basahalmán túl (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára). (Ism.) ÉS 22/26: 10.
- Sorró. Rádió- és Televízióújság 23/32: 6.
- Három malomkö között. (III. Anyanyelvi Konferencia, Budapest.) ÉS 22/36: 1.
- Az új magyar bibliafordítás néhány nyelvi–stilisztikai problémája. MNy. 74: 390–8.

1979

- A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Nyelvészeti Tanulmányok 19. Bp., Akadémiai Kiadó. 492 l.
- Szathmári István: Bárczi Géza (1894–1975) és a magyar nyelvtudomány. (Ism.) Nyr. 103: 232–3.
- Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. (Ism.) Nyr. 103: 237–40.
- Új Magyar Tájszótár 1. (A–D) kötet. Bp., Akadémiai Kiadó. 1053 l. (Főszerkesztés.)

1980

- Délignyitó. MH január 5. 6.
- Tájszók a televízióban. MN január 13. 13.
- Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. (Ism.) Édes anyanyelvünk (folyóirat) 2/2: 15.
- Lerokkant. Népszabadság, július 13. 14. (Ugyanez: a Mondd és írd! c. gyűjteményes kötetben. 1992. 105–6.)
- Teltávolító? MH július 26. 6.
- Bömböl-e a bölömbika? MN augusztus 10. 13.
- Meddig még? Dokumentumregény. Bp., Magvető Kiadó. 177 l.
- A magyar nyelvjárási szókincs új szótára. Nyelvünk és Kultúránk (folyóirat) 41: 89–91.

1981

- Grammatikai szempontok a fonológiai kutatások hátterében. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás.) NytudÉrt. 104. 535–8.
- Ami egy előszóból kimaradt. MNy. 77: 117–8.
- Hol dolgozik a dolgozó? Népszabadság június 21. 16. (Ugyanez: a Mondd és írd! c. gyűjteményes kötetben. 1992. 106–9.)
- Szóalaki motivációk lexikológiai tanulságai (*Csipetke*). MNy. 77: 168–76.
- Kelvirág és habos torta avagy a stílus kötelmei. MN szeptember 13. 13.
- Robert Godel: Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure. (Ism.) Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13. 323–9.

1982

Ha „csevely”, akkor „kacaly”? Népszabadság, június 19. 16. (Ugyanez: az Auktor Könyvkiadó Válogatott nyelvüvelő cikkek c. kötetében. Bp., 1992. 40–41.

A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. (Kassai Ilonával közösen.) NyK. 84: 244–57.

Levél Szántó Piroskához hagyományörzés dolgában. Kortárs 1982/10: 1670–2.

1983

Kabaré — nyelvészfüllel. Rádió- és Televízióújság 28/8: 3.

Bárczi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. (Ism.) Kortárs 1983/7: 1163–5.

Folyamatjelenségek a nyelvjárásban. (Kassai Ilonával közösen.) Magyar Fonetikai Füzetek 12. 38–53.

1984

A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához. I. közlemény. (Kassai Ilonával közösen.) NyK. 86: 47–61.

1985

D. Bartha Katalin hetvenéves. MNy. 81: 120–1.

1986

Új Magyar Tájszótár. Készül a harmadik kötet. Kisalföld, július 5. 8. — Somogyi Néplap, július 12. 8.

A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához. II. közlemény. (Kassai Ilonával közösen.) NyK. 87: 89–107.

Megvannak azok a szavak! Hajdú-Bihari Napló, november 7. 7.

Az akadémiai könyvkiadás a kutatás és a kutató szemszögéből. MTud. 86/12: 999–1000.

1988

Miért késik? Visszhang (*bor*) glosszájára az Új Magyar Tájszótár 2. kötetével kapcsolatban. ÉS 32/24: 2.

Új Magyar Tájszótár 2. (E–J) kötet. Bp., Akadémiai Kiadó. 1175 l. (Főszerkesztés.)

1990

Egy grammatikus halálára. Meghalt Tompa József. ÉS 34/ápr. 20: 4.

1991

Rendhagyó köszöntés. In: Studia in honorem Andreae O. Vértes. Magyar Fonetikai Füzetek 23. 7–11.

Szubjektív pályakép objektív elemekkel. In: A nyelvészetről — egyes szám első személyben. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet. 163–70.

Jancsi és Juliska. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. 423–6.

Homonimák és megkülönböztető szándék egy nyelvjárási szócsaládban. (Műhelytanulmány tudománytörténeti háttérrel.) (A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás.) In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp., Akadémiai Kiadó. 450–5.

1992

R. Lovas Gizella. (Nekrológ.) Nyr. 116: 125–6.

Új Magyar Tájszótár 3. (K–M) kötet. Bp., Akadémiai Kiadó. 1341 l. (Főszerkesztés.)

1993

Kirúg — avagy a durvaság pszichózisa. Édes anyanyelvünk (folyóirat) 15/1: 7.

Családneveink szép históriája. (Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.) (Ism.) ÉS 37/48: 10.

1994

Szókincs – fráziskincs. (Műhelytanulmány.) In: Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. 121–26.

Fantasztikus ez a *fantasztikus!* Édes anyanyelvünk (folyóirat) 16/1: 7.

Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. (XIV.–XVII. század.) (Ism.) MTud. 94/4: 506–7.

Honnan van az ellovan? Lyukasóra (folyóirat) 94/9: 26.

Címek és címkék. (A rang- és címkoráság tünetei.) Édes anyanyelvünk (folyóirat) 16/4: 6.

Patak. (Balassa Iván: Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században.) (Ism.) ÉS 38/47: 12.

Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. (Ism.) Nyr. 118: 451–4.

1995

Balassa Iván: Sárospatak történeti helyrajza a XVI.–XX. században. MTud. 95/3: 353–4.

Az antropomorf szemlélet megvalósulása a magyar nyelvjárási szókincsben. (*Lapocka*.)

In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. 277–81.

Munkatársak — a címlap belső oldalán. Völgyi Piroska kilencvenedik születésnapjára. Édes anyanyelvünk (folyóirat) 17/2: 15.

Kutatásfinanszírozás — alulnézetből. Az Új Magyar Tájszótár a szakadék szélén. MTud. 95/5: 585–9.

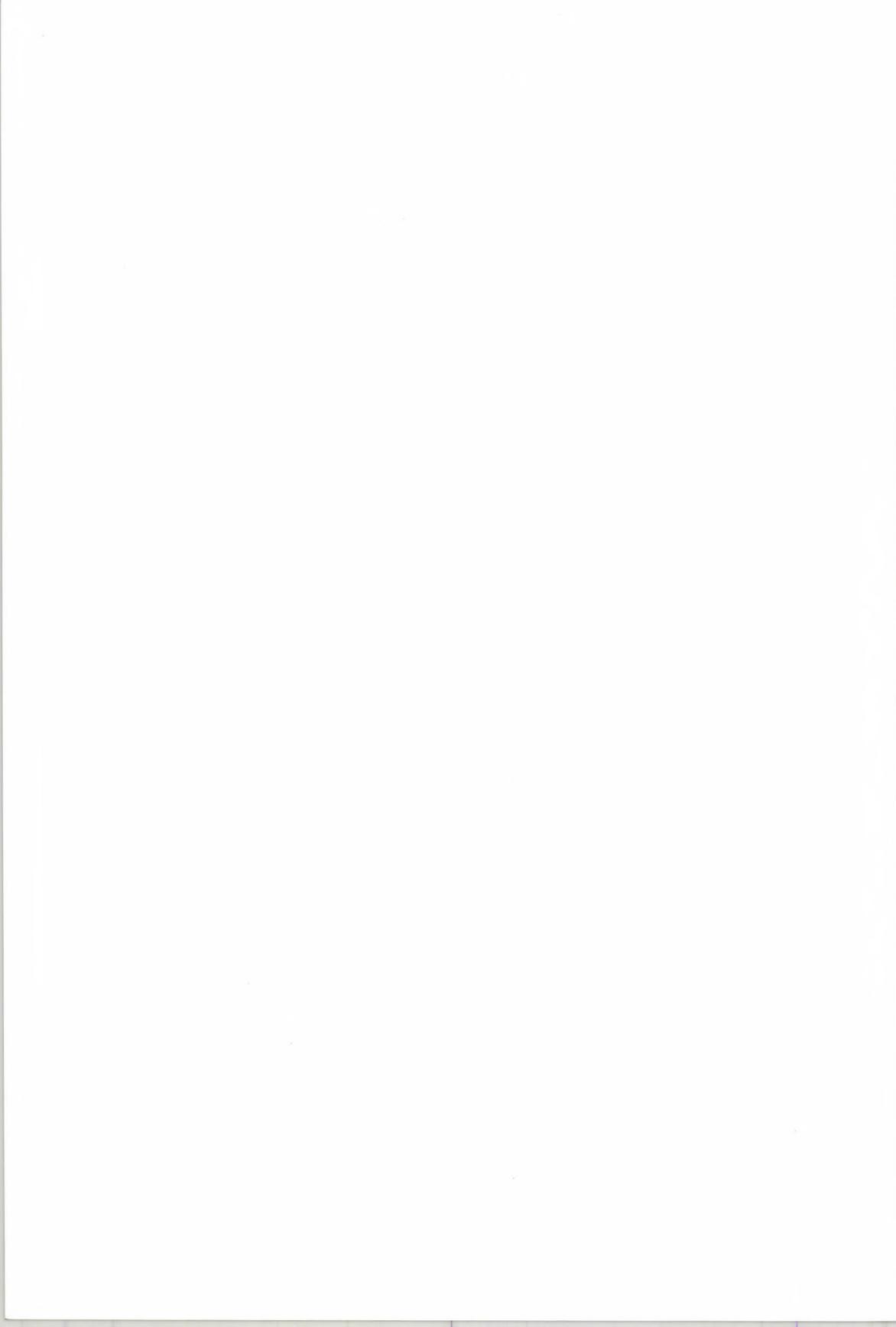
Elefki László: Magyar ragozási szótár. (Ism.) Nyr. 119: 348–52.

1996

Ember és nyelv — gyökerek nélkül. (Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár.) (Ism.) ÉS 40/26: 12.

Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet. 250 l.

Gondolkodás – közlés – nyelvi/beszédbeli tények. (Az Új Magyar Tájszótár üzenete.) MNy. 92: 296–302.

IX.

FÜGGELÉK — A TUDOMÁNYON TÚLRÓL

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Születésnap levelel Kutyafej töl Bogárnak*

Kedves Bogár/Bogárca/Babuci/Rontó Paula!

Mert mindez voltál abban az időben, ott Debrecenben, a Bárczi családban, ahol életünk legszebb éveit éltük, akkor is, ha egyénileg mindannyiúnknak bőven megvoltak az akkori időknek megfelelő személyes gondjaink.

Talán a latin órákon láttalak először, ahol négy évfolyam együtt hallgatta az irodalom-előadást latin nyelven, s én — kis elsőéves — ámulva láttam, milyen szorgalommal, értelemmel jegyzeteltek ti, „nagyok” (kellett is, hiszen sem tankönyv, sem sokszorosított jegyzet nem volt az anyagból), s máig alig hiszem, hogy félév végén magam is folyékonyan kollokváltam latinul jelesre, automatikusan gyártva az accusativus cum infinitivokat, az ablativus absolutusokat, s használva a consecutio temporum szabályait.

Ragyogó fekete szemeid azonnal érthetővé tették, miért hívnak a Bárczi-tanszéken Bogárnak, Bogárkának, s mikor első szemináriumi dolgozatom megírása után másodéves koromban Bárczi professzor úr akadémiai ösztöndíjat szerzett számomra (melyet igazságosan megfelezttem Karácson Sándorral = Bütyökkel, a könyvtár másik hű örével), s állandó tagja lettem én is a tanszéknek, akkor értettem meg a Rontó Paula és a „jókislány” (= „rosszkislány”) nevet is. Mint a testvérek, úgy éltünk ott: (Papp) Lacika, a tanársegéd, akitől mindannyian tartottunk (jobban, mint Professzor úrtól!); ha ő bent ült a könyvtárban, megszűnt a csivitelés, meg sem mertünk nyikkanni. És (Szathmári) Pityuka, akire én már csak úgy emlékszem, hogy végzett tanárként járt vissza egy-egy jó beszélgetésre. És (Papp) Laciné Hidvégi Andika = Madárka, aki a legtöbb szenvedést viselte el életében (Laci elítélése, a börtönlátogatások picit Andival, '56 után a tanszékről való elkerülése: csoda-e, ha ő halt meg közülünk először? S csoda-e, ha másodikként Laci követte?). S mégis, Andi volt az, akinél kollégái és hallgatói minden lelki problémájukra vigaszt találtak, aki mindent meg tudott tenni másokért. S ugyanakkor a Bárczi-tanszékhez illően igényes és szigorú volt, órála

* Kutyafej E. Abaffy Erzsébetnek, Bogár pedig B. Lőrinczy Évának a beceneve volt a Bárczi családban.

mondták diákjai, hogy az elégtelent is olyan kedvesen adja, hogy nála még megbukni is érdemes. És Te, Bogár, aki Andi egyetlen igazi barátja és támogatója voltál, igazi testvére, a Tanszéknek pedig derűt hozó, játékos, mindig nevetésre kész napsugara. S ott volt (Bartha) Katika, a mindent megbocsátó, mindenkit megértő jószívűségével. Ez volt a mi családunk.

De a tanszék családias, meghitt légkörét Bárczi professzor úrnak köszönhetjük. Emlékszel a késő estékbe nyúló beszélgetésekre? Amikor nyelvészeti kérdésekről éppúgy vitatkoztunk (mindegyikünket egyenértékű vitapartnernek tekintett), mint morális, erkölcsi problémákról? Pedig szigorú is tudott lenni. Én a hivatlanul és váratlanul hozzánk került „kolléganő”, K. M. miatt nemegyszer „kikaptam” tőle, s bár védekeztem, hogy én nem veszekszem soha az illetővel, Bárczitól tanultam, hogy „nemcsak az a grombaság, ha tintatartókat vágunk egymás fejéhez, hanem az is, ha levegőnek nézzük a másikat”. (De, valljuk be, volt okom e magatartásra: K. M. Andikát akarta eltávolíttatni a tanszékről Lacika lefogása után.) Ilyenkor, amikor szerdán megérkezett Budapestről Professzor úr, s K. M. azonnal lecsapott rá, s utána Bárczi tanár úr nem úgy szólított, hogy Kutyafej (ezt a nevet is tőled kaptam), hanem hogy Erzsike, vagy pláne Abaffy kisasszony, jöjjön be, akkor már tudtam, hogy „letolás” lesz a beszélgetés vége.

A Bárczi-tanszéken szoktuk meg, hogy a tanszék az otthonunk, hogy reggeltől késő estig ott vagyunk, gyakran 9–10 óra körül indultunk „haza”. Sem Bárczi, sem én nem voltunk debreceniek, én a Dócziban laktam, ő albérletben, de Andi is az egyetemen érezte otthon magát; egyedül neked kellett „jókislánként” időben hazamenned. Azóta is úgy érzem, ha valahol „kötelező” 10-től 3-ig a bentlétel, alig bírom elviselni, az Egyetemen viszont ma is este 6–7 óra tájban veszem észre, hogy haza kellene már menni.

Mindezt csak azért mondtam el, hogy érthető legyen, mennyire igazi testvérek voltunk mi ott, s testvéreknek érezzük magunkat mindmáig. Fogó család: hiányzik a családfő, elment a két legkedvesebb: Andi és Lacika. Összetartunk-e eléggé mi, megmaradt kevesek?

Még meg kell írnom, miért voltál Rontó Paula, szerinted „jókislány”, szerintem „rosszkislány”. Még Lacikával is meg merted tenni, hogy például kicserélted a gemkapcsos dobozt, s a rajzszegeket tetted bele; s ha bejöttél a tanszékre, Professzor úrral együtt mindenki riadozva figyelt, mit fogsz „elkövetni”.

Emlékszel a „szülőszobára”, ahol Andival a szakdolgozatotokat írtátok? Ő Anonymusról, Te a Königsbergi Töredékről, melyet csak Prézlinek (= morzsa, töredék) becéztünk?

S emlékszel arra a karácsony előtti hétre 1950-ben, amikor éppen nálatok, otthon, Katika, Andi, Te, Bütyök és én a „Kisdud szófejtő szótár”-t

írtuk, hogy szépen bekötve karácsonyi ajándékként adjuk Professzor úrnak és Renée néninek?

Emlékszel a diótortákra, amiket Renée néni küldött Professzor úr januári születésnapjára, s szűk családi körben fogyasztottunk el a Bérczi-szobában?

Most hadd mellékeljem e szótár teljes anyagát (hiszen egyetlen példányban van csak meg) xerox másolatban, s a Bérczi-hagyatékából néhány személyesen neked szóló levelet, egy rajzodat, s egy tüneményesen szép fényképet a régi idők emlékeképp.

Isten éltesen Bogárka!

Testvéri szeretettel

Budapest, 1996 december.

Kutyafej

Bárczi tanár úr levele Bogárhoz menyegzője alkalmából*

Drága Kis-aszszony!
avagy talán immáron
Nagy jó Aszszonyom!

Alkalmatlannak érzem magamat a Kegyelmed levelébenn található olly szép beszédekre való feleletre, mellyek, igazsággal mondom, az enyémnél jobban készült pennának-is gondot adnának. És kiváltképpenn a mostani alkalmatossággal, hogy elközelített a' kívánt Innenp-nap, Kis-aszszonyomnak boldog menyegzőjének tündöklő napja, mikoron-is eme tartomány egyik legdelibb ifiu urával, a' kinek birására a' maga érdeme által el-jutott, az Urnak házában és palástos pap szine előtt kezét kezében helyezve esküdend örökös hivséget, és meg-indul az életnek olly igen veszedelmes uj' ösvényénn, melly nem minden embernek kedve szerint való, és a' ki erre reá-lép, anynyi szerentsjének kell lennie, mint jó előmenetelinek. Tudom, hogy az érdem és a' jó elő-menetel Kegyelmednek kebelét állandó szállásának választotta és bizom az Ur Isten jóságában, hogy azon jeles szerentsét, melylyel illy derék ifiu urasággal ajándékozta-meg Kegyelmedet, további áldásával fogja tetézni, meg nem vonván Kegyelmedtől a' szerentse állandó bőségét. Valamit hát jó-indulatomnak bizonyosságára tehetek ez, hogy naponként ohajtom: a Menny elégitse-meg Kegyelmedet szives kívánsága szerént való jóknak hosszas elő-következésével. Mert ahogy paraszti edgyügyiségben mondaná valaki: a' szépséges 'sák immár megtalálta a' maga derék foltját, maradjanak is mindéltig egymásba kapaszkodva. Ha penig néha, ritkánn, kedvetlenségek-is támadnak, szükséges tsak ez-is, és el-is mulik, miként a' nyári zápor-esső, tsak jó akarat és türelem légyen az aszszonybann, mert mint a' frantzia mondja, Au Moulin et à une jeune mariée, il y a toujours à refaire, az az Az malmon és az ifiu aszszonyonn mindig vagyon igazitást tenni való, annál inkább-is ollyan jeles személyen, a' ki ámbátor magát mindig jónak lenni állította, mégis a köz-vélekedéstől a' Rontó Paula nevezetet érdemlé-ki. Im-máron azonbann a' Szeminárium hőzöngései az el-mult idők köz-setétségébe

* Bárczi Géza: *Varia Iocosa* c. gyűjteményéből. (Az Akadémiai Könyvtár kézirtatárában.)

fognak veszni, 's Kegyelmed Házasságának gyümöltseinn, kikről kivánom, hogy Kegyelmedhez magához hasonlitsanak, fogja gyakorolni azt a' hosszas béke-türést, a' mellyet Latzikának és egyéb uri személyeknek kelle gyakorolni Kegyelmed erányában. Ha azonban ifiu Urának és Parantsolójának minden rendeléseit és meg-igazításait köteles alázattal fogadja, sőt tettel való hasznos fenytéseit-is kezét tsókolva hálálja meg, akkor meg-fogja látni, hogy a' Házasság a' leg-szebb és hasznosabb életnek neme.

Egyébként köszönöm Kegyelmednek, a' mint tölem ki-telhetik, azt az örömet, mellyet levelével szerzett öreg mesterének.

Sz. nagy jó urammal tegnap valék szembenn, és ő azt mondá, hogy a' tudós munkálkodásokbann jeleskedő ifjuság ösztökélésére kegyesenn osztogatott Stipendiumok dolgait ujonnan való megvi'sgálás alá vetették, és tsak-is ez az oka annak, hogy a' pénzeket Kegyelmed kezeihez ez el-múlt időkbenn nem fizették-ki. Biztosita azonban Sz. nagy jó uram arról, hogy az által való vi'sgálat során készített uj Regestrombann Kegyelmed ujból fel-vagyon véve, és mindenek előtt közönségesenn esméretes nagy és tudós érdemei' szerény jutalmazásául nevezett pénzek közel eshető kifizettetését Kegyelmed teljes bizodalommal reméllheti. Igy irom, a' miként mondotta, és erőssen akarnám, hahogy igy is légyen, bátor már eddig-elé az-is meg-esett, hogy szorgos biztatásait nem mindig követte a' fel-tsigázott reménységnek való bizonyoságra válása.

Drága Kis-aszszonyomnak, az az talán immáronn vagy leg-alább-is hamarosann Nagy Jó Aszszonyomnak erántam való fávórat és jó akarattyát mindenkor igen nagyra betsüllöm, 's kérem Kegyelmedet, hitesse-el magával, hogy én azt történhető leg-nagyobb szerentséim közé fogom számlálni, melynek meg-érezhető tanu-bizonyságára maradok kötelessenn

Az Urnak 1949-ik esztendejébenn
Tsillaghegyenn, Szent-István
havának 3-ik napján

Mademoiselle avagy Madame
Votre très-humble et très-obéissant
serviteur
Bárczi Géza

Bárczi tanár úr levele Bogárhoz egy fénykép ürügyén

Debrecen, 1951. december 28.

Kedves Bogár!

Mind Renée néni, mind kicsiny magam nagyon szépen köszönjük szives megemlékezését és az egy ismeretlen jó kislányról küldött szép fényképet. A kislány meglepően hasonlít Magára, ami külső báját, kecsét stb. (engedje meg hogy ne részletezzem) illeti, de e csalóka hasonlóságot meghazudtolja az a szenteség, mely sehogyan sem vall Rontó Paulára, noha, ha az ember jobban megnézi, mintha ott bujkálnának a szemében kisebb fajta ördögök, de mi ez az igazihoz képest. Ennyi ördög elvégre minden kislányban van.

Mind a ketten boldog új esztendőt kívánunk és hasonló kívánságok tolmácsolását kérjük édes anyja, édes apja és Imruci irányában is. A mielőbbi viszontlátásra a tethelyen (a gyönyörűen rendbeszedett Tájszótár halmjai között, melyek füstölögnek a lázas munkától). Kezét csókolja

Bárczi

Ama bizonyos fénykép, és egy másik a közelmúltból

Egykor...
(1951)

... és most

Bogár rajzos köszöntője
Bárczi tanár úr hetvenedik születésnapjára
(1964)

ÜNNEPPI RALYZ

1964. I. 9.

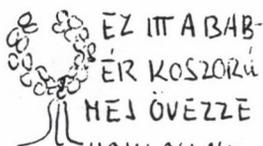
KATI ANDI KUTYA BOGAR

AVAGY HONNAN

ÉLESEB NYELVEI SZERINT

A

BÁRCI GÖRLÖK

EZ ITA BAB-

ÉR KOSZORÚ

HEJ ÖVEZZE

HOMLOKAT

ESZT KIVÁNNYUK

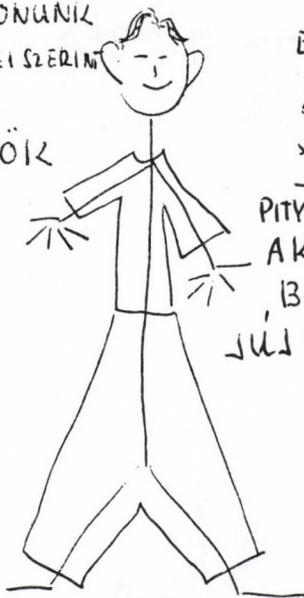

PITYUKA ÉS LACIKA

AKÉI NAGYTUDÓS

BÁCI FIÚ

JÚJ DE OIKOSOKK!

BÁRCI BENŐ TANÁR ÚR

AZ ÖRÖK FIJATAL

SZÜLETÉSNAPI LYELSZÓ:

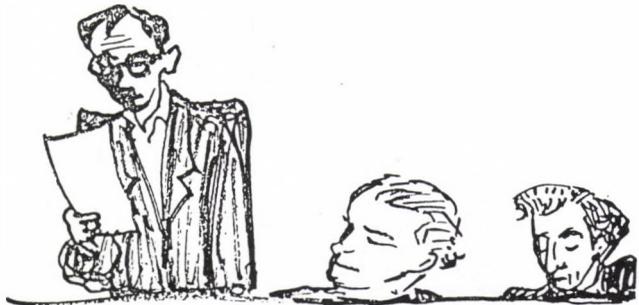
AZER MEG NEM KEL EL KESEREDNI

A TALYSZOTAR SZERKESZTÉSE HEJ ET RAJZOLTA
TA BOGAR, A LEGJOB KISLÁNY

Így láttam én...

(Szöke István karikatúrái B. Lőrinczy Éva doktori vitájáról)

1976. Péter-Pál napja

DEME
BOKROZÁS
BOKROZT

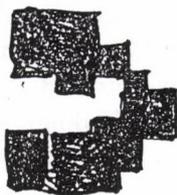
76.VI.29.

KIS- ÉS NAGYDOKTOR

B. L. É.

(mikoralan főleg a
potenciát tartja
számon)

B. IMRÉNEK
(MÉLEGE VAN...)

(és azon töpreng, hogy
mi lehet az a fő-
motfema)

Az „ünnepelt” utószava

Ha már a piacgazdaság úgy hozta, hogy ez a múlt év karácsonyára megszerkesztett, számomra érzelmi és tudományos szempontból egyaránt oly kedves és értékes kötet csak most válhat publikussá, engedtessek meg nekem, hogy az utolsó helyen legalább néhány sor erejéig magam is megnyilatkozzam.

Máig sem értem, hogyan történhetett, hogy a tájszótári munkaközösség olyannyira szűkös elhelyezési körülményei között még csak halványan sem sejtettem: mi készül körülöttem, még hozzá számos más, csoportunkon, sőt intézeten kívüli kedves kollégával, régi jó barátommal is összeesküdve, s mint azóta megtudtam, nem egy mulatságos szituációt is megélve, amelynek olykor — nagy jámborul — még magam is részese voltam.

Alighanem azért volt ez így, mert — többször is elmondtam már, és ez így igaz — én magam nem nagy jelentőséget tulajdonítok a születésnapnak, különösen nem a sajátomnak, még akkor sem, ha az éppen egy kerek számmal minősíthető.

De lehet, nagyon is lehet, hogy ez ezentúl másképp lesz. Mert nem lehet elfelejteni azt a pillanatot, amikor Bakró Nagy Marianne „álságos” hívása alapján osztályvezetői értekezletre készülve a könyvtár üvegajtaján át megpillantottam a kollégáknak és barátoknak szép számban összegyűlt csoportját, a rám szegeződő vidám és meleg tekinteteket, a virágokat, a süteményeket, és mindent, ami máskor is csodálatos szépségű könyvtárunkat még szebbé, igazán ünnepivé tette.

És hát Bánki Judit kezében az emlékkönyvet, amelyre még legmerészebb álmaimban sem mertem volna számítani, Hosszú Ferit, a tündéri piros minirózsával, és mögöttük, mögöttem, körülöttem a többi „összeesküvőt”, akik közül sokan szerzői is a melegbarna bőrbe kötött „őspéldány” cikkeinek, amelyeknek jó ízei később az egész karácsonyomat betöltötték.

És most, hogy a sajjást (Miért is nem olvashatják ezeket mások is?) a megjelenés szívemből végképp elűzte, hadd mondjak csak annyit: köszönöm. Mindenkinek, akinek így vagy úgy, ennyire vagy annyira, bármennyire ebben a köszöntésben része volt. Hogy újra a régi intenzitással érezhettem a

szeretet és összetartozás megtartó erejét, s belekapaszkodva megint szembe tudtam nézni a néha igen-igen nehéznek és nyomasztónak érzett feladatokkal.

Édes gyerekeim, kedves barátaim, reménykedjünk: hátha lesz még erőm, hitem, képességem el is végezni őket. Úgy legyen.

Budapest, 1997. március.

Eva (néni)

ISBN 963 9074 02 0

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

Ár: 490 Ft

ISBN 963 9074 02 0

9 789639 074026